

e-ISSN 3023-736X

VOLUME CİLT
ISSUE SAYI

2
2

ChronAfrica

AN INTERNATIONAL PEER - REVIEWED SCIENTIFIC JOURNAL

2025
SEPTEMBER EYLÜL

e-ISSN 3023-736X

VOLUME CİLT
ISSUE SAYI

2
2

ChronAfrica

AN INTERNATIONAL PEER - REVIEWED SCIENTIFIC JOURNAL

2025
SEPTEMBER EYLÜL

e-ISSN : 3023-736X

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Abdullah Özdağ

Administrator
Abdullah Özdağ

Yayın Türü
Yaygın Süreli Yayın

Publication Type
Peer reviewed journal

Yayın Sıklığı
Altı ayda bir (Mart, Eylül)

Publication Frequency
Biannual (March, September)

Yayın Dili
Türkçe, İngilizce, Fransızca

Publication Language
Turkish, English, French

Baş Editör
Abdullah Özdağ

Editor in Chief
Abdullah Özdağ

Editöryal İletişim

Editorial Office

ChronAfrica
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü/Nevşehir/Türkiye
E posta : info@chronafrica.com

ChronAfrica
Nevşehir Hacı Bektaş Veli University,
Faculty of Economics and Administrative Sciences,
Department of International Relations /Nevşehir
E mail : info@chronafrica.com

Yayıncı

Publisher

Abdullah ÖZDAĞ
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü / Merkez Nevşehir
E posta : abduallahozdag1@gmail.com

Abdullah ÖZDAĞ
Nevşehir Hacı Bektaş Veli University,
Faculty of Economics and Administrative Sciences,
Department of International Relations / Nevşehir
E mail : abduallahozdag1@gmail.com

Dizgi ve Kapak Tasarımı
Barış Özhan
E mail : benbarisozhan@gmail.com

Typesetting and Cover Design
Barış Özhan
E mail : benbarisozhan@gmail.com

Dergi Kurulları / Journal Boards

Editörler/ Editors

Abdullah Özdağ, (Editor in Chief) Nevşehir Hacı Bektaş Veli University - Türkiye

İlhan Aras, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University - Türkiye

Tekin Önal, Ankara Yıldırım Beyazıt University - Türkiye

Ercan Demirci, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University - Türkiye

Dil Editörleri / Language Editors

Lamiha Öztürk (French) Ankara Medipol University - Türkiye

Mustafa Karataş (Turkish) Nevşehir Hacı Bektaş Veli University - Türkiye

Souad Atoui Labidi (French) University of M'Sila - Algeria

Tassadit Messiheddine (French) Algerian School of Political Sciences - Algeria

Uğur Ünalır (English) Nevşehir Hacı Bektaş Veli University - Türkiye

Yayın Kurulu / Editorial Board

Abdullah Erdem Taş - Dumlupınar University - Türkiye

Ahmed Haid Houdzi - Cadi Ayyad University - Morocco

Ahmet Kavas - İstanbul Ticaret University - Türkiye

Aida Rahim Bağirova - Bakü Devlet University - Azerbaycan

Al - Moataz Billah Zein Al - Din Muhammad - Ain Shams University - Egypt

Amb. Maria Nzomo - Nairobi University - Kenya

Aynur Hacikadirli Meherrem - Azerbaijan National Academy of Sciences - Azerbaycan

Bakail Moncef - Cezayir 2 University - Algeria

Catherine Sicart - Perpignan University - France

Chakip Benafri - Cezayir 2 University - Algeria

Dirk Kotzé - Güney Afrika University - South Africa

Elem Eyice Tepeciklioğlu - Ankara Sosyal Bilimler University - Türkiye

ELsayed Mohamed Marey Radwan - Al-Azhar University - Egypt

Esra Çimen Karayürek - Ankara Hacı Bayram Veli University - Türkiye

Haid Salima - Medea University - Algeria

Hale Şıvgın - TOBB University - Türkiye

Halim Gençoğlu - Cape Town University - South Africa

İsa Gökgedik - Dumlupınar University - Türkiye

Justin Willis - Durham University - United Kingdom

Kaan Devecioğlu - ORSAM - Center for Middle Eastern Studies - Türkiye

Kerem Duymuş - Leipzig University - Germany

Minga Kango - Cape Town University - South Africa

Mehmet Kaya - Niğde Ömer Halis Demir University - Türkiye

Mehmet Evkuran - Social Science University of Ankara - Türkiye

Mohammed Charif - Encemine University - Chad

Mukerrem Miftah - Ethiopian Civil Service University - Ethiopia

Murat Özcan - Gazi University - Türkiye

Mustafa Turan - Ankara Hacı Bayram Veli University - Türkiye

Mustapha Elouizi - Fes 2 University - Morocco

Mürsel Bayram - Ankara Sosyal Bilimler University - Türkiye
Salima Khattari - Mohammed V University - Morocco
Samira Berdji Besseghir Mustapha - Relizane University - Algeria
Selma Yel - Gazi University - Türkiye
Souad Abbaci - Médéa University - Algeria
Süleyman Kızıltoprak - Yalova University - Türkiye
Uğur Ünal - Gazi University - Türkiye
Yakup Civelek - Ankara Hacı Bayram Veli University - Türkiye
Zeynep Arkan - Ankara Hacı Bayram Veli University - Türkiye

Hakem Listesi / Reviewer List

Prof. Sezai Balcı, Giresun University - Türkiye
Prof. Ersin Müezzinoğlu, Karabük University - Türkiye
Prof. Cemal Öztürk, Ordu University - Türkiye
Prof. Atchi Adel, Medea Yahia Fares University - Algeria
Prof. Souad Abbaci, Medea Yahia Fares University - Algeria
Assoc. Prof. Özgür Türker, Süleyman Demirel University - Türkiye
Assoc. Prof. Fulya Akgül Durakçay, Dokuz Eylül University - Türkiye
Assoc. Prof. Nuri Salık, Ankara Yıldırım Beyazıt University - Türkiye
Assoc. Prof. Yavuz Yıldırım, Niğde Ömer Halis Demir University - Türkiye
Assit. Prof. Canan Tercan, İstanbul Aydın University - Türkiye
Assoc. Prof. Salima Haid, Medea Yahia Fares University - Algeria
Assoc. Prof. Anouar Karra, Sidi Mohammed Ben Abdellah University - Morocco
Assoc. Prof. Redouane Khamar, Mohammed V University - Morocco
Assoc. Prof. Mustapha Elazzouzi, Sidi Mohammed Ben Abdellah University - Morocco
Assoc. Prof. Hamid Al Assri, Regional Center for Education and Training Professions of Tangier - Morocco
Dr. Ali Toraman, Amasya University - Türkiye
Dr. Mustafa Çakır, Akdeniz University - Türkiye
Dr. Sami Orçun Ersay, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University - Türkiye
Dr. Mustafa Ateş, Bitlis Eren University - Türkiye
Dr. Abdu Djamanca, National Institute for Studies and Research - Guinea-Bissau

Tarandığı İndeksler / Abstracting and Indexing

Ulusal ve uluslararası indeksler tarafından taranan uluslararası hakemli bir dergidir.
It is an internationally refereed journal scanned by national and international indexes.

e-ISSN 3023 - 736X

ChronAfrica 2025; 2(2)

EURASIAN SCIENTIFIC JOURNAL INDEX

INDEX OF ACADEMIC DOCUMENTS

WorldCat

TÜRK EĞİTİM İNDEKSİ

OPEN UKRAINIAN CITATION INDEX

IPINDEXING

YUBETSU SHIBATA

ASIAN RESEARCH INDEX JOURNALS

SCILIT

COSMOS IMPACT FACTOR

DIRECTORY OF RESEARCH JOURNAL INDEXING

BASE

CROSSREF

OJOP

INDEX COPERNICUS

AFRICAN RESEARCH (AR) INDEX

GOOGLE SCHOLAR

ACADEMI INDEX

IDEALONLINE

OPENAIRE EXPLORE

SEMANTIC SCHOLAR

ASIAN SCIENCE CITATION INDEX

ISSN PORTAL

MATILDA

EUROPUB DIRECTORY OF ACADEMIC and SCIENTIFI JOURNALS

OIPUB

ELIBRARY.RU

ACADEMIC RESOURCE INDEX

İçindekiler / Contents

Dilemma of a “Decolonial Historiography of Africa”?: Challenges in the Provinciality of the Anglo-European Academy	121
Kerem Duymuş / Research Article	137
Last Call for Africa: The AI Revolution as the Final Frontier to Escape the Vicious Circles of History	138
Yusuf Fidan / Araştırma Makalesi	158
Transformations Sociales, Économiques et Politiques en Afrique: De la Colonisation au Néocolonialisme	159
Vugar Akifoğlu / Article de Recherche	169
Sahel’de Terörizmin Bir Dinamiği: Modern Devlet - Geleneksel İktidar İkilemi	170
Saïdath Seidou, Hüseyin Aras / Araştırma Makalesi	184
21. Yüzyılda Türkiye - Cezayir İlişkilerinin Temel Dinamikleri: Ekonomi, Güvenlik ve Kültürel Diplomasi	185
Ahlam Ahmaid / Araştırma Makalesi	199
Kuzeyin Efendileri Kıpçakların Afrika’ya Uzanan Hâkimiyet Yolculuğu	200
İlker Türkmen, Yusuf Eren Küpeli / Araştırma Makalesi	212
Soft Skills et Formation Enseignante, Un Hiatus entre Reconnaissance et Mise en Œuvre: Cas du CRMEF d’Al Hoceima - Maroc	213
Azouz Labazi / Article de Recherche	224
«Ponts» Diplomatiques et Espaces d’ «Osmose» Culturelle: Le Cas de l’Institut Yunus Emre au Maroc	225
Guerzi Abderrahim / Article de Recherche	243
Transgression et Éthique de l’Universel chez Mohammed Mbougar Sarr	244
Loutfi Hicham / Article de Recherche	250

Dilemma of a “Decolonial Historiography of Africa”?: Challenges in the Provinciality of the Anglo-European Academy

Kerem Duymuş*

Abstract

This paper seeks to broaden the discourse surrounding decolonial historiography of Africa and decolonization as a whole by critically examining both the theoretical discussions surrounding de-colonial historiography and the practical efforts aimed at decolonization. Many scholarly dialogues have already centred on defining and understanding decolonial historiography, yet these conversations often operate at an abstract and philosophical level. Simultaneously, there has been increasing scholarly activity that scrutinizes the existing structures, power dynamics, and practices within the Anglo-European academy with the goal of decolonization. By uniting these two disparate areas of inquiry through a unifying perspective, this article endeavours to redirect the conversation toward acknowledging the myriad implicit legacies stemming from the provincial nature of the Anglo-European academy. Therefore, a comprehensive response that addresses both theoretical and applied aspects involves questioning whether ongoing research focused on Africa within the Anglo-European academic sphere still remains relevant today given the unprecedented advancements in global knowledge production around the world over recent decades.

Anahtar Kelimeler : Decolonization, decolonial historiography, African history, provinciality, colonialism.

Introduction

Drawing on the sustained efforts of numerous Latin American and African scholars, policymakers, and activists, the endeavour towards decolonization has now acquired a critical significance that necessitates its acknowledgment, rendering impossible for Anglo-European academic circles to ignore, disregard, or marginalize it as was the case for a long time (Castrick-Naumann, 2022; Diallo, 2025; Gavristova, 2023; Mudimbe, 1988; Ndlovu-Gatsheni, 2024; Vélez et al., 2017). However, even amidst this belated recognition, particularly within the discipline of African Studies, and not exclusively within the broader humanities, the customary inertia continues to prevail; further worsened by budget reductions in both Humanities and African Studies, especially the latter. This is neither novel to those acquainted with the complex dynamics of colonial matrix of power (Grosfoguel, 2006, pp. 25-32; Mignolo, 2002, pp. 230-237; Quijano, 2014, pp. 290-299). Nonetheless, this paper aims to demonstrate that decolonization transcends being a mere struggle for power within Anglo-European academic structures. With the seismic shifts in the current matrix of power emanating not only from global

* Leipzig University, Institute of African Studies, Leipzig, Germany, keremduymus@proton.me, Orcid: 0009-0006-8404-6808.

Received: 25.07.2025 **Accepted:** 06.09.2025 **Published:** 27.09.2025

Cite: Duymuş K. (2025). Dilemma of a “Decolonial Historiography of Africa”?: Challenges in the Provinciality of the Anglo-European Academy. *ChronAfrica*, 2(2), 121 - 137. <https://doi.org/10.62841/ChronAfrica.2025.259>

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open-access article under the Creative Commons Attribution License (CC BY) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

politics but also from new information technologies and their proliferation over the past decade, the focus on decolonial studies of Africa, as well as African decolonial historiography, has transitioned from being an optional academic exercise to becoming a necessity for reevaluating the relevance of the humanities within the Anglo-European academy amidst ongoing global knowledge production (Prah, 2016, p. 4; Mbembé, 2017, p. 25). The paper thus delves into specific instances illustrative of crafting a decolonial historiography of Africa, encompassing some radical changes take place in the structure, attitudes, and practices in the Anglo-European academia.

As a researcher from Turkey with residence in Germany and focused on the history of West Africa, my situation within the Anglo-European academic sphere has presented numerous challenges. It was difficult for many colleagues and institutions to understand my motive to do research on Africa, as being a person outside of Africa but also outside Anglo-European world. While it was almost a natural right for Anglo-European historians to do research on Africa, I had to legitimize my intention for researching Africa. However, this ambiguous positioning, being in-between, allowed me to navigate in academia with a degree of autonomy and voice that was somewhat lacking within the confines of traditional academic categorizations. That being said, it is also important to note that my positionality limits my ability to speak for African researchers and academics. As will be seen in the subsequent chapters, this paper is not written for African researchers.

Indeed, I am still, at least formally, affiliated with the Anglo-European academic community, and this is the motivation for writing this paper. The title should not suggest that decolonial historiography of Africa is a novel or esoteric concept that contains some dilemma; rather, it aims to address an issue concerning its role within the Anglo-European academy. This article serves as a side story for colleagues in Africa to see the challenges if they have not been continuing on their current achievements and progress, while this is also as a wake-up call for scholars and academics in the Anglo-European realm.

Specifically in my research area, that is West Africa, many African scholars have already penned seminal works which significantly reshaped the decolonial historiography of the region, without even necessitating a lengthy exposition on decolonial historiography at large.¹ Meanwhile, in the Anglo-European academy, colleagues have been grappling with defining the essence of decolonial historiography for years (Al-Ghaith, 2012; Karaağaçlı, 2019, pp. 2429-2435; Osha, 2022, p. 130; Samiya, 2022, p. 150; Zewde, 2000, p. 36). Decolonial historiography of Africa has evolved into a pressing concern where African scholars grasp its significance intuitively and realize it almost daily, whereas historians in the Anglo-European academy continue to obscure it through protracted theoretical debates that remain decades away from fostering tangible research and contributing meaningfully to the decolonial historiography of the region (Tuck & Yang, 2012, pp. 20-29). The crux lies in the structural disparity within the Anglo-European academy itself (Kessi et al., 2020, p. 273). In this regard, this paper attempts to answer the questions of how and why the Anglo-European academy has become trapped in endless loops regarding decolonial historiography of Africa.

1. Shifting Matrix Of Power: Being Relevant In The New Global Knowledge Production?

Initially, previous generation of historians in the Anglo-European academy possessed considerable

¹For some examples, see: Amahin, 2007; Bello, 2019; Dalhatu, 2016.

control over research on the history of West Africa due to the restricted access afforded by closed libraries and archives located in the USA and Europe, which enabled them to selectively determine who could access these materials and what could be done with them (Arowosegbe, 2016, p. 324; Wai, 2020, pp. 60-71). Few among these previous historians had any formal training in African languages, making field research visits a personal and optional endeavour. After decades of over-using the same colonial materials and European traveller accounts, often without engaging with these sources critically, as they served as their primary resource, leaves today no meaningful reason for any African researcher to venture into those libraries and archives in the USA and Europe, while ironically those institutions still effort to prevent digitization to maintain their gatekeeping role. However, the proliferation of new libraries, collections, and archives across West Africa has reached a point where conducting historical research without utilizing these resources is simply unfeasible (Balarabe, 2013, pp. 1-7; Kane, 2017, p. 17; Ngom, 2016, pp. 3-6). Once, the relevance of the Anglo-European academy for the history of Africa could maintain mainly due to enduring colonial structures (Diouf, 2008, p. 8). Today, either they embrace African languages, African agencies, and African sources seriously, or risk sinking into the endless cycle of old colonialist and Eurocentric narratives.

Furthermore, the changing political dynamics in the world push them into yet another role of insignificance. The escalating right-wing movements across the US and several European countries exert a profound impact on discriminative visa applications for African researchers (Singham, 2025, p. 1). These obstacles render their participation in the Anglo-European research institutions and conference attendance virtually unattainable. Subsequently, academics in Anglo-European world find themselves as a small group of non-African researchers who discuss Africa among each other under the banner of seemingly, but not really "international" conferences. Meanwhile, other countries like Colombia, Brazil, Russia, Turkey, UAE, China, Malaysia, and Indonesia are becoming role models with easing visa processes specifically for African researchers, thereby positioning their own research institutes and international conferences as the primary hub of global knowledge production, transcending now crumbling colonial hierarchies (Abramova et al., 2021; Anshan, 2016; Tepeciklioğlu, 2016). This is indeed something compelling to overcome with even a common action in the Anglo-European academy, as they are apparently doomed to see the repeating history of fascism in the USA and Europe.

Despite those limitations, certain aspects fall within the realm of potential change here. Nonetheless, the sluggish pace at which any reforms are implemented within their deeply extractive and capitalist publishing systems starkly contrasts with the transformative era heralded by new information technologies. They continue to push, particularly young postdocs, to submit articles for seemingly "prestigious" journals – often as a prerequisite for securing positions in the Anglo-European academy that is part of an expansive network of client relationships (Zewde, 2000, p. 38); these journals are largely controlled by predatory companies that profit from exploiting scientific research, and which vehemently oppose open-access publishing principles (Basilio, 2025). This dynamic restricts most new research behind closed doors accessible only to privileged academics affiliated with affluent universities around Anglo-European world, fostering a false impression that there is no other way to publish, as if there are no hundreds of high quality open-access journals around the world giving free access to the articles with one click (Fuchs, 2013). Yet, the endless debate in the Anglo-European academy between advocating for open-access and acknowledging the formidable influence of publishing company lobbies persists, while notable journals across Africa, many of which hosted by non-profit public institutions, openly publish their articles to public without charging readers or authors excessive fees. With the

accessibility to myriad of high-quality open-access journals operating online², there is no reason in the long term for any African researcher to withhold their work or limit themselves behind closed doors controlled by predatory companies. Gradually, the significance of the publications within "prestigious" closed access journals in the Anglo-European world diminishes. On the other hand, the academic publishing landscape in countries like Algeria and Egypt presents an unparalleled model that we are yet to comprehend.³ Should the historians in the Anglo-European academy aspire to relevancy for the global knowledge production, learning from these examples becomes imperative.

In short, a pressing need exists for numerous radical structural reforms within both the Anglo-European academy and historians engagement with the publishing sector. The illusion of self-evident centrality of the Anglo-European academy for research on Africa – which was essentially an extension of colonial structures – is diminishing. Thus, dismantling these colonial frameworks and adjusting the academy based on significant advancements demonstrated by various countries is no longer mere benevolence within the colonial hierarchy but a genuine last hope to maintain relevance under equitable terms. While collective efforts are needed before implementing such fundamental reforms, there remains much for each researcher in the Anglo-European academy to do.

2. Learning To Write Like A Global Historian

The realm of global history, once merely a repackaging of imperial histories crafted by European powers, continues its transformation to establish fundamental standards and long-term objectives (Conrad, 2016). Nonetheless, its evolution has already imprinted a legacy, compelling historians to engage with a global perspective in their research, irrespective of the locality of their area of study. The reason for that stems from the intersection of global history with subaltern studies, which reveals our implicit globalist or universalist viewpoints, despite our deep provincialism (Chakrabarty, 2008). A prime illustration of this phenomenon is evident in the tradition of writing state-of-the-art literature reviews within academic system; these reviews implicitly assert a global/universalist stance, claiming to cover all known sources on the subject at hand. Paradoxically, many historians in the Anglo-European academy persist in believing they comprehensively synthesize all known sources, without questioning who qualifies as "known."

Imagine we authored a book about Borno's history and sought publication in “esteemed” publishing houses within the United States or Europe. Summarizing earlier texts by British colonial officers and integrating the findings of Anglophone historians from both the USA and England, our literature review would not raise eyebrows among reviewers. Neglecting to cite Nigerian historians would be no issue since their works are generally not found in libraries across the USA or England. Similarly, disregarding Arabic publications penned by Arab scholars on Borno's history would pose no challenge, as there is scant interest in Arabic research literature on Africa in these academic circles in general. Even acknowledging the surge of Hausa books authored by Nigerian and Chadian historians would present no problem, given that few Anglo-European historians are familiar with this language at all. At this

² Such as Zamani: A Journal of African Historical Studies (Tanzania), Sokoto Journal of History (Nigeria), Mukarasani (Niger), Kurukanfuga (Mali), Revue Les Tisons (Burkina Faso), Global Africa (Senegal), Revista Brasileira de Estudos Africanos (Brazil), Uchenyye zapiski

³ Instituta Afriki RAN (Russia), Afurika kenkyū jānaru (Japan), Majalat Jamieat Sabiha li-l-Eulum al-Insania (Libya), ChronAfrica (Turkey). Ministry of Research in Algeria and Egypt established online platforms for open-access academic journals in their countries (ASJP and EKB), so that non-profit public institutions can publish their journal with high quality without any capitalist exploitation.

juncture, it would even seem superficial to mention Turkish, Tamasheq, and Kanuri works. However, should we synthesize our literature review to incorporate English, Kanuri, Hausa, and Tamasheq works authored by Nigerian, Nigerien, and Chadian historians alongside Arabic and Turkish contributions – yet eliding the US American and British historiographical contributions due to their relative insignificance in global research on Borno, our book would swiftly face rejection. This raises an intriguing question: what is it about the works of the US American and British historians that compels them to be deemed so globally and universally relevant that they cannot simply be omitted, while all other works around the world are at the best just optional?

The truth is that here we do not write an actual "literature review." We compose merely the "review of what Anglo-European scholars wrote," which, if done with such a title, would only lead to rejection by reviewers. This is just usual *act of silencing the provinciality of the Anglo-European perspective* by the universalist narrative of colonialist ideology. Were we to confine our history book on Borno solely to European traveller accounts, omitting all Arabic, Turkish, Hausa, Kanuri, and Tamasheq primary sources, this would not present a problem for any reviewer as well. In fact, this would require us to rename the book, perhaps as "History of Borno According to European Traveller Accounts," but yet again, the reviewer would deem this additional detail superficial, condensing it simply to "History of Borno" as if we have compiled the most exhaustive work on Borno's history from all known sources the whole world.⁴ Silencing the provinciality of the Anglo-European perspective has a lengthy history not only within history departments but particularly in philosophy (Al-Miqrahi, 1992, pp. 884-885; Falola, 2022, pp. 538-555). However, in decolonial historiography of Africa, it is no longer acceptable to claim that there is nothing more than what some Anglo-European historians have documented. Historians in the Anglo-European world must acknowledge the vast array of academic traditions and research literatures across numerous languages present in African history, which can only be truly understood with a global perspective (Al-Bulushi, 2002; Kavas, 2013; Khokholkova, 2024; Mazrui, 2002). Asserting a global viewpoint while recognizing the provinciality of the research based on the Anglo-European academy is a fundamental standard for decolonial historiography of Africa today.

3. Question Of Sources: Is There Nothing New Under The Sun?

For a considerable period, composing the history of West Africa in the Anglo-European academy has entailed relying heavily on European colonial archives dispersed across Europe, alongside the extensive collections of European traveller accounts (Diouf, 2008). While conducting fieldwork and gathering oral or written sources from the respective regions was commendable, these practices never became mandatory. Equally important is taking a critical stance towards all available sources within the Anglo-European academy. The non-academic nature of works authored by colonial administrators or military officers has consistently been ignored, and these texts are perceived as equivalent to

⁴ Similar example can be given for the analysing Anglo-European consular reports. There are literally dozens of works in the Anglo-European research literature written about the history of Tripoli with universalist titles such as "History of Tripoli During the 19th Century", while in reality exclusively relying on British or French consul reports. Ironically, if a Turkish historian was to write a book with the title "History of London during the 19th century" and only use the Ottoman consul reports in London, it would be totally impossible to publish this work with this title, as all publishing houses forcing for "History of London During the 19th Century According to Ottoman Consul Reports". Once again, while reports of some European consuls are considered as universal and objective, reports of Ottoman consuls are just cultural and subjective. This is indeed long colonial dichotomy that what Anglo-European agents claim is objective and universal, what other people around the world claim is subjective and cultural (Santos 2018, 107-120).

high-quality academic research.

For instance, despite today's customary practice of referencing works by Richmond Palmer or Yves Urvoy in discussions on Central Bilad Al-Sudan's history, it remains unclear that Palmer was a British colonial administrator, not only in Nigeria but also in other parts of the British Empire, without formal academic training, and recognized locally as despotic and oppressive due to his brutality in organizing forced labour (Holland, 1998, p. 12). Similarly, there has been no thorough explanation that Urvoy was a French army officer who sympathized with Nazi ideology and collaborated with the Vichy regime, leading to his assassination by the French Resistance movement in 1944 (Urvoy, 1978, pp. 78-80). Are these sources truly reliable for citation without critical engagement? In fact, we should raise serious doubts about any information derived from them since their data collection methods do not align with either academic standards nor any humanist ethic. This fact, however, is greatly overlooked as an *act of decontextualization from the provinciality of the Anglo - European perspective*, as they are frequently regarded as purely objective and detached sources, without caring their highly problematic provincial context.

Analogously, issues arise with the utilization of European traveller accounts. Works by Heinrich Barth or Hugh Clapperton continue being to be regarded as foundational sources for Central Sudan's history, without transparently acknowledging their imperialist agenda and clandestine spy activities. Regrettably, the recent outcry raised by Maman Sambo Sidikou have not gained significant traction within the halls of Anglo-European universities, as if already in the 1970s the historians of the Ibadi School in Nigeria had not criticize the fact that the history of Africa is not about the history of white Europeans in Africa (Omer-Cooper, 1980):

“Rather than remain in awe of Heinrich Barth, we should remember that he was a spy in the pay of the United Kingdom when he visited part of the Sahel. We cannot understand the fate of our region without remembering that these unassuming individuals were the sentinels of a project that surpassed anything our forefathers could have conceived. (Sidikou, 2024)”

Once again, the issue is: are all these actors really capable to be considered for being able to write a high quality academic work? The question extends beyond whether these sources are citable; rather, it scrutinizes whether Anglo-European historians exercise enough critical distance from these sources, while ironically this is a general standard in using oral accounts. This is, in part, a long legacy of Paul Irwin's scepticism toward oral sources in West Africa, predicated on outdated worldview that old colonial records and European traveller accounts offer superior information compared to oral accounts, asserting that all colonial officers and travellers devoid of ideological bias or political agenda, deliver purely objective information (Irwin 1981, Introduction). This perspective has been soundly refuted by diverse disciplines (Abdullahi et al., 2021; Odey et al., 2007; Oluwole 2006). African researchers have clearly demonstrated that the real challenge with oral sources is not in their content but rather in how they are approached. For outsiders unfamiliar with regional languages and unaware of intricate social, personal, political, economic, and religious networks, these oral narratives function as black boxes. Conversely, for many African researchers proficient in local languages and adept at understanding existing complex networks, oral accounts are akin to open books waiting to be read (Alagoa, 2008, pp. 11-15). Nevertheless, Irwin's influence persists in shaping mainstream academic practices on the

Anglo-European academy, where citing an oral account without casting a suspicion within the text is deemed unacceptable, even though citing works of colonial officers or European travellers as if they were peer-reviewed studies remains entirely acceptable.

Nevertheless, this should not mislead the reader towards the long assumed dichotomy that Europeans provided written sources and Africans oral. In reality, in case of West Africa, the amount of written sources from Africa is far bigger than the all available sources on Africa in the whole Anglo-European world (Duymus, 2025, Introduction). In this regard, while a general mood in the Anglo-European academy is that the history of the West Africa is already written, and there is nothing new under the Sun; the amount of written and oral sources in Africa still waiting for proper research is hard to grasp. Taking all these ignored sources into consideration requires fundamental reforms in the ways how an academic research is done in the Anglo-European academy. They must confess the fact that they have even not really began to write the history of West Africa properly, and with current academic practices they have, which is far from any academic standards, they are entirely far away to finally begin to contribute to the decolonial historiography of Africa. Letting the most important academic standards in the personal merits of researchers is a practice belonging to the 19th century; if they aim to remain relevant, they must adjust their academic practices to meet the rigorous standards of the 21st century.⁵

4. Question Of Epistemology: Finally Leaving Anthropologic Method Behind?

It is still a very actual and intriguing phenomenon to observe how historians in the Anglo-European academy—if they are even not already coming from the field of Anthropology—raising significant recognition for anthropology within their works. Conversely, many African researchers perceive anthropology as a demeaning affront to them. Numerous scholars have indisputably illustrated the colonial roots of anthropology's emergence, serving imperialist agendas (Asad, 1990; Escobar, 1999; Eyal, 1999; Stocking, 2002). Despite these criticisms, the academic structures and practices within anthropology remain largely unchanged in the Anglo-European academy (Restrepo, 2007, p. 290; Walsh, 2004, pp. 20-28). Furthermore, today, with the growing emphasis on decolonial historiography, there is a renewed interest from anthropology departments promising to provide crucial epistemological context for historical analyses. Till the 1980s many anthropologists were working diligently to dismiss the extant written materials around Africa due to their limited comprehension of these sources and to uphold their academic dominance over epistemic knowledge production (Ben-Ari, 1999, p. 390). This profoundly hindered Anglo-European academia's grasp of African history, as they saturated discussions with prejudiced, colonialist, and Eurocentric theoretical viewpoints (Lander, 2000, pp. 5-15; Venkatesan, 2024, pp. 75-92). However, the accelerated growth of Islamic Studies, Cultural Studies, and Literature Studies around Africa has begun to reveal the irrelevance of certain anthropological theories concerning West Africa societies, highlighting the complexity and necessity for a more nuanced understanding (Kane, 2022).

Today, the issue of epistemology resurfaces as a critical challenge in academic practices at Anglo-European universities. It is not a case of being categorically overlooked; instead, many historians

⁵ 21th century academic standards are lying on open-access publishing environments, integration to global knowledge production (breaking the provinciality of our networks), and equal collaboration with researcher.

have taken the issues serious, surpassing constraints imposed by anthropological narratives, yet this approach has never become a norm or an academic standard. Writing the history of West Africa with its unique epistemologies remains optional within the Anglo-European academy; while a researcher with merit may pursue such work, it is not required at all. The complexity surrounding this issue is multifaceted. On one hand, there exists no genuine academic standard in the Anglo-European academy for writing African history, on the other hand, demanding proper epistemological context for historical research presents a risk of falling prey to irrelevant theories from anthropological field. In light of today's reality, decolonial historiography of Africa fundamentally depends on a vast array of African sources, rendering all non-African sources merely optional. And these diverse sources require an understanding of their own epistemologies. Providing a decent epistemological background for historical studies has become not just an option but a fundamental requirement to contribute meaningfully to the decolonial historiography. At this point, anthropologic methods yield more constraints than assistance for historical studies.

For instance, It should come as no surprise that many historians within the Anglo-European academy struggle to understand the extraction of anthropological knowledge from Africa, thus without acknowledging its disconnectedness from African epistemologies (Ben-Ari, 1999, p 390; Escobar, 1993, p 379; Trouillot, 1991, p. 18). This issue underscores the profound legacy of anthropology in isolating and exoticizing African societies within academic discourse, severing Africa from its vast global history, primarily beyond Europe. It represents a fundamental problem inherent to anthropology as a discipline, as it works as an *act of enforcing the provinciality of the Anglo - European perspective*, ignoring globality of other societies in the world with each other, and forcing them into lesser level isolation and provinciality due to isolated and provincial imagination of Anglo-European perspective. An anthropological study necessitates a society that is distinctly unique and less intertwined with its neighbours, at most having minimal contact with the broader world beyond Europe. This situation, of course, greatly diverges from reality, given that African societies actively participate in extensive global networks (Al-Bulushi, 2002; Mazrui, 2002).

In that regard, every anthropological study first had to invent a society that is culturally distinct and less integrated with neighbouring societies, making it an ideal subject for investigation (Restrepo, 2007, pp. 296-298). This methodological requirement mandates the exclusion or dismissal of any additional connections and influences, thereby repeatedly producing artificially isolated narratives about African societies, which impedes the visualization of their global interconnectedness—even predating colonial invasions (Restrepo, 2007, pp. 295-297; Smith, 1999, pp. 20-33). Africa has not only economic or political global ties in history but also epistemological ones, and these must be acknowledged within all historical research pertinent to Africa (Basedau 2020, pp. 195-200; Ndlovu-Gatsheni, 2018, pp. 135-145). A decolonial historiography of Africa demands a decisive departure from old colonialist narratives that were bolstered by anthropological methods. The exploration of the globality of African epistemologies is crucial for understanding the history of Africa and necessitates an expansion beyond the conventional constraints imposed by anthropological method.

5. Question of Practice: Being A 21th Century Historian?

It is an intriguing case that the history of the discipline of history is a topic that has received limited

attention within history departments across the Anglo-European academy, thus obscuring the impact of old legacies on contemporary historical research practices. Numerous studies delve into this subject, highlighting the long-standing influence of elitism (through stylistic standards to justify the existence of the discipline), imperialism (through the involvement of the state into the discipline), nationalism (through the involvement of the discipline into state), and clientelism (through the efforts to making the discipline survive under ideological disinterest) in the discipline of history in the Anglo-European academy (Hamerow, 1986; Lingelbach, 2011; Reznik, 2016). Although critiques of imperialism and nationalism have emerged following some radical political changes in the USA and Europe such as WWII, elitism and clientelism remained largely untouched, or shortly mentioned in personal memories as side note. This historical legacy has been continuing shaping the core approach to researching Africa.

The legacy of elitism has predominantly determined not only the methodologies employed in historical research but also the format in which historical works are authored in the Anglo-European academy. When examining the attitudes and practices in the research field, one encounters an unfortunate echo of colonialist worldviews that underpin much of the interaction between African researchers and senior historians at the Anglo-European academy (Olukoshi, 2006, p. 535). It is not rare that an African researcher regularly receives several highly extractive emails from the historians in the Anglo-European academy seeking specific information without prior introductions or collaboration requests. This exemplifies a clear elitist stance intertwined with a historical legacy rooted in colonial ideologies, in which Europeans are perceived as possessing intellectual acumen with their "genie" to engage in theoretical planning, while Africans are relegated to providing physical labour with their "bare body" for European-led projects.⁶ Many young historians within the Anglo-European academy, despite not having experienced the colonial hierarchies personally, perpetuate this viewpoint due to a lingering legacy of elitism that has obscured its influence over time. Ultimately, historians in the Anglo-European academy focus on developing "grand theories" and formulating historical research projects, while those in Africa may contribute with empirical data, often receiving minimal acknowledgment through footnotes in the works of Anglophone historians (Copans, 2019, p. 229).

The persistent elitist structure continues to disadvantage African researchers who aspire to conduct their own theoretical and empirical research, seeking to contribute through journals within the Anglo-European academic sphere or corporate entities. These researchers often face a significantly higher rejection rate compared to their Anglo-European counterparts, not due to poor performance but rather as a result of discriminatory stylistic standards that elevate some publications over others (Olukoshi, 2006, p. 540; Zeleza, 2006, p. 1). Such discrepancies highlight the incongruity between the high stylistic standards of these "esteemed" journals and the low academic standards that they have. In such journals, Anglo-European historians can publish their articles on regions like Kano without even having any proficiency in languages such as Hausa, Fulfulde, or Arabic, just writing stylistically fine. African historians, on the other hand, despite their substantial language skills and soundness of their arguments, less likely secure publication due to insufficient alignment with stylistic native English or French writing practices, and the prohibitive cost of comprehensive proofreading services for each manuscript. Consequently, these "prestigious" journals tend to be inundated with stylistically polished yet academically deficient articles, lacking substantive contribution to the decolonial historiography of

⁶For more debates on this colonial dichotomy, see: Fanon, 1963; Césaire, 1950; Spivak, 1988.

Africa. This underscores the need for a common standard that the most important research findings should reside in open-access journals hosted by university institutions within Africa, aligning with the topic's geographical and cultural context. For example, a new discovery about the history of Agadez merits publication in Nigerien universities' open-access platforms since this knowledge pertains to their heritage. Publishing such findings in closed Anglo-European journals parallels the theft of artifacts from Agadez, which are displayed in private European museums—a move that diminishes both the value and significance of the research. Academic articles only make sense in the context where they belong, regardless how stylistically they are refined (Santos, 2018, pp. 108-110).

Here, once again, more sense-making is crucial to maintain the relevancy of the Anglo-European academy in the global knowledge production on Africa. This involves shifting from a theoretical orientation toward an exploratory one, doing research directly engaging with archives rather than starting with preconceived theories (Al-Miqrahi, 1992, pp. 884-885; Falola, 2022, pp. 538-555; Santos, 2018, pp. 107-120). Instead of extracting regional archives to answer their abstract questions, historians in the Anglo-European academy should prioritize the questions that stem from the archives. It's indeed quite ironic that while they advocate for their Ph.D. students to avoid theory-laden head starts and instead delve into primary sources, their own research methodologies often prioritize the extraction of specific data points for their theories without consideration for the broader context of these materials. This practice resonates strongly with contemporary neo-colonial practices in Africa, where multinational corporations extract resources with scant regard for their embedded social, cultural, economic, and environmental contexts. Similarly, senior historians within the Anglo-European academy frequently focus on the extraction of some particular information from the regional archives overlooking the intricate religious, social, cultural, and political context of this information (Depelchin, 2004, p. 12; Ngugi wa Thiong'o, 2009, p. 38). Here, the history of Africa is not discovered, it is exploited to create elitist carriers.

Similar to these clear influences of the legacy of elitism, mixed with colonialist worldview, the legacy of clientelism in the Anglo-European academy continues deeply shaping the research practices (Olukoshi, 2006, p. 535). This is also deeply intertwined with Eurocentric worldview, creating a provincial clientship networks with implicit universalist claims. The best example for this can be observed in the endless debates about whom to cite. If we write an article on the history of Sokoto, and need to provide a short summary in the introduction, it is an unspoken law in the Anglo-European academy to cite some works from the 60s and 70s, basically written by some white British or US American historians. This rule does not only maintain the colonialist assumption that the academic research on Africa only began with white Anglo-European academics, but also blur the lines between clientship and literature review. In many cases, especially young researchers are forced to cite a chain of references from Anglo-European academy based works, not necessarily because this chain is essential for current state-of-the-art, but because single persons in this chain are trying to keep their academic hegemony (with their implicit universalist claims) within their own network. The academic networks in the Anglo-European academy have to face the fact that neither they represent the universal state-of-art in any field of the African history nor is their contribution more essential than other historians in the whole world (Al-Bulushi, 2002; Kavas, 2013; Khokholkova, 2024; Mazrui, 2002). It must be a general understanding today for the historians in the Anglo-European academy that they are a very humble part of the global knowledge production at best, and no one owes them to cite their chain

of references, as they already fall far short citing the works of historians around the world properly. If they want to be an important part in the global knowledge production on Africa, apart from the fact that they falsely believe that they are, they should break their elitist and clientelist legacies that work as an *act of ignoring the provinciality of the Anglo - European perspective*, and began to work like a 21th century historian with global awareness. Rather than scrutinizing the citation practices of young researchers to ensure they have appropriately cited the historians in the Anglo-European academy, they should focus on fostering collaborations. Today, what makes sense is how many collaborations we have globally instead of how many times we are cited in our closed circles.

Conclusion

The crux of this article is that the dilemma of the decolonial historiography of Africa is not about theoretical disputes or scholarly disagreements currently prevalent within the Anglo-European academy; rather, it lies fundamentally in the provinciality of the Anglo - European academy. As long as they continue with the *act of silencing the provinciality of the Anglo - European perspective*, unwittingly universalizing their insular and biased scholarly circles, they are barred from meaningful engagement with decolonial historiography. The same holds true for the *act of decontextualization from the provinciality of the Anglo - European perspective* that strips away the imperialist, racist, colonialist, and conformist aspects of Anglo-European authorship; without overcoming this, there is no prospect of contributing to Africa's decolonial historiography. Similarly, by perpetuating the *act of enforcing the provinciality of the Anglo - European perspective*, they inadvertently alienate African societies, disregarding their intricate economic, politic, religious, cultural, and epistemological globalities – they cannot expect to be contributing to the decolonial historiography of Africa. Furthermore, should they persist in the *act of ignoring the provinciality of the Anglo - European perspective*, still considering themselves as the sole and the most meaningful knowledge producers on Africa in place of their extractive, discriminative, elitist, and clientelist attitudes, there is no feasible path toward contributing to the decolonial historiography. Finally, in a rapidly changing world where colonialist structures and hierarchies of Anglo-European world have been crumbling, adapting them to new academic standards and structures to contribute to the decolonial historiography is no more an optional endeavour, but the last resort to be still relevant in the global knowledge production on Africa.

Author Contributions: K. D. 100 %

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Bibliographie

- Abdullahi, A.M., Kunga A.S. & Degri H.U. (2021). The Use of Oral Tradition in the Study of African History. *Gombe Journal of Historical Studies*, 1(1), 28-54. <https://portal.issn.org/resource/ISSN/2756-6544>
- Abramova, I.O., Amvrosova, M.N., Bondarenko, D.M., Volkov, S.N., Griбанова, V.V., Deych T.L., & Morozenskaya E.V. (2021). Razvitiye afrikanistiki v Rossii: istoriya i sovremennot. *Kontury global'nykh transformatsiy: politika, ekonomika, pravo*, 14(6), 297-328. <https://doi.org/10.23932/2542-0240-2021-14-6-13>
- Alagoa, E.J. (2006). *The Practice of History in Africa: A History of African Historiography*. Onyoma Research Publications.
- Al-Bulushi, Y. (2022). Dar es Salaam on the Frontline: Red and Black Internationalisms. *Third World Thematics: A TWQ Journal*, 8(1-3), 21-37. <https://doi.org/10.1080/23802014.2022.2141851>
- Al-Ghaith, M.M.F. (2012). Al-athar al-ati tarakaha al-'iistiemar al-'uwrubiyu ealaa al-muslimin fi sharq 'iifriqia. *Hawliat kuliyat allughat alearabiat bialzaqaziq*, 32(2), 2183-2258.
- Al-Miqrahi, M. (1992). Al-riwayat al-shafahiat wa-l-masadir al-mudawanat fi kitabat al-taarikh. *'Aamal al-mutamar al-'awal li-l-wathayiq wa-l-makhtutat*, 12, 880-896.
- Amahin, A.A.A. (2007) *Al-Tawariq Eabr al-Easur*, Hamuda M.A. (Ed.). Benghazi.
- Anshan, L. (2016). African Studies in China in the 21th Century: A Historiographical Survey. *Brazilian Journal of African Studies*, 1(2), 48-88. <https://doi.org/10.22456/2448-3923.66296>.
- Arowosegbe, J.O. (2016). African Scholars, African Studies and Knowledge Production on Africa. *Africa*, 86(2), 324-338. <https://doi.org/10.1017/S0001972016000073>.
- Asad, T. (1990). *Anthropology & the colonial encounter*. Humanities Press.
- Balarabe, S. (2013). *The State and Preservation of Ancient Arabic Manuscripts in Northern Nigeria: An Insight into Arewa House Public Repository*. Ahmadu Bello University.
- Basedau, M. (2020). Rethinking African Studies: Four Challenges and the Case for Comparative African Studies. *Africa Spectrum*, 55(2), 194-206. <https://doi.org/10.1177/0002039720945328>.
- Basilio, S.G.. (2025). Knowledge Production and Intellectual Property: A Perspective on Scientific Publications in the Capitalist System. *TripleC*, 1, 94-109. <https://doi.org/10.31269/triplec.v23i1.1520>.
- Bello, A.B. (2019). *Tarihin Fulani a Kasar Hausa*. Bayero University Press.
- Ben-Ari, E. (1999). Colonialism, anthropology and the politics of professionalisation. In J. Bremen, A. Shimizu (Eds.), *Anthropology and Colonialism in Asia and Oceania* (pp. 382-409). Curzon.

- Castro-Gómez, S. (2000). Ciencias sociales, violencia epistémica y el problema de la “invención del otro”. In E. Lander (Ed.), *La colonialidad del saber: eurocentrismo y ciencias sociales*. Perspectivas latinoamericanas (pp.88-98). CLACSO.
- Castryck-Naumann, K. (2022). Competing Politics in Regionalizing the Social Sciences. *Revue d'histoire des sciences humaines*, 41, 153–180. <https://doi.org/10.4000/rhsh.7615>.
- Césaire, A. (1950). *Discours sur le colonialisme*. Éditions Réclame.
- Chakrabarty, D. (2008). *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton University Press. <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691130019/provincializing-europe>
- Conrad, S. (2016). *What is Global History*. Princeton University Press. <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691178196/what-is-global-history>
- Copans, J. (2019). Penser l’Afrique ou connaître les sociétés de l’Afrique ?. *Cahiers d’Etudes africaines*, 233, 215-269. <https://doi.org/10.4000/etudesafricaines.27119>
- Dalhatu, U. (2016) *Daular Gwandu Da Tarihin Sarakunan Da Suka Mulke Ta Zuwa Yanzu*. Woodpecker Communication Service.
- Depelchin, J. (2004). *Silences in African History: Between the Syndromes of Discovery and Abolition*. Mkuki na Nyota Publishers.
- Diallo, A. (2025). Décolonisation et décolonialité dans le milieu académique africain. *Global Africa*, 10, 53-68. <https://doi.org/10.57832/e7c6-zc18%C2%A0>.
- Diouf, M. (2008). *Historians and Histories: What for? African Historiographies Between State and the Communities*. Sefhis and CSSSC.
- Duymus, K. (2025). *Afroglobal History of Siyasa of the Central Sudan During the 19th Century* [Unpublished Doctoral dissertation, Leipzig University].
- Elem, E.T. (2016). African Studies in Turkey. *Uluslararası İlişkiler*, 13(50), 3-19. <https://doi.org/10.33458/uidergisi.463062>.
- Escobar, A. (1993). The Limits of Reflexivity: Politics in Anthropology's Post-Writing Culture Era. *Journal of Anthropological Research*, 49, 377-391. <https://www.jstor.org/stable/3630155>.
- Escobar, A. (1999). *El final del salvaje. Naturaleza, cultura y política en la antropología contemporánea*. ICAN.
- Falola, T. (2022). *Decolonizing African Studies: Knowledge Production, Agency and Voice*. University of Rochester Press.

Fanon, F. (1963). *The Wretched of the Earth*. Grove Press.

Fuchs, C. (2013). The Diamond Model of Open Access Publishing: Why Policy Makers, Scholars, Universities, Libraries, Labour Unions and the Publishing World Need to Take Non-Commercial, Non-Profit Open Access Serious. *TripleC*, 11(2), 428-43. <https://doi.org/10.31269/triplec.v11i2.502>

Gavristova, T. (2023). Postkolonialnost kak realnost, postkolonialnyi diskurs kak fantom. *Aziia i Afrika segodnia*, 7, 72–78. <https://doi.org/10.31857/S032150750026563-1>

George, W.S. (2002). Delimitando la antropología: reflexiones históricas acerca de las fronteras de una disciplina sin fronteras. *Revista de antropología social*, 11, 11-38. <https://revistas.ucm.es/index.php/RASO/article/view/RASO0202110011A>

Grosfoguel, R. (2006). La descolonización de la economía política y los estudios poscoloniales: transmodernidad, pensamiento fronterizo y colonialidad global. *Tabula Rasa*. Revista de Humanidades, 4, 17-48. <https://doi.org/10.25058/20112742.245>

Grosfoguel, R. (2019). Epistemic Extractivism. In B.S. Santos, M. Meneses (Eds.), *Knowledges Born in the Struggle Constructing the Epistemologies of the Global South* (pp. 197-213). Routledge.

Hamerow, T.S. (1986). The Professionalization of Historical Learning. *Reviews in American History*, 14(3), 319-333. <https://doi.org/10.2307/2702604>

Holland, R. (1998). *Britain and the Revolt in Cyprus, 1954-1959*. Oxford University Press. <https://global.oup.com/academic/product/britain-and-the-revolt-in-cyprus-1954-1959-9780198205388?cc=nl&lang=en&>

Irwin, P. (1981). *Liptako Speaks: History from Oral Tradition in Africa*. Princeton University Press. <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691615172/liptako-speaks>

Kane, O. (2016). *Beyond Timbuktu. An intellectual history of Muslim West Africa*. Harvard University Press. <https://www.hup.harvard.edu/books/9780674050822>

Kane, O. (2022). From a Neglected to a Crowded Field-The Academic Study of Islam in Sub-Saharan Africa. *Religions*, 13(5), 1-13. <https://doi.org/10.3390/rel13050461>

Karaağaçlı, A. (2019). Afrika’da Tarihin Yazılış Aşamaları, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(4), 2425-2437. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd/issue/51056/672947>

Kavas, A. (2013). *Osmanlı’dan Günümüze Afrika Bibliyografyası*. Ordaf. <https://ordaf.org/kitap/osmanlidan-gunumuze-afrika-bibliyografyasi/>

Kessi, S., Marks Z. & Ramugondo E. (2020). Introduction: Decolonizing African Studies. *Critical African Studies*, 12(3), 271–282. <https://doi.org/10.1080/21681392.2020.1813413>

Khokholkova, N.E. (2024). Decolonization of African studies: Theoretical and practical dimensions. *Uchenyye zapiski Instituta Afriki RAN*, 3, 32–43. <https://doi.org/10.31132/2412-5717-2024-68-3-32-43>

Lander, E. (2000). Ciencias sociales: saberes coloniales y eurocéntricos. In E. Lander (Ed.), *La colonialidad del saber: eurocentrismo y ciencias sociales. Perspectivas latinoamericanas* (pp. 4-23). CLACSO.

Lingelbach, G. (2011). The Institutionalization and Professionalization of History in Europe and the United States. In S. Macintyre, A. Maiguashca, A. Pok (Eds.), *The Oxford History of Historical Writing: Volume 4: 1800-1945* (pp. 78-96). Oxford University Press. <https://academic.oup.com/book/1548?login=false>

Mazrui, A. A. (2005). The Re-invention of Africa: Edward Said, V. Y. Mudimbe, and Beyond. *Research in African Literatures*, 36(3), 68–82. <http://www.jstor.org/stable/3821364>

Mbembé, A. & Mabanckou A. (2017). *Penser L'Afrique, in penser et écrire l'Afrique aujourd'hui*. Édition Le Seuil. <https://www.seuil.com/ouvrage/penser-et-ecrire-l-afrique-aujourd-hui-alain-mabanckou/9782021346664>

Mignolo, W. (2002). Colonialidad global, capitalismo y hegemonía espistémica. In C. Walsh, F. Schiwy, S. Castro-Gómez (Eds.), *Indisciplinar las ciencias sociales. Geopolíticas del conocimiento y colonialidad del poder: perspectivas desde lo andino* (pp. 215–244). Abya-Yala.

Mudimbe, V.Y. (1988). *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge*. Indiana University Press. <https://iupress.org/9780253204684/the-invention-of-africa/>

Ndlovu-Gatsheni, S.J. (2018). *Epistemic Freedom in Africa: Deprovincialization and Decolonization*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429492204>

Ndlovu-Gatsheni, S.J. (2024). Ten challenges in reconfiguring African Studies. *ROAPE*, 51(179), 117-134. <https://www.scienceopen.com/hosted-document?doi=10.62191/ROAPE-2024-0002>

Ngom, F. (2016). *Muslims beyond the Arab World: The Odyssey of 'Ajamī and the Murīdiyya*. Oxford University Press. <https://global.oup.com/academic/product/muslims-beyond-the-arab-world-9780190279868?cc=nl&lang=en&>

Ngugi wa Thiong'o. (1986). *Decolonizing the Mind: The Politics of Language in African Literature*. James Currey.

Ngugi wa Thiong'o. (2009). *Something Torn and New: An African Renaissance*. Civitas Books.

Odey, M.O. (2007). *History Research and Methodology in Africa: Essays in Honour of Professor Charles Creswell Jacobs*. Aboki Publishers.

Olukoshi, A. (2006). African Scholars and African Studies. *Development in Practice*, 16(6), 533–544. <https://www.jstor.org/stable/4029910>

- Omer-Cooper, J. D. (1980). The Contribution of the University of Ibadan to the Spread of the Study and Teaching of African History Within Africa. *Journal of the Historical Society of Nigeria*, 10(3), 23–31. <https://www.jstor.org/stable/41971335>
- Osha S. (2022). C.A. Diop’s Decolonising Historiography: A Re-Reading of ‘Precolonial Black Africa’ Today. In: K. Kresse, A. Sounaye. (Eds.), *Thinking the Re-Thinking of the World: Decolonial Challenges to the Humanities and Social Sciences from Africa, Asia and the Middle East* (pp.127–154). De Gruyter.
- Oyewumi, O. (2022). (Re)Centring African Epistemologies: An Intellectual Journey. *CODESRIA Bulletin*, 3, 1-4. <https://journals.codesria.org/index.php/codesriabulletin/article/view/1973>
- Prah, K.K. (2016, October 20). *Has Rhodes Fallen? Decolonizing the Humanities and Constructing Intellectual Sovereignty The Academy of Science of South Africa (ASSAF)* [Opening Lecture]. Inaugural Humanities Lecture: Human Sciences Research Council (HSRC) Pretoria, South Africa.
- Quijano, A. (2014). Colonialidad del poder y clasificación social. In CLACSO (Ed.), *Cuestiones y horizontes: de la dependencia histórico-estructural a la colonialidad/descolonialidad del poder* (pp. 285-327).CLACSO.
- Restrepo, E. (2007). Antropología y colonialidad. In S. Castro, R. Grosfoguel (Eds.), *El giro decolonial: reflexiones para una diversidad epistémica más allá del capitalismo global* (pp. 1-13). Siglo del Hombre.
- Reznik, M. (2016). The Institutionalization of the Historical Science betwixt Identity Politics and the New Orientation of Academic Studies: Wacław Wławiński Tomek and the Introduction of History Seminars in Austria. *The Hungarian Historical Review*, 5(2), 250-276. <https://www.jstor.org/stable/44390757>
- Samiya, S. (2022). Tathir amil al-iastiemar ealaa al-ealaqat al-earabiat al-'iifriqiat khilal al-easr al-hadith wa-l-mueasir. *Albahith*, 13(2), 134-156.
- Samuel Oluwole, O. (2006). Prospect and Challenges of Oral Tradition and Ethnography for Archaeological Reconstruction: A Case Study of Tivland. *Anistonton Journal*, 10, 1-13. <https://www.semanticscholar.org/paper/Prospects-and-Challenges-of-Oral-Traditions-and-for-Ogundele/6629a947ddf0f55211a76dc46bfe25881fe7fda7>
- Santos, B.S. (2018). *The End of the Cognitive Empire: The Coming of Age of Epistemologies of the South*. Duke University Press. <https://www.dukeupress.edu/the-end-of-the-cognitive-empire>
- Sidikou, M.S. (2024, October 22). *La coopération internationale au Sahel avant et après les régimes actuels de transition ?* [Conference Paper]. Coopération Internationale au Bénéfice des États du Sahel : Défis, Enjeux et Perspectives, Bamako, Mali.
- Singam, K.V. (2025). Assessing the Extreme Right in the West in 2024. *Counter Terrorist Trends and Analyses: Nanyang Technological University*, 17(1), 1-15. <https://www.jstor.org/stable/48807514>
- Smith, L.T. (1999). *Decolonizing Methodologies: Research and Indigenous Peoples*. Zed Books.

- Spivak, G. (1988). Can the Subaltern Speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Ed.), *Marxism and Interpretation of Culture* (pp. 267–311). Macmillan Education.
- Trouillot, M.R. (1991). Anthropology and the Savage Slot. The Poetics and Politics of Otherness. In Richard Fox (Ed.), *Recapturing Anthropology. Working in the Present* (pp. 7-28). School of American Research Press.
- Tuck E. & Wayne Y. (2012). Decolonization is not a metaphor. *Decolonization: Indigeneity, Education & Society*, 1(1), 1-40. <https://jps.library.utoronto.ca/index.php/des/article/view/18630>
- Urvoy, D. (1978). Yves Urvoy (1900-1944). *Revue Française d'Histoire d'Outre-Mer*, 65(238), 64–98. https://www.persee.fr/doc/outre_0300-9513_1978_num_65_238_2079
- Velez M.I.S.G., Grisales D.C.S., Gil M.C.L., Botero L.M.Z. (2017). Estudios decoloniales y poscoloniales. Posturas acerca de la modernidad/colonialidad y el eurocentrismo. *Ratio Juris*, 12(24), pp. 27-59. <https://philpapers.org/rec/GMEEDY>
- Venkatesan, S. (2024). *Decolonizing Anthropology: An Introduction*. Polity Press.
- Wai, Z. (2020). Resurrecting Mudimbe. *International Politics Reviews*, 8(1), 57–78. <https://link.springer.com/article/10.1057/s41312-020-00075-w>
- Walsh, C. (2004). Introducción. (Re)pensamiento crítico y (de)colonialidad. In C. Walsh (Ed.), *Pensamiento crítico y matriz (de)colonial. Reflexiones latinoamericanas* (pp. 13-35). UASB-Abya Yala.
- Zezeza, P.T. (2006). Introduction: Disciplining Africa. In P.T. Zezeza (Ed.), *The Study of Africa Volume 1: Disciplinary and Interdisciplinary Encounters* (pp. 1–35). CODESRIA Books.
- Zewde, B. (2000). African Historiography: Past, Present and Future. *Afrika Zamani* 7&8, 33-40.

Last Call for Africa: The AI Revolution as the Final Frontier to Escape the Vicious Circles of History

Yusuf Fidan*

Abstract

This study argues that the artificial intelligence revolution represents the final and most critical opportunity for Africa to overcome its historical development constraints and achieve transformative development. The study is based on an integrated theoretical framework consisting of Jared Diamond's geographical determinism, Daron Acemoglu and James A. Robinson's institutional analyses, and Yuval Noah Harari's technological evolution theses. Through this theoretical lens, it examines how AI technologies can enable African nations to bypass traditional industrialization paths through technological leapfrogging. The research methodology is based on a qualitative approach. It includes a comprehensive literature review, scanning of internet news, examination of reports published by international organizations and think tanks, and a synthesis of a quadruple case analysis covering Rwanda, Nigeria, South Africa, and Kenya, which represent the continent's different dynamics. Research findings reveal that Africa's demographic advantage, combined with increasing digital infrastructure penetration, creates a unique and temporary window of opportunity for AI-driven development in the forthcoming decades. However, realizing this potential is strictly dependent on critical factors such as building inclusive institutions, creating strategic and adaptive policy frameworks, and avoiding digital dependency traps like "data colonialism" and the formation of an "economically useless class." The study concludes that this process represents a historically unprecedented "last call" opportunity for Africa, and missing this opportunity could condemn the continent to a permanent peripheral status in the global economy.

Keywords : Africa, artificial intelligence, technological leapfrogging, digital transformation, data colonialism.

Introduction

The African continent has remained an unsolved puzzle at the center of development literature and international policies for more than half a century since the end of colonialism, yet awaiting solutions (Easterly, 2006). Despite having rich natural resources, a dynamic demographic structure, and cultural diversity, much of the continent has remained in the shadow of chronic problems such as poverty, instability, weak governance, and infrastructure deficiencies (Collier, 2008, p. 3-8). This situation has kept the question "Why do some nations prosper while others remain poor?" constantly on the agenda in Africa, which has become a laboratory for basic theories of development economics (Acemoglu & Robinson, 2012). Fundamental debates such as whether geography is destiny (Diamond, 1997), the primary role of institutions (Acemoglu et al. 2001), and the impact of cultural factors (Landes, 1998) have offered different explanations in the face in Africa's complex reality. However, none has alone

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, FEAS, IR Department, Nevşehir, Türkiye, yusuffidan@nevsehir.edu.tr, Orcid: 0000-0003-4975-5845

Received: 29.06.2025 **Accepted:** 04.09.2025 **Published:** 27.09.2025

Cite: Fidan, Y. (2025). Last Call for Africa: The AI Revolution as the Final Frontier to Escape the Vicious Circles of History. *ChronAfrica*, 2(2), 138-158. <https://doi.org/10.62841/ChronAfrica.2025.252>

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open-access article under the Creative Commons Attribution License (CC BY) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

presented a magical and effective formula that could change the continent's trajectory. This historical context points to the existence of self-reproducing vicious cycles that hinder the continent's progress. Weak institutions lead to poor economic outcomes, and poor economic outcomes lead to social conflicts and even weaker institutions (North et al., 2009).

The global historical stage is full of critical turning points where technological revolutions have rewritten the fate of societies. Today, we are experiencing a new era called the Fourth Industrial Revolution (Schwab, 2016). In this age, technological and scientific advances progress exponentially. Artificial intelligence (AI), which is at the center of this revolution, has the potential to fundamentally transform not only production processes but also forms of governance, social structures, and international hierarchies (Harari, 2016). In the midst of this technological revolution, the African continent stands at one of the most complex and simultaneously most promising crossroads in its history. For Africa, which has struggled with development challenges for centuries due to geographical misfortunes, the legacy of extractive institutions from colonialism, and its peripheral position in the global economic system (Easterly, 2006; Collier, 2008), the AI revolution will either be a final escape ramp from historical vicious cycles or a trap reinforced by new generation dependency and exploitation relations (Acemoglu & Robinson, 2012; Diamond, 1997). This study stands at the intersection of optimistic and pessimistic scenarios. It claims that the AI revolution, when managed with the right strategies, represents perhaps the last and most important opportunity historically for Africa to achieve sustainable development and take its rightful place on the global stage - a "last call." This window of opportunity emerges when combined with the continent's unique demographic dynamics and the speed of digital technology diffusion. However, the fact that this window will not remain open indefinitely increases the urgency of the thesis (Ramaite, 2024; GSMA, 2023).

Africa's AI ecosystem presents a complex picture. As of 2025, the continent's AI investments have reached \$2-3 billion, yet this amount constitutes only 1-1.5% of global AI investments (Agwaibor, 2024). Compared to the US's \$90-100 billion AI investment, Africa's situation clearly reveals the risk of the technological gap widening (Dushime, 2025). According to Statista data, the artificial intelligence market in Africa is expected to reach \$5 billion this year (Statista, 2025). However, despite this growth, the continent's share of global AI capacity is only one percent. This situation emphasizes the urgency of Africa overcoming the digital divide.

This study's analytical framework is built upon an integrated framework that draws from three fundamental intellectual traditions. First, Jared Diamond's (1997) thesis of "geographical determinism," presented in his work *Guns, Germs, and Steel* provides a starting point for understanding the basic environmental and geographical obstacles that have shaped Africa's historical development path. According to Diamond, factors such as the continent's north-south axis, the limitation of plant and animal species suitable for agriculture, and high disease burden have slowed the spread of technological and social developments (Diamond, 1997, p. 176-191). However, "placeless" technologies like AI offer the potential to radically reduce the importance of these geographical constraints and rewrite the rules of the game. Second, Daron Acemoglu and James A. Robinson's (2012, 2019) institutional economics analyses emphasize that the ultimate determinant of development is not geography but the quality of political and economic institutions that societies build. Their distinction between "inclusive" and "extractive" institutions is a powerful tool for explaining why many countries in Africa cannot escape the poverty trap despite rich natural resources (Acemoglu & Robinson, 2012). From this perspective, AI

can be a control and surveillance tool that could further strengthen existing extractive institutions, or it can be a catalyst that accelerates the construction of inclusive institutions by increasing transparency, improving public services, and reducing bureaucracy. Third, Yuval Noah Harari's (2016, 2018) arguments about technological evolution and the "dataism" belief system help us understand the existential risks and opportunities brought by the AI age. Harari presents a perspective within this framework. According to Harari, in a new age where authority passes from humans to algorithms, those who possess data and can process it will also dominate the future (Harari, 2016, p. 327-335). This situation brings new threats such as "data colonialism" and technological dependency on global technology giants to the forefront for Africa, while also containing tremendous potential for using local data to produce solutions to local problems. The synthesis of these three theses constitutes the basic analytical tool of this article for comprehensively understanding Africa's position in the face of the AI revolution - the declining importance of geography, the critical role of institutions, and the deterministic power of technology.

AI is not merely a tool that increases efficiency but a general-purpose technology with the potential to redefine the basic building blocks of society from production relations to governance forms, from health to education (Brynjolfsson & McAfee, 2014). Unlike previous industrial revolutions, the diffusion of AI promises new and alternative development paths built on digital infrastructure and qualified human capital by reducing absolute dependence on capital-intensive large factories, railway networks, or advanced physical infrastructure. This situation can enable the most radical and comprehensive version of the "technological leapfrogging" phenomenon for Africa. In other words, it can enable the continent to be directly integrated into an information, data, and service-based economy by skipping some costly and slow stages of the industrialization era (Travaly and Muvunyi, 2020; Swartz et al., 2023, p. 11-13). Africa's possession of the world's youngest population and the remarkable increase in mobile technology penetration over the last decade provides the two fundamental dynamics necessary for this leap - human potential and basic digital access (GSMA, 2023; Cumbi, 2025). This study argues that precisely at this critical juncture, the AI revolution represents a "last call" for Africa. This expression constitutes an analytical framework that emphasizes the temporality of opportunity and the urgency of action rather than a pessimistic prophecy.

To bring the theoretical framework together with empirical ground, the study adopts a qualitative research methodology (Creswell & Clark, 2017). This methodology is built on three pillars: comprehensive literature review, analysis of current reports and datasets, and a quadruple case study. The literature review covers fundamental academic works in the fields of development economics, African studies, technology policies, and AI ethics. Report analysis includes the most current data and sectoral analyses published by international organizations such as the World Bank, African Development Bank, United Nations, African Union, GSMA, and think tanks like McKinsey and Microsoft. The case studies that form the empirical core of this article focus on four key countries reflecting the continent's different geographical, economic, and institutional structures. Rwanda, recognized as East Africa's visionary power in technology and governance; Nigeria, West Africa's economic giant with a dynamic technology ecosystem; South Africa, the continent's most industrialized but deeply unequal economy; and Kenya, which stands out with its technology center known as "Silicon Savannah." These countries follow different paths in terms of AI adoption, policy development processes, and challenges they face. This diversity aims to provide a rich comparative ground for drawing broader lessons that can be valid across the continent.

1. Theoretical framework: Africa at the intersection of geography, institutions, and algorithms

Understanding Africa's development narrative and future trajectory requires a multidimensional approach that transcends the boundaries of a single theory. To fully grasp the complex situation the continent finds itself in and the potential offered by the artificial intelligence (AI) revolution, we need an integrated theoretical framework that brings together the long shadow of geography, the persistent impact of institutions, and the disruptive power of technology. This study aims to present such a framework by synthesizing Jared Diamond's geographical-environmental determinism (1997), Daron Acemoglu and James A. Robinson's institutional economics theory (2012; 2019), and Yuval Noah Harari's technological evolution and dataism analysis (2016; 2018). These three perspectives serve as complementary lenses that illuminate Africa's past, present, and possible futures at different scales and in a wholistic, collaborative perspective rather than individualistic. While geography determines the initial conditions of the game, institutions shape how players behave under these conditions and the rules of the game, while technology has the potential to fundamentally change the game itself.

Jared Diamond's (1997, p. 9-14) groundbreaking work "Guns, Germs, and Steel" presents a historical panorama by attributing the origins of wealth and power differences between continents to biogeographical and environmental factors. According to Diamond, Eurasia, by extending along the east-west axis, allowed the rapid spread of plants, animals, technologies, and ideas across similar climate zones. This provided the foundation for early development of agriculture, the emergence of large and settled societies, political centralization, and the accumulation of technological innovations (Diamond, 1997, p. 183-185). In contrast, Africa, due to its extension along the north-south axis, was divided by massive geographical barriers like the Sahara Desert, slowing diffusion between different climate zones. According to Diamond, Africa's equatorial climate, disease burden, and lack of agricultural diversity caused the continent to historically lag economically. Additionally, the continent faced a series of ecological disadvantages such as the relative scarcity of domesticable large mammalian animals and high-yield grain species, and the restriction of agriculture and livestock by tropical diseases like sleeping sickness spread by the tsetse fly. This led to the formation of smaller, more scattered, and technologically more slowly-progressing societies (Diamond, 1997, p. 398-401). However, the artificial intelligence (AI) revolution offers the potential to reduce the environmental constraints proposed by Diamond's geographical determinism thesis. The AI revolution creates a historical anomaly that tests and potentially transcends the validity of Diamond's thesis. AI makes geographical distances and barriers largely meaningless through infrastructures like cloud computing and satellite internet. Intercontinental fiber optic cables and increasing mobile internet penetration theoretically allow a software developer in Lagos, Nigeria, to compete in the same global digital ecosystem as a colleague in Silicon Valley (Atiase et al., 2020, p. 5-7; Arakpogun et al., 2021, p. 377). AI-powered drones used for precision agriculture can optimize crop yields even in areas with poor soil (Sang, 2025; Shaikh et al., 2022). Similarly, in healthcare, the microbe-related challenges Diamond mentioned (p. 195-200) can be overcome with AI's potential in diagnosis, drug development, and epidemic control (Microsoft, 2024, p. 10-15). AI-supported systems can facilitate early diagnosis of diseases even in remote areas with limited health infrastructure, enhance the capabilities of medical specialists, and expand access to healthcare. Particularly, AI applications accessible through mobile devices can make healthcare more inclusive by eliminating geographical barriers (Ezeaka, 2024, p. 147; African Union, 2024, p. 38). Therefore, it is possible to say that the geographical and environmental determinisms Diamond laid out are no longer

absolute destinies in the artificial intelligence age and can be largely mitigated through technological innovations. AI developments and technological advances can largely erode geographical barriers. AI can enable Africa to use its natural resources more efficiently, increase its resilience against the negative effects of climate change, and turn geographical disadvantages into advantages (Effoduh, 2024; Microsoft, 2024, p. 62; Mienye et al., 2024, p. 7).

However, the fact that technology alone cannot be a savior has been strongly demonstrated by Acemoglu and Robinson's (2012; 2019) work. According to them, the ultimate cause of a country's wealth or poverty is not geography, culture, or education level, but the nature of the economic and political institutions that country possesses. Acemoglu and Robinson divide institutions into "inclusive" and "extractive." Inclusive economic institutions are those that allow broad masses of people to participate in economic activities, secure private property rights, ensure contract enforcement, and offer equal opportunities to everyone (Acemoglu & Robinson, 2012). Such institutions encourage innovation and investment. Inclusive political institutions are pluralistic systems that spread political power to a broad base and establish checks and balances against the abuse of power. On the other hand, extractive economic institutions are designed to increase the wealth of one segment of the population at the expense of another segment, under the control of a narrow elite. Extractive political institutions concentrate power in the hands of this narrow elite and try every means to protect this power (Acemoglu & Robinson, 2012, p. 81). According to the authors, chronic poverty and instability in Africa are based on these extractive institutions that were established during the colonial period and continued by local elites after independence. In this context, AI is a double-edged sword. On one hand, extractive regimes can use AI as a "digital tyranny" tool to monitor citizens, suppress opposition, spread disinformation, and make corruption networks more efficient (African Union, 2024, p. 53). On the other hand, AI can also be a powerful ally for building inclusive institutions. For example, AI-based e-government services can make public services more transparent and accessible by reducing bureaucratic barriers and bribery. Smart contracts and blockchain technology can secure land records and property rights, while AI-supported judicial systems can reduce court workloads and speed up access to justice (Jejenywa et al., 2024, p. 760-762). Therefore, what will determine AI's ultimate impact in Africa will not be the technology itself, but the institutional framework within which it is implemented and whose interests it serves. On the other hand, while reformist leaders and civil society in the continent have the opportunity to use AI as a lever to increase inclusiveness (Afolabi and Raifu, 2025; African Union, 2024) and established autocratic structures; and leaders also have the potential to use it as a weapon to preserve the status quo (Benamara, 2025; Acemoglu & Robinson, 2019, p. 115-118).

Yuval Noah Harari's works *Sapiens: A Brief History of Humankind* (2014) and *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow* (2016) address major transformations in human history and potential future developments from a broad perspective. *Sapiens* examines fundamental events that shaped humanity such as the cognitive revolution, agricultural revolution, and scientific revolution while emphasizing the importance of humans' ability to cooperate on a large scale through collective imagination (Harari, 2014, p. 21-27). *Homo Deus* focuses on humanity's next stage, the quest to become "Homo Deus", emphasizing goals of overcoming death, engineering happiness, and gaining divine abilities (Harari, 2016, p. 21-27). He argues that we are witnessing the rise of a new and all-encompassing ideology he calls "dataism". Dataism sees the universe as a data flow and measures the value of any entity or phenomenon by its contribution to data processing (Harari, 2016, p. 320-323). In this new "religion", the

most sacred value is the freedom of information flow, and the distinction between humans and machines becomes increasingly meaningless; both are seen as different data processing mechanisms, i.e., "algorithms" (Harari, 2018). This perspective raises two major and interconnected existential problems for Africa: data colonialism and the emergence of the "useless class." Since data is considered the new oil of the AI age (The Economist, 2017), global technology giants (Google, Meta, Amazon, Tencent, etc.) are conducting data extraction operations worldwide. Africa, with its young and rapidly digitalizing population, is a massive and not yet fully processed data mine for these companies. The concept of "data colonialism" describes the process of extracting this data from Africa with very little participation or economic benefit for Africans, processing it in centers in Silicon Valley or Shenzhen to transform it into AI algorithms, and then selling these services back to Africans (Elmi, 2020; Couldry & Mejias, 2019). This situation risks being a digital repetition of the raw material export and manufactured product import cycle from the colonial period and could push Africa into a permanent technological dependency position. The second major threat is the destruction that AI automation will create in the global labor market. AI has the potential to automate not only routine factory jobs but also high-skilled jobs such as driving, customer service, and even doctoring and lawyering. Harari (2018) predicts that the biggest economic and political problem of the 21st century could be billions of people becoming economically useless and forming the "useless class" (Harari, 2018, p. 27-31). This threat is particularly serious for Africa, where more than 60% of the population is under 25 and millions of young people enter the labor market every year (Mpemba and Munyati, 2023; Ramaite, 2024). If these young people cannot acquire the new skills required by the AI age and cannot participate meaningfully in the economy, the continent's greatest potential strength - its demographic power - could experience a process of demographic troubles that could result in mass disappointment and social explosions.

In conclusion, the synthesis of these three theoretical traditions provides a powerful and multilayered framework for analyzing Africa's position in the AI age. Looking through Diamond's lens, AI's potential to overcome geography's historical constraints becomes evident. Acemoglu and Robinson's perspective reminds us that this potential can only transform into reality when inclusive institutions are built; otherwise, it could further deepen existing inequalities. Harari's vision shows that this process involves not only economic and political but also deeper existential issues such as data sovereignty and humanity's future role. The combination of these three theories reveals that Africa's development trajectory cannot be determined by technology alone, nor solely by institutions; rather, the complex interaction of these two forces will be shaped within the continent's historical and geographical context. Therefore, the "last call" for Africa is not just about adopting a new technology, but also a call to use this technology wisely and strategically to transform its own institutions, create geographical advantages, and avoid the dystopian futures Harari envisions.

2. Methodology

This study has adopted a multiple research methodology to comprehensively evaluate the development potential of the artificial intelligence revolution in Africa. The multidimensional and evolving nature of the subject reveals that quantitative data alone would not be sufficient, and that an in-depth interpretive approach is necessary. Therefore, a synthesizing methodology that brings together multiple qualitative data collection and analysis techniques has been adopted to understand the phenomenon holistically (Creswell and Clark 2017). The methodological framework of the research is built on three main pillars:

(1) Comprehensive and systematic literature review, (2) Analysis of reports and gray literature published by international organizations, governments, and think tanks, and (3) Comparative case analysis covering four countries (Rwanda, Nigeria, South Africa, Kenya) reflecting the continent's diversity. This approach aims to combine theoretical depth with empirical evidence, so as to provide both a general panorama of AI diffusion in Africa and to reveal the specificity of local contexts.

The first stage of the research includes a systematic literature review aimed at mapping the existing academic knowledge accumulation on the subject. This review was conducted in leading academic databases such as Google Scholar, JSTOR, Scopus, and Web of Science using keywords such as "artificial intelligence," "Africa," "development economics," "technological leapfrogging," "institutional change," "digital divide," and "data colonialism." The reviewed literature covers fundamental theories of development economics (e.g., Acemoglu & Robinson, 2012; Diamond, 1997), sociology of technology and society (e.g., Schwab, 2016; Harari, 2016), and specific studies on technology policies in Africa (e.g., Mdladla et al., 2024; Mienye et al., 2024). This process not only formed the theoretical framework of the study (Diamond, Acemoglu & Robinson, Harari synthesis) but also played a critical role in identifying gaps in existing research and determining the original contribution this article would make to the literature. The literature review revealed that AI's impacts in Africa are usually addressed either from an overly optimistic technology-deterministic perspective or from a pessimistic critical theory perspective, but there is a lack of studies that combine these two extremes and bring theory together with concrete policy recommendations.

The second methodological pillar is the analysis of primary source studies that have not gone through the peer review process of academic journals but provide extremely current and valuable data. In this scope, reports published by international organizations such as the World Bank, United Nations Development Programme (UNDP), African Development Bank (AfDB), International Monetary Fund (IMF), GSMA (Groupe Spéciale Mobile Association), and OECD were examined. These reports provide the most current quantitative data and comparative analyses on subjects such as mobile internet penetration rates, digital literacy levels, AI investment trends, and national AI strategies in the continent (GSMA, 2023; World Bank, 2022). Additionally, internet news and publications from think tanks related to the subject were also examined. These documents and the information gathered as an indispensable resource for understanding the real situation in the field and the practical challenges faced by policymakers, complementing the theoretical nature of academic literature. To ensure the reliability and consistency of data, the data obtained from different sources were cross-checked, and these sources were transparently cited in analyses.

The third and most important pillar forming the empirical foundation of the research is the comparative case analysis method. This method was chosen to show how AI's abstract potential is concretized in specific national contexts. As Yin (2018) notes, case analysis allows for in-depth examination of a phenomenon within its real-life context while seeking answers to "how" and "why" questions. The four countries selected for this study - Rwanda, Nigeria, South Africa, and Kenya - form a strategic sample representing the political, economic, and technological diversity of the African continent. The basic rationale in this selection is based on the principle of "maximum variation." Rwanda, with its small, centralized, and reform-oriented state structure, represents the "visionary state" model that takes the most conscious and strategic steps in using AI as a tool for national development (Republic of Rwanda

Ministry of ICT and Innovation, 2019). Nigeria, with its massive population, dynamic entrepreneurship culture, and chaotic but equally innovative "Fintech" ecosystem, is an example of how AI can spread with bottom-up force (Agunbiade, 2019). South Africa, despite having the continent's most developed industrial infrastructure, strong universities, and research capacity, struggles with deep structural inequalities and unemployment problems, presenting the "dual economy" model where the "disruptive impact" that AI will bring can be most clearly seen (World Bank, 2022). Finally, Kenya, with its technology center known as "Silicon Savannah" ecosystem and mobile money revolution (M-Pesa) experience, is an "innovation center" case that contains important lessons on how technological leapfrogging can be achieved (Microsoft, 2024, p. 4; Ramaite, 2024). This multilayered methodological approach aims to ensure both the theoretical rigor and empirical validity of the study, supporting the "Africa's Last Call" thesis with strong and convincing evidence.

3. Findings and discussion: Africa's Artificial Intelligence pathways through four countries

Africa's trial with artificial intelligence (AI) emerges as a mosaic of numerous different trajectories shaped within their own historical, institutional, and economic contexts rather than a single monolithic narrative. In this section, the AI adoption processes, challenges faced, and emerging opportunities will be examined in depth through the four key countries mentioned in the methodology section - Rwanda, Nigeria, South Africa, and Kenya. These case analyses reveal the concrete manifestations of the complex interaction between geography, institutions, and technology that form the study's theoretical framework. The analysis shows that AI is not just a technology transfer but also requires deep institutional adaptation, strategic policy design, and social transformation processes (Mienye et al., 2024, pp. 11-12).

3.1. Rwanda: visionary state and top-down Artificial Intelligence Revolution

Rwanda's progress from rising from the ashes of the 1994 Tutsi genocide to becoming one of Africa's most ambitious technology and innovation centers today is often referred to as an "African miracle" (World Bank, 2019; Bizoza, 2022, p. 104). This approach, supported by long-term plans like "Vision 2050" under President Paul Kagame's leadership (Rwanda Ministry of ICT & Innovation, 2020), follows a proactive strategy that places AI at the center of national development. The National Artificial Intelligence Policy published in 2023 (Access Partnership, 2023) and digital public service platforms like Irembo are concrete indicators of the government's determination. Although political pluralism is limited in the country politically, the state has focused on laying the foundations of inclusive economic institutions in areas such as fighting corruption, ease of doing business, and digitalization of public services (World Bank, 2019, pp. 14-16). The AI revolution is seen by the Rwandan government as the next stage of this vision. The country has become one of the first countries in Sub-Saharan Africa to publish a comprehensive National Artificial Intelligence Policy (Republic of Rwanda Ministry of ICT and Innovation, 2019). This policy document not only sets technological goals but also provides a concrete roadmap for how AI will transform key sectors such as economy, health, agriculture, and education. The main pillars of the policy include: (1) developing human capital in the AI field, (2) strengthening data infrastructure and access, and (3) creating a regulatory framework to support the AI ecosystem (Republic of Rwanda Ministry of ICT and Innovation, 2019). This strategic determination

points to the importance of inclusive institutions emphasized by Daron Acemoglu and James A. Robinson (2012, p. 370-375); the Rwandan government has taken important steps in building inclusive institutions and encouraging technological development adopting a centralized but forward-looking approach.

Concrete examples of Rwanda's approach are already visible. In healthcare, through collaboration with global health organization Zipline, blood and medical supplies are transported to remote health centers with AI-powered autonomous drones (UNDP, 2024). This application directly overcomes the logistical barriers created by the mountainous geography and inadequate road infrastructure that Diamond (1997) pointed to, saving lives in emergencies (Microsoft, 2024, p. 57; Mureithi, 2022). In the agricultural sector, mobile applications using AI-based image recognition technologies help farmers instantly diagnose diseases and pests that damage their crops, increasing the productivity of small-scale farmers (Gikunda, 2024, p. 1; ITU, 2020). However, there are important question marks about the sustainability and scalability of the Rwanda model. To what extent can this top-down, state-led revolution encourage private sector innovation and bottom-up entrepreneurship (Republic of Rwanda Ministry of ICT and Innovation, 2019)? In line with Harari's (2018) warnings, the intensive use of AI by the state, especially in a context where political freedoms are limited, carries the risk of turning into a surveillance and control tool. Although Rwanda has data protection and privacy laws, the transparency of implementation and the strength of independent audit mechanisms will be critical in eliminating these risks. Rwanda's experience shows how important political will and strategic vision are in using AI as a lever for development despite geographical and structural disadvantages. However, how this centralized model will affect creativity and democratic participation in the long term is an issue that should be carefully monitored.

3.2. Nigeria: organized chaos, fintech revolution, and bottom-up innovation

With its population of approximately 220 million and the title of Africa's largest economy, Nigeria presents a completely opposite picture to Rwanda. Nigeria, struggling with chronic problems such as weak institutional structures, widespread corruption infrastructure deficiencies, and political instability, can be seen as a typical example of Acemoglu and Robinson's (2012, pp. 372-376) "extractive institutions" trap. The state is generally perceived as an obstacle rather than playing a leading role in development. However, this "organized chaos" environment has also created an unexpected ground for innovation and creativity for the country's greatest asset - its young, dynamic, and entrepreneurial population. In areas where the state falls short, the private sector and civil society fill the gaps with technology-focused solutions. The area where this dynamism is most evident is the financial technologies sector, i.e., "Fintech", where AI is also used intensively (Arakpogun et al., 2021, p. 380). The inadequacy of banking services in the country and the fact that a large portion of the population remains outside the formal financial system has led to the birth of Nigerian Fintech giants like Interswitch, Flutterwave, and Paystack (Mutiosa, 2024; Oxford Business Group, 2022; Ezinwa and Bello, 2025). These companies use AI and machine learning algorithms to provide credit to millions of people and small businesses that traditional banks cannot reach (One Safe, 2024). AI-based credit scoring models can evaluate credit risk by analyzing alternative data sets such as mobile money movements, bill payment habits, and even social media data instead of an individual's formal credit history (Microsoft, 2024, p. 4). This situation has the potential to create a revolution in increasing

financial inclusion. AI is also utilized in the education sector; online learning platforms and AI-based tutors played an important role in ensuring the continuity of education, especially during the pandemic period (UNDP, 2024; Tangmoh and Nyugha, 2024). Additionally, in Nigeria, AI is used to improve access to healthcare; AI-supported diagnostic tools and telemedicine applications aim to reach rural areas where specialist doctors are limited (African Union, 2021; Ezeaka, 2024, pp. 145-147; Sang, 2025; Microsoft, 2024, p. 57).

Nigeria's AI ecosystem is not limited to Fintech and education. Technology centers like "Yabacon Valley" in Lagos host hundreds of start-ups operating in various fields such as health (health diagnostic platforms), e-commerce (personalized recommendation engines), and entertainment (content distribution algorithms) (Onyemachi, 2023; Dan-Awoh, 2024). However, there are some serious obstacles at this juncture. First, basic infrastructure deficiencies such as reliable electricity and internet are a serious source of cost and inefficiency for digital businesses. Second, Harari's warning (2018) about "data colonialism" is particularly relevant for Nigeria. While global technology platforms collect large amounts of data from Nigeria's massive market, it is unclear how much of the value created by this data remains within the country. Although the country implemented the Nigeria Data Protection Regulation (NDPR) in 2019, the effectiveness of implementing this regulation and its bargaining power against technology giants is limited (Agunbiade, 2019). Third, there is a deep gap between the high-skilled human capital required by AI and the country's education system. Nigeria's experience shows how pure entrepreneurial energy and market size can ignite an AI ecosystem even without a strong state vision (Benamara, 2025). However, for this organic growth to be sustainable and for its benefits to spread to society in general, it is important for the state to assume at least a "facilitating" role that provides basic infrastructure, offers a predictable regulatory framework, and invests in human capital.

3.3. South Africa: dual economy, structural inequalities, and the automation dilemma

South Africa starts the AI race with clear advantages as the continent's most developed and industrialized economy. The country has Africa's best universities, most competent research centers (for example, CAIR - Centre for Artificial Intelligence Research), and most developed digital infrastructure (Ferrein & Meyer, 2012). It is no coincidence that it hosts the most AI-focused startups across the continent and that global giants like IBM and Google have opened their first AI laboratories in Africa here (Arakpogun et al., 2021, p. 376). The government has revealed its intention to strengthen its leadership in this field by launching the National Artificial Intelligence Framework in 2024 and investing in AI research even in the military field (DAIRU - Defence Artificial Intelligence Research Unit) (Bennett, 2025; Ajibade, 2024). AI applications are rapidly spreading in various sectors such as health, finance, mining, and retail. For example, in the health sector, AI is used to support diagnosis and treatment in regions with low doctor-patient ratios, while in the finance sector, banks heavily utilize AI for fraud detection and customer services (Mdladla et al., 2024, p. 12; Hassan, 2024). This situation shows that South Africa is the most technologically and institutionally prepared African country for the AI revolution. However, behind this bright picture lie the country's "dual economy" structure and deep structural inequalities that are the legacy of the apartheid regime (Azaroual, 2024). On one side, there is a modern and technology-intensive economy integrated with the global economy; on the other side, there is a second economy characterized by poverty and inequality of opportunity, where millions of

people work in low-skilled jobs or are unemployed (Mdladla et al., 2024, p. 16).

This dual structure makes AI's impact in South Africa extremely complex and potentially dangerous. Harari's (2018) prophecy of the "useless class" is not an abstract threat but a concrete possibility for South Africa, which has one of the world's highest unemployment rates and widespread despair especially among young people (Statistics South Africa, 2024). While the productivity increases brought by AI and automation can enhance the country's global competitiveness, they also risk massively eliminating existing low and medium-skilled jobs in mining, manufacturing, and service sectors (Mienye et al., 2024; African Union, 2020). This situation could further strain the already fragile social fabric and bring existing inequalities to the breaking point. Acemoglu and Robinson's (2012) institutional analysis suggests that the root of this problem lies in the fact that political institutions, despite achieving political inclusion in the post-apartheid period, have not been equally successful in achieving economic inclusion. Chronic inadequacies in the education system cause a large majority of the population to be deprived of the skills required by the digital economy (OECD, 2024, p. 91). The South African government is aware of this danger and is trying to develop a strategy with initiatives like the "Fourth Industrial Revolution Presidential Commission" (Chilamphuma, 2025; Arakpogun et al. 2021, p. 377).

It is also necessary to mention the positive aspects of AI for South Africa. In South Africa, AI is used in screening and monitoring diseases such as tuberculosis and HIV (Mienye et al. 2024). AI-based chatbots can answer patients' basic health questions, provide medication reminders, and facilitate appointment systems (Tangmoh and Nyugha, 2024). Additionally, AI can be used to predict the spread patterns of epidemic diseases, accelerate drug development processes, and optimize the allocation of health resources. However, to ensure that AI's benefits are distributed fairly and do not lead to social catastrophe, the technology adoption process must be carried out together with very comprehensive socio-economic policies such as radical reforms in education, active labor market policies, and strengthening social protection systems.

3.4. Kenya: Silicon Savannah, mobile money revolution, and leapfrogging potential

Kenya is one of the most symbolic examples of how the concept of technological leapfrogging can turn into reality in the African context. The country created a revolution by directly transitioning to mobile technologies in an environment where fixed-line telecommunications infrastructure was weak, and through the mobile money transfer system, M-Pesa, launched by Safaricom in 2007, incorporating millions of people into the financial system (Jack & Suri, 2014, p. 183-187). This experience strengthened faith in technology-based innovation in Kenya and transformed Nairobi into East Africa's most vibrant technology center, known as "Silicon Savannah" (Diallo et al. 2025, p. 8). The country has focused on mobile-based AI solutions, especially in fields such as agriculture (agritech) and finance (fintech). While micro-insurance firms like Pula protect millions of small farmers against climate risks using AI and satellite data (Scala, 2025), M-KOPA provides access to assets like smartphones and solar energy for masses who previously could not access the banking system through AI-supported credit scoring (Microsoft, 2024, p. 58). These initiatives present inspiring examples of how AI can be used in a grassroots, inclusive, and locally-focused manner. The government has also established an AI task force in 2018 to support this process and positioned AI as a strategic tool in priority sectors (agriculture,

health) on the basis of 2022-2032 National Digital Master Plan (Diallo et al., 2025, p. 8). This ecosystem has become a center of attraction for both local entrepreneurs and global technology giants like Google, Microsoft, and IBM (Microsoft, 2024). The government has supported this organic growth with initiatives like the Blockchain and Artificial Intelligence Task Force established in 2019, setting out the goal of making Kenya a "digitally-driven economy" (African Union, 2020; OECD, 2024).

AI applications in Kenya are concentrated on areas where the country is strong. In the agricultural sector, companies like Twiga Foods use AI-supported logistics platforms to directly connect farmers with vendors in urban markets, eliminating intermediaries and both increasing farmers' income and reducing food waste (Squatrito, 2025). In healthcare, mobile applications like Ada Health provide preliminary diagnosis to users through AI-based symptom checkers, lightening the burden on the health system (Wanjiru, 2025). In finance sector, the massive data pool created by M-Pesa has enabled companies like Tala and Branch to develop AI-based credit scoring models that provide instant micro-credits for millions of Kenyans (Motanyaduncun, 2023). Kenya's success is based on the combination of three factors: (1) widespread mobile penetration and digital literacy, (2) regulatory institutions (especially the Central Bank) taking a flexible attitude that allows innovation, and (3) a strong entrepreneurship culture. However, Kenya also faces serious challenges. Data privacy and security concerns are increasing, especially due to aggressive data collection and debt collection methods of mobile credit platforms (Mbiti and Weil, 2015; Van Hove and Dubus, 2019). The mismatch between the high-skilled jobs created by AI and the skills of the general workforce is also a source of concern for Kenya, though not to the same extent as that in South Africa (Arakpogun et al. 2021). Additionally, the extent to which innovations and success stories in Silicon Savannah spread to the country's rural and poor sections and create inclusive development is debatable (Gikunda, K. 2024; ISS African Futures, 2025). Kenya's experience reveals that technological leapfrogging is possible, but for this leap to be sustainable and inclusive, it is essential to support the innovation ecosystem through strong legal and ethical frameworks and policies that ensure benefits spread to society in general (African Union, 2020; Arakpogun et al. 2021; Benamara, 2025).

4. Discussion: Is Artificial Intelligence Africa's great transformer?

Africa's historical development journey has been characterized by obstacles such as geographical disadvantages, extractive institutions, and marginalization in global power balances. However, the emerging artificial intelligence (AI) revolution offers the continent the potential to "leapfrog" traditional development stages and enter a unique growth trajectory. This discussion addresses AI's transformative role in Africa and the challenges faced by combining Jared Diamond's geographical determinism, Daron Acemoglu and James A. Robinson's institutional analysis, and Yuval Noah Harari's theses on technological evolution and humanity with the case studies presented in earlier sections.

The leapfrogging argument is based on the idea that underdeveloped countries can follow a faster development path by directly adopting the latest technologies, skipping the typical stages of industrial revolution (Perez and Soete, 1988). Rosenberg (2013) expresses this process through combined development through a Marxist system reading. The widespread adoption of mobile phone and mobile banking (like M-Pesa) systems in Africa, largely bypassing traditional fixed-line telephone and branch-based banking infrastructure, is one of the most concrete examples of this leapfrogging potential (GSMA, 2023). Artificial intelligence has the capacity to take this leapfrogging model to the next level

(Mienye et al., 2024, p. 3). In a context where digital infrastructure is limited but mobile impact is high, AI-based mobile applications can fundamentally change access to basic services within the realms of health, education, agriculture and finance (African Union, 2020, p.55). For example, the use of drone technology and AI in medical supply delivery in Rwanda demonstrates how geographical barriers imposed by Diamond (1997) can be overcome through technological innovation. Similarly, fintech innovations in Kenya and Nigeria have incorporated a broad population segment into the financial system by bypassing the traditional banking system (Copper Digital, 2024). This is an indicator of AI's potential to provide not only efficiency increases but also inclusiveness and accessibility (Mignamissi and Dijijo, 2021).

However, the success of AI-supported leapfrogging requires more than just technology adaptation. As advocated by Acemoglu and Robinson (2012), the existence and quality of inclusive institutions are of critical importance. Case studies clearly reveal the importance of these institutions. Rwanda's success in AI-focused development strategies is directly related to strong political will and a transparent governance structure that fights corruption. In contrast, although countries like Nigeria have a strong entrepreneurship ecosystem and fintech innovations, institutional weaknesses (corruption and regulatory uncertainties) can prevent AI from fully realizing its potential. If AI technologies are concentrated in the hands of unaccountable or extractive institutions, this technology can become a tool that deepens existing power imbalances rather than increasing social welfare (Acemoglu & Robinson, 2019, pp. 5-10). This can bring the risk of restricting individual freedom or algorithmic discrimination, especially considering big data collection and analysis capabilities (Mienye et al. 2024). Therefore, for AI to be adopted inclusively, it is essential to establish solid legal and ethical frameworks, protect data sovereignty, and implement governance reforms (Arakpogun et al. 2021). Although structural and political obstacles do not make this very possible, demographic factors (new generations growing up with the internet and better able to perceive global developments) and international institutions (African Union's particular attention to this issue) are important sources of hope in this framework.

AI's automation potential can bring the risk of large-scale unemployment, especially in economies based on unskilled or low-skilled labor (Harari, 2018, pp. 28-31). Given Africa's young and rapidly growing population, this risk is particularly worrying for the continent. As seen in the South Africa example, while investments in AI research are important, the impact of increasing automation on existing high unemployment rates must be carefully managed (Ramaite, 2024; African Union, 2020). To mitigate this threat, urgent and comprehensive investments must be made to equip education systems with skills such as digital literacy, critical thinking, and problem-solving required by the AI age (Gatera, 2025). Otherwise, AI will risk creating a large "useless class" by deepening inequalities in the continent as Harari predicted. Therefore, the "demographic power" presented as Africa's greatest strength during this period is essentially like a two-sided coin. In a way, AI's relationship with demographic policies is also quite strong. This issue also emerges as another study topic.

The issue of data sovereignty is also a critical component of the AI-supported leapfrogging argument. As Harari (2016, pp. 70-73) stated, "whoever owns data owns the future." The collection of large amounts of data from Africa by global technology giants can cause the continent to face the threat of digital colonialism. If African countries cannot control their own data and cannot process and evaluate this data in line with their own development goals, they will not be able to fully benefit from the

potential benefits offered by AI and will remain in a dependent position in the global data hierarchy (Coleman, 2018). Therefore, national data strategies, data protection laws, and supporting local AI innovation ecosystems are vital to securing the continent's digital independence (Salami, 2024, p. 9-10). In conclusion, artificial intelligence offers a unique opportunity for Africa to leapfrog to a sustainable and inclusive welfare model by overcoming historical development barriers. This "last call" requires not only technological adaptation but also strong and inclusive institutional reforms, ethical data governance, and strategic investments in human capital. Although the leapfrogging argument is attractive, it should not be forgotten that AI can have complex social, economic, and ethical consequences in the African context. To maximize the positive potential of this technology and minimize its negative risks, it is essential for African countries to develop proactive, collaborative, and forward-looking policies. Otherwise, this "last call" will be missed and the continent may be condemned to a permanent peripheral position with the new inequalities to be brought by the digital age.

Conclusion: historical window of opportunity and inevitable policy choices

This study has argued that the artificial intelligence (AI) revolution is not merely a technological innovation wave for the African continent, but a turning point that has the potential to fundamentally change the historical development path carrying unprecedented opportunities and equally serious risks. We are today at the threshold of this turning point and witnessing it. The study conducted through a theoretical lens that synthesizes Jared Diamond's geographical determinism, Daron Acemoglu and James Robinson's institutional analysis, and Yuval Noah Harari's technological evolution paradigms has shown that AI can be a powerful tool for overcoming Africa's historical disadvantages (geographical barriers and weak infrastructure), but that realizing this potential inevitably depends on the quality of institutions and strategic policy decisions to be taken. Case studies regarding Rwanda, Nigeria, South Africa, and Kenya have revealed that this process is not shaped through a single model across the continent, but through different paths that each country follows within its own unique conditions. At the point reached, the main thesis of the article, the "last call" argument, lies at the intersection of two fundamental elements. On one hand, there is a time-limited demographic and technological window of opportunity created by the continent's young population and increasing digitalization speed, while, on the other hand, there is the risk of new generation dependency relations and deepening social crises that will emerge if this opportunity is missed or mismanaged.

AI is already providing concrete benefits in Africa. From life-saving medical drones in Rwanda to AI-based credit systems that increase financial inclusion in Nigeria; from logistics platforms that optimize agricultural productivity in Kenya to automation solutions that improve industrial processes in South Africa, AI's transformative power is no longer a theoretical possibility. These applications are concrete evidence of how AI can be a catalyst for "technological leapfrogging." The continent has the potential to transition directly to a data-based, service-oriented digital economy by skipping the heavy and costly stages of the traditional industrialization model. However, this potential is not a self-fulfilling prophecy. The most important conclusion revealed by the study is that technology is not neutral and its effects are determined by the institutional framework within which it operates. As Acemoglu and Robinson (2012; 2019) emphasize, in an environment where extractive institutions dominate, AI can become a tool that strengthens the power of elites, increases surveillance, and deepens inequalities. As seen in the South Africa example, technological progress, when not supported by inclusive social

policies, can lead to mass unemployment and social instability. Therefore, the most urgent and fundamental task for African countries is to build or strengthen inclusive institutions that secure transparency, accountability, rule of law, and property rights in parallel with the AI revolution.

In addition to this institutional transformation, African policymakers need to proactively confront the existential threats that Harari points to. "Data colonialism" is at the forefront of these threats. Passively accepting a model where Africa's most valuable 21st-century raw material, data, is processed by global technology giants and sold back to the continent as services would mean the erosion of economic and political sovereignty through digital means. To avoid falling into this trap, it is vital for African countries to create solid data protection laws (like Nigeria's NDPR) at both national and pan-African levels, encourage the storage and processing of data within the country, and most importantly, support a local AI ecosystem that uses local datasets to produce solutions to local problems. The second major threat, the risk of the "useless class," requires a radical revolution in education systems. Instead of current rote-based education models, rapid adoption of new curricula that center 21st-century skills such as critical thinking, problem-solving, creativity, and digital literacy is mandatory. The only way to prevent the demographic dividend from turning into a demographic bomb is to equip millions of African youth to work together with AI and fill the new job areas will create.

In conclusion, the path ahead for Africa is not an easy one, and success is not guaranteed. The continent faces a massive and urgent task: establishing sovereignty over its own data and avoiding digital colonialism on one hand while fundamentally reforming education systems and creating new job areas to prepare its population against the employment crisis that automation will create on the other. This is a historical crossroads. If African countries act individually and collectively bearing strategic vision, bold policies, and the will to build inclusive institutions, they can take advantage of the AI revolution as a "last call" to break historical vicious cycles and build a sustainable and prosperous future. However, inaction, weak governance, and lack of strategic vision will lead to missing this historical opportunity and the continent becoming a permanent periphery of the global economy, chained by new generation algorithmic dependencies. How history will progress depends on how Africans will be responding to this call.

Author Contributions: Y.F. 100 %

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

References

- Access Partnership. (2023). Access Alert. Rwandan government approves National AI Policy. <https://accesspartnership.com/access-alert-rwandan-government-approves-national-ai-policy/#:~:text=On%2020%20April%202023%2C%20the,design%20such%20an%20AI%20policy>
- Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2001). The colonial origins of comparative development: An empirical investigation. *American Economic Review*, 91(5), 1369-1401. <https://www.jstor.org/stable/2677930>
- Acemoglu, Daron and James A. Robinson (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. NY: Crown Business.
- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2019). *The Narrow corridor: States, societies, and the fate of liberty*. Penguin.
- Afolabi, J. A., & Raifu, I. A. (2025). Toward economic resilience in Sub-Saharan Africa: The role of institutional quality and human capital development. *Sustainable Development*, 33(2), 2566-2578. <https://doi.org/10.1002/sd.3251>
- African Union. (2020). The digital transformation strategy for Africa (2020-30). <https://au.int/sites/default/files/documents/38507-doc-dts-english.pdf>. African Union. (2024). https://au.int/sites/default/files/documents/44004-doc-EN-_Continental_AI_Strategy_July_2024.pdf
- Agunbiade, A. I. (2019). A review of the Nigerian data protection regulation. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4483850
- Agwaibor, S. (2024). African AI startups: Navigating growth amidst infrastructure gaps. <https://insights.techcabal.com/african-ai-startups-navigating-growth-amidst-infrastructure-gaps/>
- Ajibade, A. (2024). Microsoft invests \$70 million in South Africa for job creation and AI advancement. <https://techpoint.africa/news/microsoft-invests-south-africa-ai-advancement/>
- Arakpogun, E. O., Elsahn, Z., Olan, F., & Elsahn, F. (2021). Artificial intelligence in Africa: Challenges and opportunities. In *The fourth industrial revolution: Implementation of artificial intelligence for growing business success*, (pp. 375-388).
- Atiase, V. Y., Kolade, O., & Liedong, T. A. (2020). The emergence and strategy of tech hubs in Africa: Implications for knowledge production and value creation. *Technological Forecasting and Social Change*, 161, 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.120307>.
- Azaroual F. (2024). Artificial intelligence in Africa: Challenges and opportunities. *Policy Brief*. PB 23-24. https://www.policycenter.ma/sites/default/files/2024-09/PB_23_24%20%28Azeroual%29%20%28EN%29.pdf
- Benamara, A. (2025). AI in Africa: A catalyst for inclusion or another digital divide? <https://techafricanews.com/2025/03/20/ai-in-africa-a-catalyst-for-inclusion-or-another-digital-divide/#:~:text=If>

%20Africa%20builds%20an%20AI,the%20divides%20that%20already%20exist

Bennett, L. (2025). How AI is impacting Africa's connectivity landscape. <https://blog.consoleconnect.com/how-ai-is-impacting-africas-connectivity-landscape>

Bizoza, A. R. (2022). Economic perspectives to human security in Rwanda. In J. O. Asaka & A. A. Oluoko-Odingo (Eds.), *Human security and sustainable development in East Africa*, (pp. 104-123). Routledge.

Chilamphuma, E. (2025). Artificial intelligence could boost Africa's economy by \$2.9 trillion by 2030. <https://furtherafrica.com/2025/04/09/artificial-intelligence-could-boost-africas-economy-by-2-9-trillion-by-2030/>

Coleman, D. (2018). Digital colonialism: The 21st century scramble for Africa through the extraction and control of user data and the limitations of data protection laws note. *Michigan Journal of Race and Law*, 24(2), 417–440. <https://doi.org/10.36643/mjrl.24.2.digital>

Collier, P. (2008). *The bottom billion: Why the poorest countries are failing and what can be done about it*. Oxford University Press.

Copper Digital. (2024). Predictive AI and its impact on mobile banking in Africa. <https://copperdigital.com/blog/role-of-ai-and-data-analytics-in-defining-success-for-private-banking/>

Couldry, N., & Mejias, U. A. (2019). *The costs of connection: How data is colonizing human life and appropriating it for capitalism*. Stanford University Press.

Creswell, J. W., & Clark, V. L. P. (2017). *Designing and conducting mixed methods research*. Sage Publications.

Cumbi, B. (2025). Empowering data-driven development in Africa: A strategic collaboration for the AI era. <https://furtherafrica.com/2025/04/02/empowering-data-driven-development-in-africa-a-strategic-collaboration-for-the-ai-era/>

Dan-Awoh, D. (2024). Meet 7 AI startup founders of Nigerian descent in Africa's \$480 billion tech ecosystem. https://nairametrics.com/2024/10/27/meet-7-ai-startup-founders-of-nigerian-descent-in-africas-480-billion-tech-ecosystem/#google_vignette

Diallo, K., Smith, J., Okolo, C. T., Nyamwaya, D., Kgomo, J., & Ngamita, R. (2025). Case studies of AI policy development in Africa. arXiv preprint arXiv:2403.14662, 1–12.

Diamond, J. (1997). *Guns, germs, and steel: The fates of human societies*. W. W. Norton & Company.

Dushime, A. (2025). What role will private equity play in Africa's AI future? <https://www.weforum.org/stories/2025/04/rethinking-private-equity-for-africa-s-ai-driven-future/>

Easterly, W. (2006). *The white man's burden: Why the West's efforts to aid the rest have done so much ill and so little good*. Penguin.

- Effoduh, J. O. (2024). Africa's energy poverty in an artificial intelligence (AI) world: Struggle for sustainable development goal 7. *Journal of Sustainable Development Law and Policy*, 15(3), 32-63. <https://doi.org/10.4314/jsdlp.v15i3.2>.
- Elmi, N. (2020). Is big tech setting Africa back? Data colonialism is rampant on the African continent. <https://foreignpolicy.com/2020/11/11/is-big-tech-setting-africa-back/>
- Ezeaka, N. B. (2024). Artificial intelligence (AI) and health communication policy in Nigeria: Challenges and prospects. *Journal of Advanced Research and Multidisciplinary Studies*, 6(1), 141-149. <https://doi.org/10.52589/JARMS-ARD2E2R4>.
- Ezinwa, C. I., & Bello, S. A. (2025). The impact of fintech on financial inclusion in Southern Nigeria. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*, 9(2), 256-273. <https://doi.org/10.47772/IJRISS.2025.9020022>.
- Ferrein, A., & Meyer, T. (2012). A brief overview of artificial intelligence in South Africa. *AI Magazine*, 33(1), 99-103. <https://doi.org/10.1609/aimag.v33i1.2357>.
- Gatera, E. (2025). Why young people will shape Africa's AI future? <https://www.weforum.org/stories/2025/04/how-young-people-are-shaping-africas-ai-future/>
- Gikunda, K. (2024). Harnessing artificial intelligence for sustainable agricultural development in Africa: Opportunities, challenges, and impact. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2401.06171>.
- GSMA. (2023). The mobile economy Sub-Saharan Africa 2023. GSMA.
- Harari, Y. N. (2014). *Sapiens: A brief history of humankind*. Random House.
- Harari, Y. N. (2016). *Homo Deus: A brief history of tomorrow*. Harper.
- Harari, Y. N. (2018). *21 lessons for the 21st century*. Spiegel & Grau.
- Hassan, A. S. (2024). Factors driving artificial intelligence adoption in South Africa's financial services sector. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 13(5), 394-412. <https://doi.org/10.36941/ajis-2024-0173>.
- International Telecommunication Union (ITU). (2019). Turning digital technology innovation into climate action. ITU. <https://www.unclearn.org/wp-content/uploads/library/19-00405e-turning-digital-technology-innovation.pdf>
- ISS African Futures. (2025). Leapfrogging introduction and background. <https://futures.issafrica.org/thematic/09-leapfrog/>
- Jejenywa, T. O., Mhlongo, N. Z., & Jejenywa, T. O. (2024). Conceptualizing e-government initiatives: Lessons learned from Africa-US collaborations in digital governance. *International Journal of Applied Research in Social*

Sciences, 6(4), 759-769. <https://doi.org/10.51594/ijarss.v6i4.1066>.

Landes, D. S. (1998). *The wealth and poverty of nations: Why some are so rich and some so poor*. W. W. Norton & Company.

Mbiti, I., & Weil, D. N. (2015). Mobile banking: The impact of M-Pesa in Kenya. In *African successes, Volume III: Modernization and development*, (pp. 247-293). University of Chicago Press.

Mdladla, L. T. S., Wider, W., Thanathanchuchot, T., & Hossain, S. F. A. (2024). Navigating the AI revolution: A review of the transformative strategies for economic development in Africa's emerging economies. *Journal of Infrastructure, Policy and Development*, 8(9), 5436. <https://doi.org/10.24294/jipd.v8i9.5436>.

Microsoft. (2024). AI in Africa: Meeting the opportunity. <https://msblogs.thesourcemediaassets.com/sites/5/2024/01/AI-in-Africa-Meeting-the-Opportunity.pdf>

Mienye, I. D., Sun, Y., & Ileberi, E. (2024). Artificial intelligence and sustainable development in Africa: A comprehensive review. *Machine Learning with Applications*, 100591.

Mignamissi, D., & Djijo, T. A. J. (2021). Digital divide and financial development in Africa. *Telecommunications Policy*, 45(9), 1-18. <https://doi.org/10.1016/j.telpol.2021.102199>.

Motanyaduncun. (2023). Understanding the structure of a successful digital credit provider in Kenya. <https://fin-tech.co.ke/2023/07/25/kenya-fintech-revolution-ai-robotics-smart-lending/>
<https://fin-tech.co.ke/2023/07/25/kenya-fintech-revolution-ai-robotics-smart-lending/>

Mpemba, C., & Munyati, C. (2023). How Africa's youth will drive global growth. <https://www.weforum.org/stories/2023/08/africa-youth-global-growth-digital-economy/>

Mutios, R. (2024). AI in Africa: Basics over buzz. <https://www.science.org/doi/10.1126/science.ado8276>

North, D. C., Wallis, J. J., & Weingast, B. R. (2009). *Violence and social orders: A conceptual framework for interpreting recorded human history*. Cambridge University Press.

OECD. (2024). *Africa's development dynamics 2024: Skills, jobs and productivity*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/df06c7a4-en>.

One Safe. (2024). How AI is shaping Nigeria's fintech landscape. <https://www.onesafe.io/blog/ai-revolution-nigeria-fintech-103ee>

Onyemachi, F. (2023). Why Yaba struggles to be Nigeria's tech valley. <https://businessday.ng/technology/article/why-yaba-struggles-to-be-nigerias-tech-valley/>

Oxford Business Group. (2022). How will Nigerian start-ups promote financial inclusion? Nigeria 2022 Report. <https://oxfordbusinessgroup.com/reports/nigeria/2022-report/economy/tech-support-local-start-ups-work-to-pro>

mote-financial-inclusion-and-serve-the-large-unbanked-population

Perez, C., & Soete, L. (1988). Catching up in technology: Entry barriers and windows of opportunity. In G. Dosi, C. Freeman, R. Nelson, G. Silverberg, & L. Soete (Eds.), *Technical change and economic theory*. Pinter Publishers.

Ramaite, A. (2024). Can AI unlock Africa's youth demographic opportunities? <https://futures.issafrica.org/blog/2024/Can-AI-unlock-Africas-youth-demographic-opportunities-v>

Republic of Rwanda Ministry of ICT and Innovation. (2019). Rwanda artificial intelligence policy. https://africadataprotection.org/sources/Artificial_Intelligence_Policy.pdf

Rosenberg, J. (2013). The 'philosophical premises' of uneven and combined development. *Review of International Studies*, 39(3), 569-597.

Salami, A. O. (2024). Artificial intelligence, digital colonialism, and the implications for Africa's future development. *Data & Policy*, 6, e67. <https://doi.org/10.1017/dap.2024.75>.

Sang, N. (2025). Artificial intelligence: Africa's opportunity to leapfrog development. <https://malawiace.com/2025/02/11/artificial-intelligence-africas-opportunity-to-leapfrog-development/#:~:text=F%20Africa%2C%20AI%20presents%20a,are%20still%20struggling%20with%20poverty%20Accessed%20on%20June%202021,%202025>.

Scala, F. (2025). Artificial intelligence: Catalysing a new era of fintech investment in Africa. <https://furtherafrica.com/2025/03/04/artificial-intelligence-catalysing-a-new-era-of-fintech-investment-in-africa/>

Shaikh, T. A., Rasool, T., & Lone, F. R. (2022). Towards leveraging the role of machine learning and artificial intelligence in precision agriculture and smart farming. *Computers and Electronics in Agriculture*, 198, 107119. <https://doi.org/10.1016/j.compag.2022.107119>.

Squatrito, P. (2025). Commentary: AI in agriculture: Transforming food security in Sub-Saharan Africa. <https://stanfordeconreview.com/2025/03/12/commentary-ai-in-agriculture-transforming-food-security-in-sub-saharan-africa/>

Statistics South Africa. (2024). Quarterly Labour Force Survey (QLFS) Q1:2024. <https://www.statssa.gov.za/publications/P0211/Presentation%20QLFS%20Q4%202024.pdf>

Statista. (2025). Artificial intelligence – Africa. <https://www.statista.com/outlook/tmo/artificial-intelligence/africa>

Swartz, E., Scheepers, C. B., Lindgreen, A., Yousafzai, S., & Matthee, M. (2023). Introduction to technological leapfrogging and innovation in Africa. In *Technological leapfrogging and innovation in Africa*, (pp. 1-16). Edward Elgar Publishing.

Tangmoh, Z. Y., & Nyugha, P. G. (2024). The importance of artificial intelligence to Africa development process:

Prospects and challenges. *National Journal of Environmental Law*, 7(1), 101-111. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4819730>.

Travaly, Y., & Muvunyi, K. (2020). The future is intelligent: Harnessing the potential of artificial intelligence in Africa. <https://www.brookings.edu/articles/the-future-is-intelligent-harnessing-the-potential-of-artificial-intelligence-in-africa/>

UNDP. (2024). Africa development insights. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-07/undp_africa_africa_devt_insights-ai_q2-2024_0.pdf

Van Hove, L., & Dubus, A. (2019). M-PESA and financial inclusion in Kenya: Of paying comes saving? *Sustainability*, 11(3), 568. <https://doi.org/10.3390/su11030568>

Wanjiru, M. (2025). The rise of artificial intelligence in healthcare: Transforming patient care in Kenya. <https://eastleighvoice.co.ke/ai%20health/124052/the-rise-of-artificial-intelligence-in-healthcare-transforming-patient-care-in-kenya>

World Bank. (2019). Rwanda digital economy assessment: Summary report.

World Bank. (2022). Inequality in Southern Africa: An assessment of the Southern African Customs Union. <https://documents.worldbank.org/pt/publication/documents-reports/documentdetail/099125303072236903/p1649270c02a1f06b0a3ae02e57eadd7a82>

Transformations Sociales, Économiques et Politiques en Afrique: De la Colonisation au Néocolonialisme

Vugar Akifoğlu*

Résumé

L'un des événements les plus déterminants de l'histoire africaine est sans conteste la colonisation. Celle-ci fut principalement motivée par des dynamiques internes à l'Europe, notamment la montée du nationalisme après l'unification de l'Italie et de l'Allemagne. Dans ce contexte, les grandes puissances européennes cherchaient à affirmer leur influence sur la scène internationale. La constitution d'empires coloniaux étendus, tant sur le plan territorial qu'humain, leur permettait d'accroître prestige et influence. La colonisation s'inscrivait également dans une logique économique. L'Europe industrielle, confrontée à la surproduction, recherchait de nouveaux débouchés pour marchandises, ainsi que des zones propices à l'investissement de capitaux et à l'exportation de main-d'œuvre. La Conférence de Berlin, de novembre 1884 à février 1885, institua la liberté de commerce en Afrique, formalisant ainsi ce cadre expansionniste. Dès l'arrivée sur le continent, les colons mirent en place les infrastructures nécessaires à l'exploitation des ressources, notamment routes, canaux et voies ferrées. Cependant, l'indépendance de la majorité des pays africains dans les années 1960 n'a pas conduit aux transformations économiques et sociales espérées. La présente étude analyse les rapports entre les puissances coloniales et l'Afrique, depuis la période de la colonisation jusqu'à l'époque contemporaine. Elle s'intéressera également au phénomène du néocolonialisme, ainsi qu'aux enjeux des nouvelles formes de domination et aux débats sur un éventuel "repartage" de l'Afrique dans le contexte géopolitique actuel.

Mots clés : Afrique, modification, dimensions, influence et puissances coloniales.

Social, Economic and Political Transformations in Africa: From Colonization to Neocolonialism

Abstract

One of the most decisive events in African history is undoubtedly colonization. This was mainly driven by internal dynamics within Europe, notably the rise of nationalism after the unification of Italy and Germany. In this context, the major European powers sought to assert their influence on the international scene. The creation of vast colonial empires, both territorial and human, increased their prestige. Colonization was also driven by economic logic. Faced with overproduction, industrial Europe sought new markets for goods, as well as areas for capital investment and labor exports. The Berlin Conference, held from November 1884 to February 1885, established free trade in Africa, thus formalizing this expansionist framework. Upon arrival on the continent, colonists built the infrastructure necessary for exploiting resources, notably roads, canals, and railways. However, the independence of most African countries in the 1960s did not bring the expected economic and social changes. This study analyzes the relationship between colonial powers and Africa, from colonization to the modern era. It also examines neocolonialism, new forms of domination, and debates on a possible "re-division" of Africa within the current geopolitical context.

Keywords: Africa, modification, dimensions, influence, and colonial powers.

* Université de TOBB Ekonomi ve Teknoloji, Ankara, Türkiye, vugarakifoglu@gmail.com, Orcid : 0000-0003-4662-9667

Reçu (Received): 28.07.2025 **Accepté (Accepted):** 22.09.2025 **Publié (Published):** 27.09.2025

Citation/Cite: Akifoğlu, V. (2025). Transformations sociales, économiques et politiques en Afrique: de la colonisation au néocolonialisme. *ChronAfrica*, 2(2), 159-169. <https://doi.org/10.62841/ChronAfrica.2025.260>

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open-access article under the Creative Commons Attribution License (CC BY) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

Introduction

L'histoire contemporaine de l'Afrique ne peut être comprise sans une analyse approfondie de la colonisation et de ses prolongements. Processus d'expansion et de domination imposé par les puissances européennes à partir de la fin du XIXe siècle, la colonisation a transformé en profondeur les structures sociales, économiques, politiques, religieuses et culturelles du continent. Mais ces transformations, loin de disparaître avec les indépendances des années 1960, continuent de marquer durablement les trajectoires actuelles des États africains. La problématique centrale de ce travail est donc la suivante : dans quelle mesure la colonisation a-t-elle façonné les dynamiques internes de l'Afrique et comment ces héritages se prolongent-ils aujourd'hui sous la forme du néocolonialisme et des nouvelles dépendances mondiales?

Sur le plan théorique, cette étude mobilise deux cadres principaux :

- la théorie de la dépendance, qui met en évidence la reproduction des inégalités entre centre et périphérie ;
- les approches postcoloniales, qui interrogent les continuités culturelles, symboliques et institutionnelles du fait colonial.

Méthodologiquement, il s'agit d'une analyse historique et comparative, qui s'appuie à la fois sur les travaux classiques de la sociologie coloniale et sur des études plus récentes portant sur les relations internationales et le développement. Le champ retenu est l'Afrique subsaharienne, sur une période allant de la conquête coloniale (fin XIXe siècle) jusqu'aux recompositions contemporaines du XXIe siècle. Le travail s'articule en plusieurs parties. Dans un premier temps, il met en lumière les effets de la colonisation sur les dimensions sociale, économique, politique, religieuse et culturelle des sociétés africaines. Dans un second temps, il analyse les logiques de continuité et de rupture à travers le néocolonialisme et l'intervention des nouvelles puissances émergentes. Enfin, il ouvre une réflexion critique sur les conditions de possibilité d'un développement endogène, en tenant compte des héritages coloniaux mais aussi des dynamiques internes propres au continent.

1. Dimension Sociale

La mise en place du système colonial impliquait l'installation, dans les territoires conquis, d'un appareil administratif complet composé de fonctionnaires, d'administrateurs, de commissaires, de militaires, ainsi que d'acteurs économiques tels que les commerçants, les agents d'affaires ou encore les colons. Ces derniers, généralement d'origine européenne, formaient une communauté étrangère vivant en vase clos, largement séparée de la population autochtone.

Les interactions entre colonisateurs et colonisés se limitaient essentiellement aux besoins fonctionnels du travail ou à certaines nécessités de la vie quotidienne. Pour le reste, les relations sociales et culturelles étaient pratiquement inexistantes. Cette séparation s'appuyait sur une frontière raciale implicite, les colonisateurs étant le plus souvent perçus et définis comme « Blancs », en opposition aux populations locales. Cette ségrégation raciale s'exprimait également dans l'organisation spatiale des villes coloniales, structurées en quartiers distincts : les Européens vivaient dans des zones réservées, souvent bien aménagées, auxquelles les indigènes n'avaient accès qu'en tant que domestiques ou travailleurs subalternes. (Beja, 2006, pp 30-32)

La distance sociale était rigoureusement maintenue par un ensemble de normes tacites, sorte de code implicite respecté des deux côtés, sous peine de sanctions sociales, symboliques ou administratives. Toute tentative de relations mondaines, amicales ou récréatives entre colonisés et colonisateurs était ainsi perçue comme une transgression grave de l'ordre établi.

À ces fractures raciales s'ajoutaient les divisions internes aux sociétés africaines elles-mêmes. Le tissu social précolonial était déjà marqué par une diversité ethnique, tribale, clanique ou castée, parfois traversée de rivalités anciennes et de tensions durables. Ces hiérarchies traditionnelles se sont non seulement perpétuées sous la colonisation, mais elles ont également été recomposées, renforcées ou instrumentalisées par les autorités coloniales. L'industrialisation progressive, introduite par les puissances colonisatrices, a par ailleurs ajouté de nouvelles strates de différenciation sociale, notamment par la formation de groupes intermédiaires urbains, souvent marginalisés ou exclus de la pleine citoyenneté.

Enfin, les rapports entre colonisateur et colonisé étaient empreints d'une profonde ambivalence. Le colonisateur, enfermé dans une représentation stéréotypée et dévalorisante de l'« indigène », le considérait comme un être inférieur, incapable d'autonomie, à surveiller et à encadrer. Cette attitude mêlait paternalisme, mépris et peur latente. L'usage délibéré de la langue du colonisateur, souvent non comprise par la majorité des colonisés, servait également de barrière linguistique, destinée à maintenir une distance sociale et à renforcer l'asymétrie des rapports de pouvoir.

2. Dimension Économique

L'intérêt économique constitue l'enjeu stratégique majeur de l'entreprise coloniale. Dans la logique du colonisateur, la colonie représente un espace à exploiter en fonction des besoins de la métropole - qu'il s'agisse de son enrichissement économique ou de la consolidation de son pouvoir politique. En fonction des ressources disponibles, les puissances coloniales ont mis en valeur certains secteurs jugés stratégiques : agriculture de plantation (café, sucre, bananes), exploitation minière, extraction pétrolière, exploitation forestière, etc.

Pour mener à bien cette entreprise d'exploitation, le colonisateur a dû mobiliser une main-d'œuvre locale, la former sommairement et la rémunérer selon les standards coloniaux. Par l'introduction de technologies nouvelles, de l'usage de la monnaie et du crédit, ainsi que par la diffusion de certains modèles économiques et sociaux, la colonisation a agi comme un facteur de transformation sociale. Elle a aussi introduit des infrastructures fonctionnelles - telles que des chemins de fer, des routes ou des réseaux de télécommunication - principalement destinées à servir les besoins de l'économie d'exportation. (Samir, 1984, pp.1235)

Dans ce processus, le colonisateur a également importé du personnel spécialisé (administrateurs, ingénieurs, techniciens) qui, en interagissant avec la société locale, a contribué à la diffusion de nouvelles pratiques économiques. Toutefois, cette modernisation partielle et orientée n'a nullement abouti à un développement économique global et autonome des sociétés colonisées. (Malowist, 1973, pp. 11-40)

En effet, les dynamiques économiques mises en place par le système colonial se sont révélées profondément limitées et déséquilibrées. Quatre raisons principales expliquent cette situation:

a- Un développement sectoriel et sélectif : Le développement induit par la colonisation s'est limité à certains secteurs répondant aux intérêts immédiats de la métropole, sans viser un développement économique global. Les économies locales sont ainsi restées duales : à côté des zones d'exportation contrôlées par les colons, les systèmes de subsistance ont été volontairement maintenus, afin d'éviter une concurrence directe avec les intérêts métropolitains.

b- L'absence d'industrialisation locale : Les matières premières extraites des colonies étaient, dans la plupart des cas, envoyées vers la métropole pour y être transformées. Ce modèle d'exploitation a privé les colonies de toute possibilité de développement industriel, limitant leur rôle à celui de simples fournisseurs de ressources brutes.

c- Des salaires extrêmement bas : La main-d'œuvre locale était faiblement rémunérée, bien en deçà des standards métropolitains. Ce déséquilibre a contribué à maintenir un niveau de vie très bas, réduisant les capacités de consommation, d'épargne et d'investissement des populations locales.

d- Une mobilité sociale bloquée : L'accès aux postes de responsabilité et aux fonctions techniques était largement réservé aux expatriés. Les populations colonisées étaient cantonnées à des fonctions subalternes, ce qui a empêché l'émergence de véritables élites économiques locales.

En somme, bien que la colonisation ait introduit certains éléments d'économie moderne dans les sociétés africaines, elle a essentiellement instauré un système d'exploitation unidirectionnel, conçu au service des intérêts métropolitains, et peu soucieux du développement structurel des territoires colonisés. Cette logique extractive a durablement freiné la construction d'économies nationales autonomes et compétitives.

3. Dimension Politique

Sur le plan politique, la caractéristique essentielle du système colonial en Afrique occidentale réside dans la dépendance totale des colonies vis-à-vis de la métropole. Toutes les décisions d'importance étaient prises par les autorités coloniales siégeant dans la capitale métropolitaine. Sur le terrain, ces décisions étaient appliquées par un corps d'administrateurs envoyés dans les colonies, chargés à la fois de gouverner, de contrôler, et de transmettre les informations vers le centre de pouvoir impérial. (Colin, 2010, p.42)

Même lorsqu'un embryon de gouvernement local existait - sous la forme de conseils ou d'assemblées consultatives - son rôle restait strictement limité. Ces institutions ne disposaient d'aucun réel pouvoir décisionnel et se contentaient de formuler des recommandations ou des vœux soumis à l'approbation de l'autorité coloniale. La souveraineté politique restait ainsi entièrement concentrée entre les mains du colonisateur.

L'expression « dépendance politique » traduit donc avec justesse la nature du régime colonial : la

participation politique des populations locales était non seulement découragée, mais systématiquement réprimée. Toute tentative d'organisation politique indépendante, perçue comme une menace à l'ordre colonial, était sévèrement sanctionnée. Les acteurs politiques africains revendiquant une plus grande autonomie ou une indépendance étaient qualifiés d'« agitateurs », souvent emprisonnés ou contraints à l'exil. Nombre de figures emblématiques de la lutte pour la décolonisation, telles que Kwame Nkrumah, ont ainsi connu les geôles coloniales avant d'accéder au pouvoir. (Adu, 1989, p.72.)

Il convient toutefois de noter que toute forme de domination étrangère ne repose pas nécessairement sur une dépendance politique formelle. Il existe des situations où des pays, bien que politiquement indépendants, restent économiquement dominés par des intérêts étrangers, notamment à travers l'exploitation de leurs ressources naturelles. Ce type de dépendance s'inscrit dans la logique du néocolonialisme contemporain.

Dans le contexte colonial classique, le pouvoir politique traditionnel n'a pas totalement disparu. Au contraire, les structures d'autorité préexistantes (chefferies, conseils coutumiers) ont été maintenues, mais dans un cadre profondément redéfini. Le pouvoir traditionnel est devenu une autorité déléguée, servant d'intermédiaire entre la population colonisée et l'administration coloniale. Son autonomie a été vidée de sa substance : il ne gouverne plus au nom de la communauté, mais agit selon les intérêts et les injonctions de la puissance coloniale. (Guy, 1969, p.530)

Deux fonctions principales furent confiées à ces autorités locales :

- D'une part, elles jouaient le rôle de « sous-administrateurs », chargés de relayer les directives coloniales, de recruter des agents auxiliaires, d'organiser certains services publics et de servir de relais d'information.
- D'autre part, elles exerçaient une fonction de police, veillant au maintien de l'ordre, à la paix civile, et parfois même à l'exécution de sanctions judiciaires.

À travers ces rôles, l'autorité traditionnelle devenait à la fois un agent de contrôle et un agent de socialisation. Elle contribuait à imposer de nouvelles normes, de nouvelles valeurs et des modèles de comportement en rupture avec ceux des sociétés traditionnelles. Des pratiques autrefois tolérées ou valorisées dans le système précolonial furent interdites ou stigmatisées, et ce sont les chefs locaux eux-mêmes qui furent chargés d'en encadrer la suppression, endossant ainsi une fonction de médiation idéologique au service du colonisateur.

4. Dimension Religieuse

Dans de nombreuses situations coloniales, l'entreprise missionnaire s'est développée parallèlement, voire en complémentarité, à l'action colonisatrice proprement dite. Si les missions religieuses se caractérisent par un certain degré de prosélytisme, leur action ne se limite pas à la conversion spirituelle: elle s'accompagne presque systématiquement de la mise en place d'institutions à vocation humanitaire telles que des écoles, des hôpitaux, des dispensaires ou encore des structures coopératives. (Zakari, 2010, p.76)

À travers ces activités, les missions religieuses ont joué un rôle majeur de socialisation, contribuant à l'implantation de nouvelles normes de conduite. Celles-ci touchaient à des domaines variés : la morale, bien sûr, mais aussi la santé, l'éducation, l'économie domestique et la gestion communautaire. En diffusant des valeurs et des connaissances issues de la culture occidentale chrétienne, les Églises ont facilité une certaine forme d'identification au régime colonial - de manière indirecte mais significative - notamment par les fonctions sociales auxquelles pouvaient accéder les convertis au sein de l'institution religieuse, et par les interactions qu'elle favorisait entre colonisateurs et colonisés. (Ahmet, 2002, p.27)

Cependant, cette dynamique missionnaire a également engendré des effets ambivalents sur le tissu social local. En effet, les convertis chrétiens formaient souvent une catégorie marginale dans leurs sociétés d'origine, surtout lorsqu'ils constituaient une minorité au sein de communautés fortement attachées à leurs religions traditionnelles. Ce phénomène de marginalisation était d'autant plus marqué que, dans de nombreuses sociétés africaines dites "archaïques", la religion traditionnelle était profondément intégrée à la vie sociale, politique et culturelle. Le changement de foi entraînait donc une rupture symbolique et identitaire avec le groupe d'appartenance.

Les sociétés colonisatrices espéraient toutefois que ces groupes de convertis — bien que minoritaires - joueraient un rôle de levier dans la transformation culturelle des sociétés locales. Par leur adhésion à de nouveaux systèmes de croyances et de valeurs, ils étaient perçus comme des agents potentiels de diffusion de la modernité coloniale, non seulement sur le plan religieux, mais aussi dans une perspective plus large d'acculturation progressive.

5. Dimension Culturelle

La colonisation ne s'est pas limitée à l'exploitation politique et économique des territoires conquis ; elle a également opéré une transformation en profondeur des cultures locales, notamment à travers le système éducatif et les nouveaux environnements de travail. L'un des principaux vecteurs de cette influence culturelle a été l'enseignement, mis en place par l'administration coloniale, les missions religieuses ou encore certaines organisations philanthropiques occidentales.

Cependant, ce système éducatif colonial était limité dans son accessibilité. Il ne concernait qu'une fraction restreinte de la population indigène, en particulier l'enseignement secondaire et supérieur. L'objectif principal n'était pas la démocratisation du savoir, mais la formation d'une élite dite "évoluee", destinée à occuper les fonctions d'encadrement dans les administrations, les entreprises et les services publics. Cette élite, issue des sociétés traditionnelles mais formée selon les contenus, méthodes pédagogiques et valeurs de la société colonisatrice, constituait un corps intermédiaire entre les colonisateurs et la population colonisée. (Triaud & Kane, 1998, p.208.)

Ces individus, censés maîtriser les codes culturels des deux mondes, étaient appelés à jouer un rôle de médiateurs sociaux et institutionnels. Toutefois, cette position intermédiaire les plaçait souvent dans une situation de grande ambivalence. Perçus comme étrangers à leur propre société en raison de leur "évolution", et jamais tout à fait intégrés dans la sphère coloniale dominante, ils formaient le groupe le plus marginalisé de la société colonisée.

Par ailleurs, la société coloniale a introduit de nouveaux environnements de travail (bureaux administratifs, industries, services publics), dans lesquels le colonisateur cherchait à reproduire les normes et comportements issus de sa propre culture. Ces espaces étaient non seulement des lieux de production économique, mais aussi des lieux de socialisation puissants. Les travailleurs autochtones qui y étaient intégrés étaient progressivement amenés à adopter des attitudes, des pratiques et parfois même des valeurs en décalage avec leur culture d'origine. Cette acculturation se produisait sous l'effet combiné de l'autorité du colonisateur - qui imposait un modèle de respect hiérarchique - et de la pression sociale exercée dans le milieu professionnel. De plus, l'octroi des promotions était souvent conditionné à l'assimilation des codes culturels coloniaux, ce qui renforçait l'incitation à la conformité. Pour nombre de travailleurs, s'identifier au système culturel du colonisateur devenait alors une stratégie de réussite et de mobilité sociale, bien qu'au prix d'un éloignement culturel progressif de leurs racines. (Guillaume, 1974, p.282)

Ainsi, la colonisation a généré une reconfiguration culturelle profonde, souvent conflictuelle, marquée par la coexistence, le chevauchement ou l'opposition entre valeurs traditionnelles et normes imposées. Cette tension culturelle se prolonge encore dans de nombreuses sociétés postcoloniales, où l'héritage culturel du colonisateur continue d'influencer les structures éducatives, professionnelles et identitaires.

6. Solidarité

De nombreuses tribus en Afrique constituent des groupes ethniques suffisamment distincts pour avoir suscité de nombreux travaux de recherche ethnologique ou sociologique. Afin de mieux cerner la notion de solidarité au sein des populations locales, nous avons procédé à une recension des écrits existants. Toutefois, cette recension demeure très partielle.

Notre propos n'étant pas exclusivement centré sur cette notion, nous nous sommes limités à l'exploitation de quelques articles et ouvrages jugés suffisamment pertinents pour nous offrir une vision globale du concept. D'abord, précisons d'une façon générale qu'en Afrique comme ailleurs, le don est une opération qui aboutit à la création d'un lien très fort entre les individus. Il est générateur de « l'entre-soi ». Et ce lien perdurera tant que la contre-prestation n'aurapas eu lieu. D'autres auteurs parlent de dépendance/protection pour illustrer ce phénomène en Afrique. (Claude, 1990, pp. 136-154) Cependant, nous savons que la crise actuelle en Afrique, surfond d'ajustement structurel, *“ oblige les individus à devoir de plus en plus compter sureux-mêmes dans un climat de tension créatrice entre un individualisme de nécessité et une éthique de la solidarité communautaire toujours vivace.”* (Alain & Robert, 1997, pp. 278-282)

Par exemple, Vuarin (Robert, 1993, pp.299-316), a noté que la solidarité est présente pour les membres d'un collectif mais inexistante pour ceux qui n'ont pas la chance d'y être insérés ou qui y sont étrangers. Notons aussi que l'équipe d'un ouvrage récent sur l'Afrique des individus conclut se travaux plus positivement. Ils précisent que l'éthique de la solidarité est plus que jamais présente dans cette période de crise (même s'ils annoncent ensuite qu'il y a une crise de l'ordre communautaire), et ce, pour trois raisons) elle demeure la seule forme de sécurité sociale accessible) elle doit perdurer au nom d'investissements anciens car personne n'est à l'abri d'une dégradation de sa propre situation) elle reste un principe incorporé dans les habitus de la société.

Le sociologue burkinabé Bernard Ledea Ouedraogo (Bernard, 1990, p.79), a consacré un ouvrage entier à l'entraide villageoise dans le contexte du développement et des groupements de paysans peuples autochtones. Il décrit comment la colonisation impose la destruction de la société traditionnelle et crée de nouvelles classes sociales. Il montre également que, malgré cela, perdurent des associations traditionnelles, qui cherchent à maintenir des rapports égaux et une solidarité sociale. Il décrit ensuite en détail six pratiques d'entraide que sont: le kombi naam, le sosoaga, le sôngaaba, le garé, le kin-naam et le borôndo.

Hannequin (Brigitte, 1990, pp. 37-49), parle d'éclatement de la notion de grandes familles à la suite d'une étude dans un village Mossi. De plus, dans sa recherche sur les conversions aux Assemblées de Dieu chez les Mossi, explique que la conversion est un des moyens pour s'éloigner de l'entourage proche et pour organiser des rapports sociaux plus autonomes, sans pour autant revenir sur les traditions ancestrales. De temps à autre, cela peut aller plus loin, comme cette personne qui s'est convertie afin d'être capable d'accumuler pour elle, et ne plus être obligée de maintenir l'entraide. L'anthropologue parle de déchirements du tissu social, de segmentation de la société, de montée de l'intolérance et de l'exclusion, de désertion de la socialité. Et c'est pour survivre et lutter contre tout cela que certains se tournent vers la conversion. Mais, il nous rassure un tant soit peu en précisant que c'est aussi une façon :

“de diversifier les stratégies de sécurisations socio-économiques et donc également le métissage du divin. [...] Il est moins question, à travers ce type de conversion, de la destruction du lien social, que de sa transformation et, dans ce sens, le maintien des liens de communauté serait l'expression d'une modernité africaine.”

Que se passerait-il dans le cas où l'indigent serait considéré comme étranger à la communauté ? La thèse de Laurent nous permet aussi de préciser que selon la culture Africain, « une personne inutile pour la société est celle qui ne connaît pas la honte (yande), c'est à dire qui ne peut pas respecter les règles de vie du groupe, dans la mesure où il ne possède ni le tagosgo, ni le yam.¹ Il est alors simplement considéré comme yalma, c'est-à-dire bête » L'entraide, si elle existe, peut-elle s'exercer à l'intention d'une personne considérée comme bête et incapable d'obliger des débiteurs ou d'honorer des dettes ? D'autant plus que le sentiment identitaire, dans les villages Africain, fait d'abord référence au quartier. L'aire de responsabilité d'un CSPA dépasse toujours le simple village. Or, il semble bien que *“l'identité villageoise, et à plus forte raison une identité supra-villageoise [...] n'existe pas”*. (Pierre, 2000, p.17), Cela aura-t-il une influence sur notre proposition de solidarité entre les utilisateurs du CSPA ? Cette entente n'allant pas de soi, il s'agirait donc de l'inventer ou de voir comment la population pourrait s'approprier cette invention. Est-ce déjà le cas pour le comité de gestion ?

De plus, il semble bien que les villageois, dans le contexte de cette recherche peuple locale, ne vivent pas « en paix communautaire ». Cette notion a déjà été avancée par qui précisait que les valeurs communautaires (encore présentes dans les esprits) n'étaient plus vraiment appliquées et ce, aux dires des cultivateurs, pour des raisons d'ambition personnelle, de méfiance générale ou de rapports de force. C'est précisément pour cette raison que les villageois tentent d'inventer une paix interne par l'entremise d'une coopérative, (subterfuge) préalable à l'arrivée de projets de développement. Ainsi, les

¹ tagosgo: réflexion, pensée. Yam: intelligence, dans le sens de la qualité de celui qui est malin.

membres de la communauté s'organisent et se « mettent en spectacle » pour répondre aux attentes et demandes des donateurs (par la construction d'un bâtiment en dur, par exemple). (Prost, 1989, pp. 1-2.) À la suite de cette lecture de l'organisation sociale africain, il est possible de relever trois points fondamentaux (il ne s'agit évidemment que d'une représentation archétypale) qui nous permettront, au fur et à mesure du sujet, de mieux comprendre les données empiriques:

- Une solidarité toujours importante mais qui s'effrite
- Une organisation sociale hiérarchique, stricte et qui recherche la stabilité
- Une croyance à l'inégalité «naturelle» entre les êtres humains indispensable à l'harmonie sociale.

Conclusion

La colonisation européenne a représenté un tournant majeur dans l'histoire africaine, bouleversant profondément ses structures sociales, économiques, politiques, religieuses et culturelles. Loin d'être un simple épisode historique, elle a produit des dynamiques de dépendance et de domination dont les effets perdurent bien au-delà des indépendances proclamées dans les années 1960. L'analyse menée dans ce travail montre que la colonisation a instauré des économies de rente, des rapports sociaux hiérarchisés, des systèmes politiques dépendants et des formes d'acculturation qui continuent de marquer les sociétés africaines contemporaines. Ces héritages s'expriment aujourd'hui à travers le néocolonialisme, caractérisé par la dépendance économique, la fragilité institutionnelle et la persistance de rapports inégaux avec l'extérieur. Toutefois, l'émergence de nouveaux acteurs tels que la Chine, la Turquie ou encore l'Inde introduit des recompositions inédites, qui peuvent être analysées à la fois comme une diversification des partenariats et comme une reconfiguration des logiques de domination.

Ce travail souligne ainsi la nécessité de repenser la question de l'autonomie africaine en termes de rupture avec les modèles hérités. L'Afrique ne peut envisager un développement endogène et durable sans interroger les continuités historiques de la dépendance, mais aussi sans mobiliser ses propres ressources, savoirs et dynamiques internes. Enfin, conformément à l'exigence de neutralité axiologique, il importe de considérer la colonisation et ses prolongements non pas seulement sous l'angle moral, mais comme un processus historique structurant. Cette approche critique et comparative permet d'ouvrir la voie à une réflexion scientifique sur les conditions nécessaires à l'émancipation politique et économique de l'Afrique dans le système mondial contemporain.

Niveau(x) de Contribution des Auteur(s): V. A. 100 %

Approbation du Comité d'Éthique: Il ne s'agit pas d'une étude qui nécessite l'approbation du comité d'éthique.

Soutien Financier: Aucun soutien financier n'a été reçu pour l'étude.

Conflit d'Intérêts: Il n'y a aucun conflit d'intérêts dans l'étude.

Author Contributions: V. A. 100 %

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Bibliographie

- Amin, S. (1984). *Développement économique et social in encyclopédie universaliste*, Tome VI.
- Armand, C. (2010). *L'Afrique du XXe siècle à nos jours*, Hélène d'Almeida-Topor.
- Beja, J.P. (2006). Mondialisation ou occidentalisation. *Sciences Humaines*, 2, Niamey.
- Boahem, A. A. (1989). *Histoire générale de l'Afrique, VII. L'Afrique Sous Domination Coloniale 1880-1935*.
- Guillaume, P. (1974). *Le Monde colonial XIXe –XXe siècle*, Armand Colin.
- Hannequin, B. (1990). « Etat, patriarcat et développement: le cas d'un village mossi du Burkina Faso ». *Canadian Journal of African Studies*, Vol-24 (1), 36-49.
- Kane, O. & Triaud, J.L. (1998). *Islam et islamismes au sud du Sahara*. (Ed), Karthala.
- Kavas, A. (2002). « La médresa moderne au Mali » *L'Islam politique en Afrique subsaharienne*. Université Paris 7/Denis Diderot et CNRS, 28-29 Octobre, 389-410, Paris-Franca
- Laurent, P.J. (2000). Entre ville et campagne: le big man local ou la "gestion coup d'Etat" de l'espace public. *Politique Africaine*, 80, 169-181.
- Maikorama, Z. (2010). *L'Islam dans l'espace nigerien des origines (VIIe siècle à 1960)*, Harmatan.
- Malowist, M. (1973). « Les aspects sociaux de la phase de l'expansion coloniale ». *Africana Bulletin*. 18.
- Marie, Alain & Robert Vuarin (1997). « *L'Afrique des individus, Itinéraires citadins dans l'Afrique contemporaine* (Abidjan, Bamako, Dakar, Niamey) ». *Journal des Africanistes* (Ed), Karthala, 278-282.
- Méniaud, J. (1912). *Géographie économique du Haut-Sénégal-Niger*, Larose.
- Ouedraogo, B.Leda. (1990). *Entraide Villageoise et développement. Groupements paysans au Burkina Faso*, L'Harmattan, Paris.
- Prost, A. (1989). Les relations à longue distance dans l'ouest africain avant la période coloniale. *Notes Africaines*, 161.
- Raynault, C. (1990). *Inégalités économiques et solidarités sociales. Exemples haoussa au Niger. Sociétés, développement et santé*, ELLIPSES.
- Rocher, Guy. (1969). *Introduction à la Sociologie*, Hurtubise HMH, LTEE.

Triaud, J.L. (1979). Le mouvement réformiste en Afrique de l'Ouest dans les années 50, *Mémoires du CERMAA*, 1, 195-212.

Vuarin, R. (1993). « Quelles solidarités sociales peut-on mobiliser pour faire face au coût de la maladie? Sesoigner au Mali », *Une Contribution Des Sciences Sociales*, 299-316.

Sahel’de Terörizmin Bir Dinamiği: Modern Devlet - Geleneksel İktidar İkilemi

Saïdath Seidou*, Hüseyin Aras**

Özet

Toplumların güvenlik merkezli sorunlarına devlet otoritesi tarafından çözümler üretilmemesinin terörizmi var edebildiği coğrafyalardan biri Batı Afrika’daki Sahel Bölgesi’dir. Bu olgunun izini bölgenin kalabalık etnik gruplarından biri olan Fulaniler üzerinden sürebilmek mümkündür. Zira bölgede Tuareg baskısı ve zulmüne maruz kalan Fulaniler, bölgedeki modern devlet iktidarlarına güvenemeyeceklerini düşündüklerinde, kendilerini korumak için öz savunma milisleri kurmuşlar ya da var olan öz savunma milislerine katılmışlardır. Dahası kendilerine güvenlik vaadinde bulunan terör örgütleriyle de güçlü ilişkiler geliştirmişlerdir. Bu durum bölgede güç elde etmek isteyen aktörler için kullanışlı fırsatlar sunmaktadır. Üstelik bölgedeki devletler tarafından modern devlet iktidarı tesis edilemediği takdirde istikrarsızlıkları kalıcı hale getirme riski üretmektedir. Çalışmada bu durum “Sahel’de terörizmi var eden bir dinamik” olarak tanımlanmakta ve bu dinamiğin nasıl geliştiği Fulani-Tuareg gerilimi özelinde incelenmektedir. Alan yazın üzerinde gerçekleştirilen bir incelemeye dayanan bu çalışma Sahel Bölgesi’nde terörizmle mücadele etmek zorunda olan devletlere bölgedeki etnik gruplarla güvenlik-merkezli olumlu ilişkiler geliştirme konusunda perspektifler sunabilecektir.

Anahtar Kelimeler : Sahel, terörizm, fulaniler, modern devlet, geleneksel yönetim.

A Dynamic of Terrorism in the Sahel: The Modern State - Traditional Ruling Dilemma

Abstract

This study explores how the failure of modern state authorities to provide effective, security-based solutions to societal challenges contributes to the emergence of terrorism in the Sahel region of West Africa. Focusing on one of the region’s largest ethnic groups -the Fulanis- the research analyzes how this community, facing violence and oppression from Tuareg groups, has responded to the absence of state protection. In many cases, the Fulanis have formed or joined self-defense militias and established close ties with terrorist organizations that offer security guarantees. These dynamics not only create opportunities for power-seeking actors but also risk perpetuating long-term instability in the absence of strong state authority. By examining the Fulani–Tuareg tensions as a case study, the paper identifies this phenomenon as a key driver of terrorism in the Sahel. Based on a comprehensive review of the literature, the study aims to provide new perspectives for states combating terrorism in the region, particularly regarding the development of constructive, security-focused relationships with local ethnic groups.

Keywords : Sahel, terrorism, fulanis, modern state, traditional ruling.

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Anabilim Dalı, Nevşehir, Türkiye, saidathseidou26@gmail.com, Orcid: 0009-0008-9806-9087.

** Sorumlu Yazar, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Gülşehir Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Nevşehir, Türkiye, huseyinaras06@gmail.com, Orcid: 0000-0001-8117-6574

Geliş Tarihi (Received): 16.07.2025 **Kabul Tarihi (Accepted):** 23.09.2025 **Yayın Tarihi (Published):** 27.09.2025

Atıf/Cite: Seidou, S. & Aras, H. (2025). Sahel’de Terörizmin Bir Dinamiği: Modern Devlet-Geleneksel İktidar İkilemi. *ChronAfrica*, 2(2), 170-184. <https://doi.org/10.62841/ChronAfrica.2025.257>

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open-access article under the Creative Commons Attribution License (CC BY) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

Giriş

Batı Afrika’da Sahel Bölgesi modern egemen devletlerin varlığına rağmen terörizmin var olabildiği coğrafyalardan biridir. Bölgede terörizmi var eden çok çeşitli dinamiklerden söz edilebilir. Geleneksel yönetim anlayışlarını sürdüren etnik gruplar ile bölgedeki modern devletler arasındaki güvenlik merkezli sorunlar ise bu dinamikler arasında gösterilebilir. Çalışma bunu Sahel Bölgesi’nde geniş bir coğrafyada yaşayan etnik gruplardan biri olan “Fulaniler” üzerinden araştırmaktadır. Başka bir ifadeyle çalışma “Modern devletler ile geleneksel iktidarlar arasındaki güvenlik merkezli sorunlar Sahel’de terörizmi var eden dinamiklerden biri midir?” sorusuna “Fulaniler” örneği üzerinden cevap aramaktadır. Zira Sahel Bölgesi’ndeki bazı etnik grupların, modern devletlerle diğer etnik gruplar arasındaki bu tür sorunların kimi zaman öznelere (başlatıcıları) oldukları kimi zaman ise bölgedeki öz savunma milislerinin ve terör örgütlerinin bu tür sorunları kendileri için fırsata çevirmeye çalıştıkları değerlendirilmektedir. Nitekim çalışmada gösterildiği üzere Sahel Bölgesi’ndeki etnik gruplardan biri olan Tuaregler’in Fulanilere karşı tarihsel süreçte gerçekleştirdikleri baskı ve zulümlerin ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlar bu değerlendirmeyi desteklemektedir.

Bu minvalde Tuareg baskısı ve zulmü neticesinde Sahel’deki terör örgütlerinin öz savunma milisleri sayesinde Fulanilerle kurdukları ilişkiler, bu ilişki sürecinde kullandıkları mekanizmalar ve etnik grup-modern devlet etkileşimi, çalışmada “terörizmi Sahel Bölgesi’nde var eden bir dinamik” olarak incelenmiştir. Bu incelemenin gerekçesi siyasî otoritenin sağlanması konusunda başarısızlıkların bulunduğu bir bölgede etnik gruplar arasındaki ayrışmaların terör örgütlerinin ortaya çıkmasını ve gelişmesini nasıl teşvik edebildiğini anlamaya çalışmaktır. İncelemeler alan yazın üzerinde gerçekleştirilmiştir. Çalışma devletler tarafından toplumsal bütünleşmenin sağlanamaması halinde oluşan otorite boşluklarının devlet dışı silahlı aktörler (milis gruplar ve terör örgütleri) tarafından doldurulmak istenebileceğine dikkat çekmeyi hedeflemektedir. Ayrıca çalışmanın Sahel Bölgesi’nde terörizmle mücadele etmek zorunda olan devletlere bölgedeki etnik gruplarla güvenlik merkezli olumlu ilişkiler geliştirme konusunda perspektifler sunabileceği değerlendirilmektedir.

1. Sahel’de Devlet, Çatışma ve İktidar

Senegal, Moritanya, Mali, Burkina Faso, Nijer ve Çad, “Sahel Kuşağı” olarak da adlandırılan Sahel Bölgesi’ndeki modern egemen devletlerdir. Bu devletlerin sömürgecilik dönemi sonrasında bağımsız devletler olarak kuruldukları tarihler Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1 Sahel Bölgesi’ndeki Devletlerin Bağımsızlık Tarihleri	
Devlet	Bağımsızlık Tarihi
Senegal	20 Ağustos 1960
Moritanya	28 Kasım 1960
Mali	22 Eylül 1960
Burkina Faso	5 Ağustos 1960
Nijer	3 Ağustos 1960
Çad	11 Ağustos 1960

Tablo 1’de görüldüğü üzere Sahel’deki devletler yeni devletlerdir. Ould Saleck’in (2015, s. 13-14) ifade ettiği gibi Sahel’de bu devletlerin ortaya çıkışı doğal bir sürecin sonucu değil, Afrika’da sömürgeci politikalara 1950’ler ve 1960’larda gösterilen tepkilerin bir sonucudur. Yazara göre bu devletler kurulurken Sahel bölgesinde kültürel ve etnik uyumu garanti eden nesnel insanî faktörler ve kaynaklar ile bunlardan yararlanma olasılığını belirleyen coğrafi faktörler dikkate alınmamıştır. Bu dönemde ortaya çıkan devletleri “yapay varlıklar” olarak betimleyen Ould Saleck’e (2015, s. 15) göre, bu bölgedeki entegrasyon ve kalkınma sorunları bu olguya dayanmaktadır. Bu durum, bu genç devletleri istikrarsızlığa ve ardı ardına gelen krizlere maruz bırakmıştır.

Sahel’de bu devletlerin birden fazlasının teritoryal sınırları içerisinde yaşayan etnik gruplar vardır. Başka bir ifadeyle Sahel’deki teritoryal sınırlar etnikliğin sınırlarını belirleyememiştir. Bu etnik gruplarda toplumsal yaşam, bölgede modern egemen devletler kurulmadan önce geleneksel kurallarla düzenlenmişti. Ancak modern merkezî devletlerin kuruluşundan sonra bile bu etnik gruplar toplumsal yaşamı geleneksel kurallara göre sürdürmüşlerdir. Üstelik bölgedeki etnik gruplar arasında güç ve iktidar mücadelelerine tanık olunmuştur. Bu durum etnik gruplarla bölgedeki devletler arasında yönetsel sorunlar temelinde gerilimler yaşanmasına sebep olabilmektedir. Bunun en dikkat çekici sonuçlarından biri, çalışmada incelendiği üzere, bölgedeki öz savunma milislerinin ve sonrasında terör örgütlerinin bu durumdan yararlanmanın yollarını aramaya çalışmalarıdır.

Raineri ve Bâ (2019, s. 23-24) yağış rejimindeki düzensizliklerin, Nijer Nehri’nin zaman zaman taşmasının, hayvan sürülerine otlak arayışları için gerçekleştirilen yaylacılık faaliyetlerinde yıl içerisinde yapılan zorunlu yer değiştirmelerin vb. Sahel’de suya ve otlak araziye erişim konusunda mücadele eden toplumsal gruplar arasında öteden beri rekabete yol açtığını ifade ederler. Bu rekabetin gerek göçebe hayvan yetiştiricileri arasında gerekse göçebe hayvan yetiştiricileri ile yerleşik çiftçiler arasında çatışmalara da sebep olduğunu tespit ederler. Ancak yine de bu çatışmaların Sahel’deki etnik gruplar arasında var olan toplumsal bölünmelerin ve ayrışmaların asıl dinamiklerinden biri olmadığına, çünkü çoğu zaman bu çatışmaların ciddi boyutlarda şiddete bile varmadığına dikkat çekerler. Bu araştırmacılara göre Sahel’deki etnik gruplar arasında gelişen ve şiddete varabilen bu çatışmaların en önemli dinamiği, doğal kaynakların yönetimi ve etnik gruplar arasındaki anlaşmazlıkların çözümü konularında modern devlet kurumlarınca sergilenen yönetim başarısızlıklarıdır. Nitekim Sahel’deki yönetim başarısızlıklarına ilişkin bu husus Benjaminsen vd. (2012) ve Homer-Dixon (1994) tarafından da tespit edilmiştir.

Bu hususu derinlemesine inceleyen Bagayoko vd. (2017, s. 13-15) Sahel’deki yeni devletlerin kurallarına göre yazılı hukuk temelinde belediye meclisleri tarafından kentlerde ve kentler dışında gerçekleştirilen yönetim faaliyetlerinin Sahel’deki etnik gruplar arasındaki toprak anlaşmazlıklarını, grup içi veya gruplararası çatışmaları veya liderlik mücadeleleriyle bağlantılı çatışmaları ortadan kaldırmak için başarılı olamadığını, bu yönetim faaliyetlerinin eski çatışmaları bile yeniden alevlendirebildiğini, dahası yeni çatışmalara bile sebep olabildiğini ifade etmişlerdir. Başka bir ifadeyle örf ve adet hukukuna dayalı geleneksel iktidar yapılanması ile sömürgecilik sonrasında oluşan yeni devlet iktidarı yapılanmasının bir arada olduğu yeni durumun Sahel’deki etnik gruplar arasındaki çatışmalar için bir “sorun alanı” olduğuna dikkat çekmişlerdir. Sahel’de modern merkezî devletler kurulmadan önce etnik gruplar arasında ortaya çıkan çatışmaların herkes tarafından kabul edilen ve saygı duyulan geleneksel kurallara başvurularak çözüldüğünü, hatta bu geleneksel kuralların farklı etnik gruplar arasında uyumu teşvik bile ettiğini belirten Hellendorff (2012) modern merkezî devletlerin kurulmasıyla oluşan yeni durumda, çatışmaların yaşandığı bölgelerin yerlisi olmayan ancak demokratik yollarla seçilen devlet görevlileri ile geleneksel

iktidar yapılanmasındaki topluluk şefleri arasında gerilimler gerçekleştiğini ifade etmektedir. Bu gerilimler gücün kimde olduğu ve çatışmaların nasıl çözümlenebileceği konusunda sorgulamalara yol açabilmiştir. Bâ’ya (2019) göre, bu güç dönüşümü “şiddetin toplumsallaşmasına”, diğer bir deyişle çatışmaların etnikleşmesine yol açmıştır. Bu durum, kurumların zayıflığı ve yerel gerçeklikler karşısında devlet iktidarının meşruiyetini kaybetmesiyle kendini gösteren bir olgudur.

2. Sahel’de “Araf’ta Kalanlar”: Fulaniler

Sahel Bölgesi’nde bir yanda modern merkezî devletlerle diğer yanda bölgedeki diğer etnik gruplarla gerilimler yaşayan etnik gruplar arasında Fulaniler dikkat çekmektedir. Sahra Altı Afrika ve Kuzey Afrika’dan gelen insanların bir karışımı olan Fulaniler; Nijerya, Kamerun, Mali, Burkina Faso, Nijer ve Senegal başta olmak üzere Batı Afrika’nın büyük bir bölümünde yaşamaktadırlar (Think Africa, 2019). Tarihsel olarak ataerkil hayvancılık geleneğine bağlı olan ve göçebe hayvancılıkla özdeşleşen Fulaniler günümüzde de yıl boyunca taze otlaklar ve erişilebilir su kaynakları arayan bir etnik toplumdur (McMahon, 2025). “Çobanlık” ve “göçebelik” bu etnik grubu rutin faaliyetleri üzerinden tanımlamak için kullanılabilen kavramlardır. Yaylacılık kapsamındaki çobanlık faaliyetlerini gerçekleştirirken otlak ve su sorunları nedeniyle yerel çiftçilerle sorunlar yaşayabilmektedirler (Climat diplomacy, t.y.). Bu sorunların en önemli nedeni Sahel’deki modern devletlerin tarımsal kalkınmayı çobanlık sektörünün aleyhine önceliklendiren ulusal politika ve yasalarıdır (Benjaminsen ve Ba, 2009, s. 74). Bu politika ve yasalar nedeniyle Sahel’de tarımsal çiftlikler genişledikçe, Fulani çoban liderleri ve çobanlar güçlerini ve zenginliklerini kaybetmeye başlamışlardır (MacGregor, 2017). Yerel çiftçiler ile Fulani çobanları arasında gelişen ve daha önce geleneksel yönetim mekanizmalarıyla (yerel örf ve adetlerle) ve geleneksel anlaşmalarla çözülebilen mera (otlak) ve su anlaşmazlıkları modern devlet iktidarında çözümsüzlüğe sürüklenebilmiştir (Brottem, 2021).

Modern merkezî devletlerin ortaya çıkışından bu yana Sahel’deki çeşitli etnik gruplarla gerilimler yaşayan Fulaniler’in modern devlet iktidarı ile olan ilişkileri tekdüze değildir. Birleşmiş Milletler Bölgelerarası Suç ve Adalet Araştırma Enstitüsü’nün “Mağdurlar Fail Olursa” başlıklı bir raporunda (UNICRI, 2018, s. 23-24) Sahel Bölgesi’ndeki Fulaniler’in birbirleriyle ve siyasî otoritelerle ilişkilerine dair bazı değerlendirmeler sunulmuştur. Raporda yer alan bilgilere göre Burkina Faso’da nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Fulaniler’in “Djowro” adı verilen geleneksel topluluk şefleri, toprak üzerinde tartışmasız bir kontrole sahiptirler. Burkina Faso’daki Fulaniler’in geleneksel yönetimi sorgulamama anlayışlarının ve topluluk şeflerine olan itaatlerinin, topluluk içindeki çatışmaların barışçıl biçimde ve uzlaşıyla çözülmesinde etkili olduğu bu raporda belirtilmektedir. Aynı raporda Mali’de yaşamakta olan Fulaniler’e de yer verilmekte; modern merkezî devletlerin kurulmasından önce Fulaniler arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde 19.yüzyıldan itibaren kullanılan geleneksel “Diina Sistemi”nin modernleşme süreciyle birlikte sorgulanmaya başlandığına, Mali devlet hukukunun Fulaniler arasında kabul görmekte olduğuna dikkat çekilmektedir. Raporda Nijer’deki Fulaniler’den de söz edilmektedir. Nijer’deki Fulaniler’in Nijer’in Tillabéry bölgesindeki ana yerleşimciler olduklarına, ancak ellerindeki toprağın kendilerine ait olmadığına, toprak ve doğal kaynaklar üzerindeki çatışmaların onları sıklıkla Sahel Bölgesi’ndeki başka bir etnik grup olan Zermalar’la ve Tuareg çobanlarıyla karşı karşıya getirdiğine raporun bu bölümünde yer verilmektedir. Raporda, Tillabéry bölgesindeki Fulaniler’in diğer etnik gruplarla anlaşmazlıklar yaşadıklarında geleneksel hukuka ve kurallara başvurmayı tercih etmedikleri, bunun yerine anlaşmazlıkları devletin mahkemelerine taşımayı önemli gördükleri belirtilmektedir. Ancak hakimlerin diğer etnik gruplarla ırk bağlarının bulunduğu ve yolsuzluk

faaliyetleri içinde olduklarına dair düşüncelerinin, Fulaniler'in Nijer devletinin kendilerine adil davranmadığına inanmalarına sebep olduğu da raporda vurgulanmaktadır.

Birleşmiş Milletler Bölgelerarası Suç ve Adalet Araştırma Enstitüsü'nün bu raporu (UNICRI, 2018, s. 26) Fulaniler'in başka mağduriyetleri ile ilgili içeriğe de sahiptir. Rapora göre Fulaniler'in sığırlarının Mali-Nijer sınırında Tuaregler tarafından yıllardır çalınmasına rağmen Tuaregler'e bu devletler tarafından ceza verilmemesi Fulaniler'in hayal kırıklığı yaşamalarına sebep olmuştur. Raporda Fulaniler'in modern merkezî devletlere duydukları güveni bu nedenle de kaybettikleri, bunun sonucunda kendilerini savunmak için silahlanıp öz savunma milisleri kurdukları ve var olan öz savunma milislerine destekler verdikleri belirtilmektedir.

2013 yılının Mart ayında yirmi bir Fulani sığır tüccarının Tuaregler tarafından öldürülmesi ve cesetlerinin Mali'nin orta kesimindeki Mopti bölgesinde bir kuyuya atılması üzerine Fulani liderlerinin Mali hükûmeti nezdinde gerçekleştirdikleri lobi faaliyetleri sonuç vermeyince Fulaniler'in yaşadığı derin hayal kırıklığı da Fulaniler'in öz savunma milisleriyle olan ilişkilerinde belirleyici bir etki yaratmıştır (Cissé, 2024). Fulaniler'in Sahel Bölgesi'ndeki devletlere olan güvensizliği bu olayın etkisiyle Mali'nin ardından önce Burkina Faso'ya daha sonra diğer devletlere yönelmiştir. Burkina Faso'da yeni silahlı gruplar ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Burkina Faso'nun kuzeyinde kurulan ve İbrahim Malam Dicko tarafından yönetilen "Ensarü'l-İslam" (İslam'ın Koruyucuları) adlı örgüttür. Bir diğeri ise Batı Afrika'da Birlik ve Cihad Hareketi'nin (MOJWA) eski liderlerinden biri olan Adnan Abu Walid al-Sahrawi (Abu Walid) liderliğinde faaliyetler gerçekleştiren "ISIS in the Greater Sahara (ISIS-GS)" (Büyük Sahara'daki DEAŞ) adıyla da bilinen "Islamic State in the Greater Sahara (ISGS)" (Büyük Sahara'daki İslam Devleti) idi (Cissé, 2024).

Bu olguyu destekleyen tespitler sunan Bouju (2020, s. 4-5), anlaşmazlıklar nedeniyle modern adalet sistemine başvurduklarında etkili çözümler elde edemediklerini düşünen Fulanilerin "güçlü olanın haklı olduğu" bir durumun devletin adalet sisteminde yerleşik olduğuna inandıklarını belirtmektedir. Fulaniler'in Sahel'deki birçok modern devlette yargıçların yolsuzluk yaptığını, kendilerinin yaşam tarzına ve dillerine yabancı olan devlet görevlilerinin kendilerine haksızlıklar gerçekleştirdiğini, devlet görevlileri arasında güçlü menfaat ilişkilerinin bulunduğunu, tüm bunların Fulanilerin aleyhine olan sonuçlar ortaya çıkardığını düşündüklerini de ifade etmektedir. Bu durum, Sahel'deki devletlerin siyasî otoriteyi sağlayamamaları ve etnik gruplara karşı tarafsızlık sergileyememeleri hâlinde silahlı devlet dışı aktörlerin ortaya çıkmasını kolaylaştırabilecek nitelikte olgular olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Fulaniler de yaşadıkları mağduriyetleri gerekçe göstererek yasa dışı şiddet kullanımını bir seçenek haline getirebilmişlerdir. Azavad'ın bağımsızlığı için silahlı eylemlere girişen ve bu süreçte Fulani göçebelerine karşı katliamlar ve hayvan hırsızlıkları gerçekleştiren Tuareg zulmü ve baskısı Fulanilerin bu seçeneği tercih etmelerinin temel nedenlerinden biri olarak görülmektedir.

Bu hâlde Fulaniler yaşadıkları bölgelerde "teröristler" olarak algılanabilmektedirler. Oysa Fulaniler, Tuareg baskısı ve zulmü karşısında kendilerini korumak için bölgedeki öz savunma milisleri ve terör örgütleriyle iş birlikleri geliştirmişlerdir. Fulaniler bir bakıma devletlerin yapamadığını yapmak zorunda kalmışlardır. Fulanilerin amacı siyasî şiddetin bir türü olan terörizm değildi. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Batı Afrika'da terörizmle mücadele edilememesinin en önemli nedenlerinden birinin, bölgedeki modern devletlerin etnik grupların güvenliğini sağlamada başarılı olamamaları

olduğu görülmektedir. Bölgedeki modern devletlerin etnik grupların güvenliğini sağlamada başarılı olamamaları, bölgedeki öz savunma milisleri ve terör örgütleri için uygun koşullar oluşturmaktadır. Bu minvalde Batı Afrika’da terörizmin ortadan kaldırılabilesinin yolunun ya güçlü modern devletlerden geçtiği ya da geleneksel iktidar ilişkilerini önemseyen yönetim anlayışlarını gerektirdiği ifade edilebilir. Zira Sahel etnik çatışmalar ile terörizmin birbirinden ayrıştırılmasının zor olduğu bir coğrafyadır. Fulaniler ile Tuaregler arasındaki etnik çatışmanın terörist faaliyetlerin oluşması için uygun zemini hazırlamış ve kolaylaştırmış olması dikkat çekicidir.

Sahel bölgesinde, Fulani-Tuareg çatışması, devletlerin adaletsiz politikalarından, tarafsızlık eksikliğinden ve çıkarıcı bir adalet sisteminden beslenmiştir. Karmaşık ve düzensiz dinamiklere dikkatle yaklaşan terörist gruplar, kendilerine sunulan bu fırsatı kendi menfaatleri gereğince iyi değerlendirmişlerdir. Sahel’deki etnik grupların kendilerini savunmak amacıyla kurdukları öz savunma milisleri de terör örgütleri için önemli bir cazibe unsuru olmuştur. Terör örgütleri, bu öz savunma milislerinin içine sızmak için kendilerini Fulanilerin çıkarlarını savunan kişiler ve gruplar olarak göstermeye çalışmışlardır. Sonrasında, terör örgütleri bu öz savunma milis gruplarının üyelerini manipüle edip araçsallaştırarak hem sempati hem de meşruiyet kazanmışlardır. Devlet otoritesinin yokluğu terör örgütleri tarafından kullanılmıştır. Bu şekilde, önceden birbirleriyle çatışan topluluklar, bölgede yeni bir düzen ve yönetim getirme amacıyla devleti bir düşman olarak görmeye de başlamıştır.

3. Sahel’de Terör Örgütleri ve Radikalleştirme Mekanizmaları

Sahel’de öznelerinin devletler, devlet dışı silahlı aktörler ve devlet dışı silahlı aktörler olduğu bir güç ve iktidar mücadelesi vardır. Bölgedeki egemen devletler tarafından otorite sağlanması konusundaki zorluklar ve başarısızlıklar bu güç ve iktidar mücadelesini yerleşik hale getirmektedir. Nitekim bu bölge askerî darbelerin sıklıkla gerçekleştiği bir bölgedir.

Tablo 2, Sahel Bölgesi’ndeki devletlerde bağımsızlıklarını ilân ettikleri tarihlerden günümüze kadar gerçekleşen askerî darbelerin tarihlerini ve sayısını göstermektedir.

Tablo 2 Sahel Bölgesi’ndeki Devletlerin Bağımsızlık Tarihleri		
Devlet	Bağımsızlık Tarihinden 1 Temmuz 2025’e kadar Gerçekleşen Askerî Darbelerin Tarihi ve Sayısı	
	Askerî Darbe Tarihleri	Askerî Darbe Sayısı
Senegal	Devletin bağımsızlığından beri darbe olmamıştır.	
Moritanya	10 Temmuz 1978; 4 Ocak 1980; 12 Aralık 1984; 3 Ağustos 2005; 6 Ağustos 2008	5
Mali	19 Kasım 1968; 26 Mart 1991; 22 Mart 2012; 18 Ağustos 2020; 24 Mayıs 2021 (Mevcut ordu iktidarda)	5
Burkina Faso	3 Ocak 1966; 25 Kasım 1980; 7 Kasım 1982; 4 Ağustos 1983; 15 Ekim 1987; 16 Eylül 2015; 24 Ocak 2022; 30 Eylül 2022 (Mevcut ordu iktidarda)	8
Nijer	15 Nisan 1974; 27 Ocak 1996; 9 Nisan 1999; 18 Şubat 2010; 26 Temmuz 2023 (Mevcut ordu iktidarda)	5
Çad	13 Nisan 1975; 12 Şubat 1979; 7 Haziran 1982; 1 Aralık 1990; 20 Nisan 2021	5

Kaynak: (Perspective Monde, 2025; Ritimo, 2025. Tablo belirtilen kaynaklardan hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

1960 yılında bağımsızlıklarını kazanmış olan devletlerde günümüze kadar çok sayıda ve sıklıkla askerî darbeler gerçekleşmiş olması Sahel Bölgesi'ndeki bu devletlerde var olan toplum-devlet gerilimlerine ve siyasî istikrarsızlığa işaret etmektedir.

Sahel, son on yılda daha derin yapısal ve tarihsel sorunların bir sonucu olarak önemli bir güvensizlik dönemi yaşamış ve bu durum, son dönemde anayasaya aykırı hükümet değişikliklerinin artmasına neden olan koşullara katkıda bulunmuştur (UNDP, 2023, s. 16). 2012 yılından bu yana yedi askerî darbe ve dört başarısız darbe girişimi ile Sahel ülkelerinin (Burkina Faso, Mali ve Nijer) demokratik kurumları ciddi bir şekilde zarar görmüştür (Sexauer, 2024, s. 4). Mali, Eylül 2020 ve Nisan 2021'de iki aşamalı bir darbe yaşamış ve bu darbeler 2012'de başlayan uzun siyasî ve güvenlik krizinde yeni bir aşamanın başlangıcı olmuştur. Burkina Faso, 2022'de Ocak ve Eylül aylarında iki darbeye bu süreci takip etmektedir. Nijer'de ise güvenlik durumu Mali ve Burkina Faso'dakinden çok daha az ciddi olmasına rağmen, Temmuz 2023'te bir darbe gerçekleşmiştir (Yabi, 2024).

Sahel ülkelerinde (Tablo 2), özellikle Mali, Burkina Faso ve Nijer'de gerçekleşen ardışık darbelerin sayısı göz önüne alındığında, darbelerin kalkınma için en büyük riski oluşturduğu, çünkü devletin, kurumların ve birikmiş uzmanlığın devamlılığına son verdiği konusunda Ould Saleck'e (2015, s. 16) hak verilmektedir. Bölgede devlet iktidarını askerî yöntemlerle ele geçirmelerin, devletin, kurumların ve her şeyden önce birikmiş uzmanlığın devamlılığına son verdiği için kalkınma ve ulusal bütünlüşme politikalarının başarısızlığına katkıda bulunduğunu ifade etmek mümkündür.

Askerî darbelerin neden gerçekleştiğini anlamak için Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı altı temel faktör belirlemiştir. Bunlar arasında, devam eden güvensizlik ve devletin kırılganlığı, devletin yönetim, ekonomik büyüme ve kapsayıcı, demokratik ve meşru sistemlere olan taleplere yanıt verme konusundaki performansına yönelik genel hayal kırıklığı yer almaktadır (Sexauer, 2024, s. 5). Bu faktörler, devletin kırılganlığı ve artan güvensizlikle birleşince, devletin meşruiyetini sorgulayan ve kontrolü ele geçirmek isteyen grupların ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Sexauer, 2024, s. 5). Demokratik olarak seçilmiş bir hükûmetin varlığına rağmen, ordu, güvenlik durumunun kötüleşmesi, ekonomik ve sosyal alanlarda ilerleme kaydedilmemesi nedeniyle halkın derin hayal kırıklığından yararlanmayı başarmaktadır (Yabi, 2024). Sexauer'e (2024, s. 5) göre bu bölgesel güvensizlik ve kötü yönetim ortamı, bu hükûmetlerin toplumun temel ihtiyaçlarına daha iyi cevap verebileceği düşüncesiyle, anayasaya aykırı iktidar ele geçirmelerine halkın rıza göstermesinin temelini oluşturmuştur.

Marinov ve Goemans (2014, s. 799) yeni nesil darbeler eski darbelere göre demokrasiye çok daha az zarar verse de darbelerin hükûmetlerin demokratikliğinin çöküşü için hâlâ en önemli faktör olduğunu savunur ve darbelerin siyasî istikrar üzerinde yarattığı olumsuzlukların bu çöküşe etki ettiğini belirtirler. Hükûmetlerin devrilmesine neden olan başarılı darbelerin yönetsel kurallarda hızlı değişiklikler getirdiğini, yatırım projelerinde duraklamalara sebep olduğunu, hatta bu projelerde en başa dönülmesine bile yol açtığını ileri süren Fosu'ya (2003, s. 70) göre darbeler yatırımlar ve sürdürülebilir kalkınma konusunda oluşan belirsizliklerin de en önemli dinamiklerindendir. Zira darbeler nedeniyle hükûmetlerin öncelikleri değişir. Hükûmetler toplumsal gruplar arasında mevcut olan çeşitli sorunları çözmeyi öncelikli politikaları arasında ilk sıralara yerleştiremeyebilirler. Bu bakımdan Sahel Bölgesi'ndeki devletlerde gerçekleşen darbelerin bu bölgedeki etnik grupların devletlerden beklentilerinin karşılanmasını geciktirebildiği ifade edilebilir.

Sahel Bölgesi’ndeki modern merkezî devletlerin, askerî darbeler nedeniyle siyasî otoriteyi sağlama ve sürdürme konusunda güçlükleri bulunmaktadır. Bölgedeki etnik grupların modern merkezî devletler kurulmadan önceki geleneksel iktidar yapılarını sürdürmekten vazgeçmemiş olmaları da buna etki etmektedir. Sahel Bölgesi’ndeki toplumlar şeflik temeline dayanan geleneksel yönetim biçimlerini sürdürmekte oldukları için modern merkezî devlet anlayışı bu toplumların yaşamları üzerinde çok fazla etki yaratmamıştır (Châtaigner, 2019, s. 126). Bu bölgedeki devletlerin yönetme kapasitelerinin sınırlılığı, derin etnik bölünmeler içerisindeki toplumsal grupların siyasî ve sosyal taleplerini dile getirmek için şiddete başvurmayı tercih etmeleriyle birleşince “Afrikalı cihatçı aktörler” olarak adlandırılan aktörlerin ortaya çıkması kolaylaşmıştır (İbrahim, 2019, s. 93). Bu aktörlerin etnik grupları harekete geçirmek için geliştirdikleri söylemler zaten bölgede zayıf olan devlet otoritesinin geleneksel yönetim anlayışları temelinde yok sayılmasına sebep olmuştur.

Sahel bölgesinde devlet otoritelerinin zayıflığında oluşan istikrarsızlıkları besleyen dinamiklerden biri, bölgede devlet dışı silahlı aktörlerce gerçekleştirilen gerilimler ve oluşturulan çatışma ortamlarıdır. Bu gerilimler ve çatışma ortamları bölgedeki terör örgütleri tarafından radikalleştirme mekanizmalarının harekete geçirilebilmesine imkân sağlayabilmesi bakımından dikkate değerdir. Örneğin Mali’de 2012’de gerçekleştirilen darbe sonrasında Mali hükûmeti ülkenin çeşitli bölgelerinde kontrolü kaybedince terör örgütleri, silah kaçakçıları ve sığır hırsızları güç kazanmış, güvenlik sorunları yaratan bu aktörlere ve kişilere karşı etnik gruplar tarafından “öz savunma milis grupları” oluşturulmaya başlanmıştır (Bouju, 2020, s. 6). Fulaniler Sahel’deki güvenlik sorunları nedeniyle “öz savunma milis grupları” oluşturan etnik gruplardan biriydi. Mali’nin kuzeyindeki Azavad adlı bölgede bağımsız Azavad devletini kurmak için 2011 yılında Tuaregler tarafından oluşturulan “Mouvement National de Libération de l’Azawad (MNLA)” (Azavad Ulusal Kurtuluş Hareketi) adlı silahlı terör örgütü bu milis gruplarının oluşturulmasını Fulaniler açısından zorunlu hale getirmişti. Ağırlıklı olarak Tuaregler’den oluşan Azavad Ulusal Kurtuluş Hareketi (MNLA) militanları bir yandan Mali devletini hedef alan saldırılar gerçekleştirip bir yandan zengin Arapların ticaretini yağmalayıp, bir yandan da Fulaniler’in sığırlarını çalınca çok sayıda düşman edinmişti (Cissé, 2024). Ancak öz savunma milis grupları oluşturan tek etnik grubun Fulaniler olmadığını, Burkina Faso’nun kuzeyinde yerleşik bulunan Dogonlar ve Mosiler’in de aynı güvenlik tedbirlerini almak zorunda kaldığını belirten Bouju’nun (2020, s. 6) dikkat çektiği üzere bu milis grupları yerel toprak anlaşmazlıklarının şiddetli biçimde tırmanmasına yol açmışlardır. Her milis grubu kendi toplumunun çıkarlarını korumaya çalışırken diğerlerinin çıkarlarını göz ardı edince geleneksel yönetim sistemleri de eski işlerliğini kaybetmeye başlamış, bölgede güvenlik ile ilgili kaygılar daha fazla artmış, şiddet bir bakıma “özelleşmiş”, nihayetinde devletler şiddetin tek meşru kullanıcısı olma vasıflarını yitirmişlerdir (Gaye, 2017, s. 12-13). Kısaca etnik gruplar öz savunma milis gruplarını kullanarak kendi güvenliklerini sağlamaya başlayınca radikalleşme mekanizmalarının kolayca beslenebilmesi mümkün olmuştur. Bu sayede bölgedeki devlet otoriteleri daha çok ve daha hızlı biçimde kaybedilebilmiştir.

“The Movement for Oneness and Jihad in West Africa/ MOJWA” (Batı Afrika’da Birlik ve Cihad Hareketi) böyle bir ortamda doğmuştur. Fulaniler’in maruz kaldığı haksızlıklara ve Azavad Ulusal Kurtuluş Hareketi’nin (MNLA) cezasız bırakılan ihlallerine gösterilen tepki neticesinde Batı Afrika’da Birlik ve Cihad Hareketi (MOJWA), Sahel Bölgesi’ndeki çeşitli grupların menfaatlerini koruma iddiasıyla bölgede hemen varlık göstermiştir (UNICRI, 2018, s. 10). Mali’de, özellikle Gao ve çevresindeki bölgelerde, MNLA şiddetinin bastırılması devlet otoritesinin başarısı değildir, aksine

İslamî kimlikli hareketler tarafından gerçekleştirilmiştir. Hükûmetin askerî başarısızlığının ardından, İslam Mağribi El Kaidesi (AQMI), Ansar Dine ve MOJWA adlı örgütler ülkenin kuzeyinde Tuaregler tarafından yönetilen ayrılıkçı projeyi reddedenleri kendi taraflarına çekmeyi başarmışlardır (Gichoua, 2016, s. 3). Gao'da MOJWA, MNLA'yı askerî olarak mağlup etmiş ve Tuareg olmayan etnik toplulukların, özellikle de Fulani topluluklarının “kalplerini ve zihinlerini” kısmen kazanmış, eski milislerin mirasçıları olan Nijer'den çok sayıda genç Fulani, bu hareketlere katılmışlardır (Gichoua, 2016, s. 3). Thiam'ın (2017, s. 20) belirttiği üzere 2012 yılında bölgede MNLA ve MOJWA gibi silahlı grupların ortaya çıkması çatışma çözme yöntemlerini önemli ölçüde değiştirmiş, hakimiyet kurmak için geleneksel otoritelere başvurmak yerine silahlı aktörlere başvurmak tercih edilmeye başlanmıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi “şiddet toplumsallaşmıştır.”

Bu süreç savunma aracı olarak kullanılan silahlar konusunda da dikkate değer gelişmelere ve değişimlere yol açmıştır. Dogonlar adındaki etnik grup tarafından otlatma alanlarının azaltılmasından şikayet eden Fulaniler, özellikle 2012 yılında Sari'de çok sayıda Fulani'nin öldürülmesinin ardından Dogon milislerine karşı kendilerini savunmak için MOJWA'ya katılmışlardır (Thiam, 2017, s. 20). Sürülerini hayvan hırsızlarından, vahşi hayvanlardan ve diğer tehditlerden korumak isteyen Fulaniler MOJWA'ya katılınca AK-47 tipi tüfeklerle silahlanmışlardır (Macgregor, 2017). Üstelik bu süreç, temel egemenlik işlevlerini yerine getiremeyen devletin onayıyla gerçekleşmiştir (Bouju, 2020, s. 7).

Batı Afrika'da Birlik ve Cihad Hareketi (MOJWA), nüfuzunu zengin Arap tüccarlarının mallarının Tuaregler tarafından yağmalanmasına gösterilen tepkiler ve sığırları çalınan Fulani çobanları ile marjinalleştirilmiş diğer etnik grupların kendilerini savunmak için milis grupları oluşturulmasına haklılık verilmiş olması sayesinde elde etmiş, bu sayede gerek Fulaniler'in gerekse diğer etnik grupların milis gücü olarak faaliyet göstermeye başlamıştır (UNICRI, 2018, s. 10). MOJWA'nın bir milis gücü olarak ortaya çıkışı, devlet otoritesinin yokluğunda oluşan otorite boşluğunun devlet dışı silahlı aktörler tarafından doldurulmak istenebileceğine dair çarpıcı bir örnektir. Başka bir ifadeyle Sahel Bölgesi'ndeki etnik grupların yaşadığı toplumsal krizler, hukukun üstünlüğünün tesis edilememesi ve devletlere güven duyulmaması gerek öz savunma milislerinin gerekse terör örgütlerinin varlık edinmelerine sebep olmuştur. Çok sayıda Fulani'nin öldürüldüğü böyle bir ortamda, Fulaniler devlet dışı silahlı aktörlere yakınlık göstermişlerdir. Bu durumu Sahel Bölgesi'ndeki devletlerin, sınırları içerisindeki etnik toplumların devlet dışı silahlı aktörler tarafından manipüle edilmelerine ve radikalleştirilmelerine alan açtığı biçimde betimlemek mümkündür.

Devletlerin askerî birimleri ve polisleri tarafından yeterince başarılı biçimde kontrol edilemeyen geniş coğrafyalarda kendilerini korumanın gerekli olduğunu düşünen etnik grupların şiddet araçlarını kullanmaları Sahel'deki toplumlarda meşru görülmektedir (Guiffard, 2022). Devlet dışı silahlı aktörler geleneksel liderleri devirerek kendilerini “barışçı” ve “toplumsal yapıyı düzenleyici” olarak konumlandırmakta, bu yolla tüm sosyal yapıyı altüst etmekte, değerleri ve sosyal statüleri tersine çevirmektedirler (Ammour, 2020). Toplumsal yapının derinlerine nüfuz etmek ve kırsal topluluklar arasında var olan gerilimleri kendi çıkarları için kullanmak artık şiddet yanlısı bu aşırı örgütlerin temel amacı hâline gelmiştir (Ammour, 2020). Toplum güvenliğini düzenleyen gruplar olarak kendilerini tanımlayan devlet dışı silahlı gruplara toplumda bu konuda verilen meşruiyet, bu grupların hızla yayılmalarını, isimlerini, yapılarını, yerlerini, hedeflerini ve ittifaklarını sahadaki dinamiklere göre değiştirerek etkinliklerini artırmalarını sağlamıştır (Demuyne ve Coleman, 2020). Bu silahlı gruplar

etnik gruplar arasındaki bölünmelerden yararlanma ve yerel çatışmaları kendi çıkarları için kullanma becerileri sayesinde, yeni üyeler kazanmak ve finansman sağlamak için kolayca terör örgütlerine de dönüşebilmişlerdir (Haadiya, t.y.). Örneğin Batı Afrika’da Birlik ve Cihad Hareketi (MOJWA) başlangıçta toplumu savunma amacıyla olan bir grup olarak görülmüşse de daha sonra “Al-Qaeda in the Islamic Maghrib (AQIM)” (İslami Mağrip El Kaidesi) ile ilişkili terör örgütleri arasına katılmıştır (SC/10847, 5 Aralık 2012). Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’ne göre Batı Afrika’da Birlik ve Cihad Hareketi (MOJWA), İslami Mağrip El Kaidesi’ni desteklemek amacıyla onunla bağlantılı olarak, onun adına eylem ve faaliyetleri finanse etmiş, organize etmiş, kolaylaştırmış, hazırlamış ve yürütmüştür (SC/10847, 5 Aralık 2012). Bu bağlamda Sahel Bölgesi’nde terörist grupların birdenbire ortaya çıkmasıyla endişe verici hale gelen durumu, kurbanların infazcılara dönüştüğü milis gruplarının varlığının kolaylaştırdığı çok açıktır. Bu da devlet otoritesinin yokluğu ya da etkisizliği ile açıklanabilir. 2017 yılında İslami Mağrip El Kaidesi’nin Sahra kolu ile Sahel’de faaliyet gösteren Al Mourabitoun, Ansar al Dine ve Macina Kurtuluş Fraksiyonu gibi silahlı gruplar bir araya gelerek “Jama’at Nusrat al-Islam wal-Muslimin (JNIM)” (İslam ve Müslümanlar İçin Destek Grubu) grubunu oluşturmuştur. Bu grup Sahel Bölgesi’nde Mali, Nijer ve Burkina Faso’da faaliyet göstermiştir (“Rewards for justice”, t.y). “Islamic State in the Greater Sahara (ISGS)” (Büyük Sahara’daki İslam Devleti) adlı terör örgütü ise 2015 yılında Al-Mourabitoun’dan ayrılan grubun “Devletü’l-İslâmiyye fi’l-Irak ve’s-Şam (DEAŞ)” (Irak ve Şam İslam Devleti-IŞİD) adlı terör örgütüne bağlılık yemini etmesinin ardından kurulmuştur (“Rewards for justice”, t.y). Sahel Bölgesi’ndeki etnik grupların mağduriyetlerinden yararlanan terör örgütleri bu iki terör örgütünden ibaret değildir. “Al-Qaeda in the Islamic Maghrib” (AQIM) (İslami Mağrip El Kaidesi) adlı terör örgütünün eski “The Movement for Oneness and Jihad in West Africa” (MOJWA) (Batı Afrika’da Birlik ve Cihad Hareketi) üyelerinden oluşan bir kolu olan ve 2015 yılının ilk aylarında kurulan “Front de Libération du Macina (FLM)” (Macina Kurtuluş Cephesi ya da Katiba Macina) adlı terör örgütü de Mali’deki Fulaniler’in siyasî, sosyal ve ekonomik eşitsizliklere dayalı kızgınlıklarını kendisi için fırsata çevirebilmiş terör örgütlerinden biridir (Guiffard, 2022). Her üç terör örgütü bünyesindeki El Kaide militanları özellikle Fulani nüfusu arasında var olan hayal kırıklıklarını ve sosyal gerilimleri istismar etmeyi, bu suretle toplumsal korkuları artırmayı başarmıştır. Modern merkezî devletlerin başarısız yönetimleri ve yönetimlerdeki yolsuzluklar bu terör örgütlerinin başarılı olmalarına katkı sağlamıştır. Sahel Bölgesi’ndeki mağdur toplumlar ya da terör örgütlerine sempati duyan insanlar devletlere karşı isyan etmiş, isyanı teşvik etmiş ve şeriat hukukundan ilham alan alternatif bir siyasî ve sosyal devlet modelinin hayata geçirilmesini talep etmişlerdir. Mağduriyetleri somutlaştırmak için kullanılan “söylem”, terör örgütlerinin manipülasyon gerçekleştirmek suretiyle eleman kazanma stratejilerinin önemli bir aracı olmuştur. Bu konuda terör örgütleri birbirinden farklılaşan/özgün stratejilere ve araçlara ihtiyaç duymamışlardır. Sahel Bölgesi’ndeki devletlerin etnik gruplarda yarattığı terk edilmişlik, hayal kırıklığı ve güvensizlik hislerini söylemler yoluyla istismar etmeyi başarabilmişlerdir. Söylemler inşa edilirken Fulaniler’in tarihinde önemli değeri olan Sékou Amadou ve El Hadj Omar Tall gibi 19.yüzyılda “özgürleştirici cihatlar” başlatmış olan Fulani imparatorlarına övgülerden yararlanılmıştır (Guiffard, 2022).

Sahel’de şiddeti normalleştiren olgulardan biri de kuraklıktır. 1980’li ve 1990’lı yıllarda yaşanan büyük kuraklık nedeniyle Fulani topluluğu içindeki eski düzenin bozulduğuna dikkat çeken Bouju’nun (2020, s. 5) değerlendirmeleri Fulani topluluğu içindeki bölünme dinamiklerini analiz etmeye ve bu bölünmenin Fulani topluluğunun terörist gruplara katılmalarına nasıl yol açtığını anlamaya katkı sağlamaktadır. Zira Mali’nin Haïre ve Soum adlı bölgelerinde 1980’li ve 1990’lı yıllarda yaşanan

kuraklıklar ekonomik yıkımlar yaratarak köleyi köle sahibine, köle sahibini de köleye dönüştürebilmiştir (Bouju, 2020, s. 5). Toplumdaki bu kırılmaların başka kırılmalar getirmesi ve toplumsal yapıda köklü değişiklikler içeren bozulmalar yaratması olasılığı yadsınamaz. Zira kuraklığa bağlı olarak gelişen toplumsal kırılmaların da Sahel'deki devlet dışı silahlı aktörler tarafından fırsata çevrilmek isteneceği yadsınamaz.

Sonuç

Dünya üzerinde terörizmin önemli bir güvenlik sorunu olarak öne çıktığı bölgelerden biri Sahel Bölgesi'dir. Bu bölgede modern devlet kurumları yetkililerinin adaletsizliğine dair toplumsal algılar etnik gruplarda isyanlara ve intikam duygusunun beslediği çatışmalara sebep olabilmektedir. Guichoua'nın (2016, s. 3) ifade ettiği gibi bazı gençlerin silahlı gruplara katılmalarını açıklamak için radikalleşme uzmanlarına başvurmaya gerek yoktur. Sahel bölgesinde "güvenlik ikilemi" mantığı hakimdir. Bu bölgede "terörizm" yerel devlet yetkililerinin çeşitli suçları önleyememesi veya önleme iradesi gösterememesiyle başlamaktadır.

Başka bir ifadeyle Sahel Bölgesi, mağduriyetlerin terörizm yaratabildiği coğrafyalardan biridir. Çalışmada bu durum bölgedeki bir etnik grup olan Fulaniler üzerinden incelenmiştir. Sahel Bölgesi'ndeki ve Batı Afrika'daki birden fazla devletin toprakları üzerinde yaşamakta olan Fulaniler ile diğer etnik gruplar arasındaki toplumsal ve ekonomik nitelikli gerginlikler, Afrika'nın bu coğrafyasında etkili aktörler olmak isteyen bazı etnik gruplar ile terör örgütleri için cazip sorun alanlarıdır. Bu gerginlikler özellikle bölgede bir şiddet döngüsü yaratıp sürdürerek varlıklarını meşrulaştırmak isteyen terör örgütleri için verimli zeminler oluşturmaktadır. Fulaniler tarafından benimsenen yerel protestolar terör örgütlerinin harekete geçirici çeşitli dinamikleriyle etkileştiğinde şiddet döngüsünün kırılması da güçleşebilmektedir. Buna göre Sahel Bölgesi'ndeki durumun son derece karmaşık olduğu ifade edilebilir. Sahel Bölgesi'ndeki devletlerin siyasî otoriteyi tesis edememeleri, istikrarsızlıklarla baş edememeleri, toplumun güvenliğini yeterince başarılı biçimde sağlayamamaları ve tarafsız kalmayı başarma konusunda güçlükler yaşamaları bu karmaşıklığın sebepleri arasındadır.

Sahel'de terörizmle mücadele gerekçesiyle askerî operasyonlar gerçekleştirmek bazı Sahel ülkelerinde toprak bütünlüğünün yeniden tesis edilmesini kısmen sağlasa da etnik çatışmaların yol açtığı ve terör örgütlerinin yararlandığı sorunlara çözüm olmaktan çok uzaktır. Şiddet içeren aşırıcılığın devam etmesine neden olan dinamikleri anlamaya çalışmak ve bunlara karşı mekanizmalar geliştirmek gereklidir. Devletlerin darbe gerekçelerini ortadan kaldıracak çalışmalar yapmaları, liyakatli yöneticilere görevler vermeleri, suçluları cezasız bırakmamaları, yolsuzlukla kararlılıkla mücadele etmeleri ve etnik grupların yönetimdeki temsiline özen göstermeleri elzemdir. Sahel'de modern devlet iktidarının siyasî ve toplumsal meşruiyeti bu sayede sağlanabilecektir. Ancak bunun en önemli kazanımlarından biri Sahel Bölgesi'ndeki terörizmin varlığını önleyebilecek olmasıdır. Dini istismar eden terör örgütlerinin dünyanın birçok coğrafyasında ortadan kalkmaya başladığı bir dönemde Batı Afrika'nın bu sorundan kurtulması için alınması gereken siyasî ve hukukî tedbirlere aciliyet kazandırılmalıdır. Bunun yolunun Batı Afrika'nın Sahel Bölgesi'nde geleneksel toplum yapılarıyla uyumlu devlet modellerinin hızla kurulmasından geçtiği değerlendirilmektedir.

Yazarların Katkı Düzeyleri: S.S. % 50, H.A. % 50

Etik Kurul Onayı: Etik kurul onayı gerektiren bir çalışma değildir.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Author Contributions: S.S. 50 %, H.A. 50 %

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study

Kaynakça

Ammour, A. L. (2020). How violent extremist groups exploit intercommunal conflicts in the Sahel? Africa Center for Strategic Studies. <https://africacenter.org/spotlight/how-violent-extremist-groups-exploit-intercommunal-conflicts-in-the-sahel/>

Bâ, A. (2019, 27 Mars). La communautarisation de la violence au Sahel : les États face au défi des identités, CPI-Geneva. <https://cpi-geneva.org/fr/la-communautarisation-de-la-violence-au-sahel-les-etats-face-au-defi-des-identites/>

Bagayoko, N., Ba, B., Sangaré, B., & Sidibé, K. (2017). Gestion des ressources naturelles et configuration des relations de pouvoir dans le centre du Mali: Entre ruptures et continuité, *African Security Sector Network (ASSN)*. 34,13-15.https://sahelresearch.africa.ufl.edu/wpcontent/uploads/sites/170/Niagale_Bagayoko_et_alii_Gestion-des-ressources-naturelles-et-configuration-des-pouvoirs-dans-le-centre-du-Mali_juillet2017.pdf

Benjaminsen, T. A. & Ba, B. (2009). Farmer-herder conflicts, pastoral marginalisation and corruption: a case study from the inland Niger delta of Mali, *The Geographical Journal*. 175(1), 71-81. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4959.2008.00312.x>

Benjaminsen, T.A., Alinon, K., Buhaug, H. & Buseth, J. T. (2012). Does climate change drive land-use conflicts in the Sahel?, *Journal of Peace Research*, 49(1), 97-111 <https://doi.org/10.1177/0022343311427343>

Bouju, J. (2020). La rébellion peule et la « guerre pour la terre » Le gouvernement par la violence des ressources agropastorales (Centre-Mali, Nord-Burkina Faso). *Revue internationale des études du développement*, 243, 67-88. <https://shs.cairn.info/revue-internationale-des-etudes-du-developpement-2020-3-page-67?lang=fr&tab=texte-integral>

Brottem, L. (2021, 12 Temmuz). The growing complexity of farmer–herder conflict in West and Central Africa, *Africa Center for Strategic Studies*. <https://africacenter.org/publication/growing-complexity-farmer-herder-conflict-west-central-africa/>

- Châtaigner, J. M. (2019). Sahel et France, enjeux d'une relation particulière. *Hérodote*, 1(172), 123-136. <https://bibliotheque.utc.fr/Default/doc/CAIRN/e1084e455e706194b19b08f04fd8facf/sahel-et-france-enjeux-d-un-e-relation-particuliere>
- Cissé, M. J. (2020, 24 Avril). Comprendre les perspectives Peules sur la crise du Sahel. *Centre d'Etude Stratégique de l'Afrique*. <https://africacenter.org/fr/spotlight/comprendre-perspectives-peules-crise-sahel/>
- Climate-Diplomacy. (t.y). Pastoralist and farmer-herder conflicts in the Sahel. <https://climate-diplomacy.org/case-studies/pastoralist-and-farmer-herder-conflicts-sahel>
- Demuynck, M. & Coleman, J. (2020, 12 Mar). The shifting sands of the Sahel's terrorism landscape, International Center for Counter-Terrorism(ICCT). <https://icct.nl/publication/shifting-sands-sahels-terrorism-landscape>
- Fosu, A. K. (2003). Political instability and export performance in sub-saharan Africa, *The Journal of Development Studies*, 39(4), 68-83. <http://dx.doi.org/10.1080/713869426>
- Gaye, S. B. (2017). Conflits entre agriculteurs et éleveurs dans un contexte de menaces asymétriques au Mali et au Burkina Faso, *Friedrich - Ebert-Stiftung, Paix et Sécurité Centre de Compétence Afrique Subsaharienne*. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/fes-pscc/14173.pdf>
- Guichaoua, Y. (2016, 20 Juin). Mali-Niger: une frontière entre conflits communautaires, rébellion et djihad, https://www.lemonde.fr/afrique/article/2016/06/20/mali-niger-une-frontiere-entre-conflits-communautaires-rebellion-et-djihad_4954085_3212.html
- Guiffard, J. (2022, 15 Novembre). Sahel: Dynamiques communautaires et question peule-Comment analyser les ferments de la crise, sans avoir une lecture essentialiste de la situation, *Institute Montaigne*. <https://www.institutmontaigne.org/expressions/sahel-dynamiques-communautaires-et-question-peule-comment-analyser-les-ferments-de-la-crise-sans>
- Haadiya, A. (t.y). Proliferation of violent non-state actors and Islamist activity in the Sahel: The case of Burkina Faso, *The SAIS Europe Journal of Global Affairs*. <https://www.saisjournal.eu/article/86-Haadiya-Ahmed-Proliferation-of-Violent-Non-State-Actors-and-Islamist-Activity-in.cfm>
- Hellendorf, B. (2012, 3 Mai). Changement climatique et conflits agro-pastoraux au Sahel. <https://www.wathi.org/debat-id/wathinotes-paix-et-securite/changement-climatique-et-conflits-agro-pastoraux-au-sahel>
- Homer-Dixon, T. F. (1994). Environmental scarcities and violent conflict: Evidence from cases, *International Security*, 19(1), 5-40. <https://doi.org/10.2307/2539147>
- İbrahim, İ. Y. (2019). Insurrections djihadistes en Afrique de l'Ouest: Idéologie mondiale, contexte local, motivations individuelles. *Hérodote*, 1(172), 87-100.

- Macgregor, A. (2017). The Fulani crisis: Communal violence and radicalization in the Sahel, *Combating Terrorism Center*, 10(2). 34-40. https://ctc.westpoint.edu/wp-content/uploads/2017/02/CTC-Sentinel_Vol10Iss223.pdf
- Marinov, N. & Goemans, H. (2014). Coups and democracy. *British Journal of Political Science*, 44, 799-825. <http://dx.doi.org/10.1017/S0007123413000264>
- McMahon, A. (2025, 10 June). Can Afrika's great nomadic people save their way of life?, *National Geographic: History and Culture*. <https://www.nationalgeographic.com/culture/article/fulani-africa-nomadic-people>
- Ould Saleck, D. (2015). La crise de l'intégration de l'Etat et la crise sécuritaire au Sahel: quelle relation?. E. Zeino-Mahmalat ve H. Reinfeld (Ed.), *La crise sécuritaire au Sahel : Quelle répercussion sur les pays du Maghreb Arabe* içinde (ss. 13-16), Konrad Adenauer Stiftung.
- Perspective Monde. (2025), <https://perspective.usherbrooke.ca/>
- Raineri, L. & Bâ, Y. (2019). Hybrid governance and mobility in the Sahel: Stabilisation practices put to the test. B. Venturi (Ed.), *Governance and Security in the Sahel: Tackling Mobility, Demography and Climate Change* içinde (ss.23-24), Istituto Affari Internazionali & FEPS.
- Rewards for justice. (t.y). Isis in the greater Sahara. <https://rewardsforjustice.net/fr/rewards/etat-islamique-au-grand-sahara-isis-in-the-greater-sahara-isis-gs/>
- Rewards for justice. (t.y). Jama'at Nusrat al-Islam wal-Muslimin (JNIM). <https://rewardsforjustice.net/rewards/jamaat-nusrat-al-islam-wal-muslimin-jnim/>
- Ritimo. (2025). <https://www.ritimo.org/>
- Sexauer, H. (2024, 3 juillet). Récents coups d'état dans les pays du Sahel : Comment les États se positionnent-ils aujourd'hui face aux exigences de la démocratie?, *Plateforme d'Analyse du Suivi et d'Apprentissage au Sahel, Production Pasas*. <https://pasas-minka.fr/fr/resources/download/684>
- Thiam, A. (2017). Centre du Mali : Enjeux et dangers d'une crise négligée, Centre pour le Dialogue Humanitaire. *Centre pour le dialogue humanitaire*. <https://base.afrique-gouvernance.net/docs/centre-du-mali-enjeux-et-dangers-dune-crise-negligee.pdf>
- Think Africa. (2019, 11 May). Origin of the Fulani of West Africa. <https://thinkafrica.net/fulani-fula-fulbe-peuls/>
- U.N Security Council. (2012, 5 Aralık). Security council Al Qaida sanctions committee adds one entity to its sanctions: SC/10847, *United Nation*. https://main.un.org/securitycouncil/fr/sanctions/1267/aq_sanctions_list/summaries/entity/mouvement-pour-l%E2%80%99unification-et-le-jihad-en
- UNDP. (2023). Soldiers and Citizens: Military coups and the need for democratic renewal in Africa. <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-07/undp-africa-soldiers-citizens-2023-en.pdf>

UNICRI. (2018). If victims become perpetrators: Factors contributing to vulnerability and resilience to violent extremism in the central Sahel, <https://www.international-alert.org/app/uploads/2021/08/Sahel-Violent-Extremism-Vulnerability-Resilience-EN-2018.pdf>

Yabi, G. (2024, Eylül). The Sahel's intertwined challenges, <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2024/09/the-sahels-intertwined-challenges-yabi>

21. Yüzyılda Türkiye - Cezayir İlişkilerinin Temel Dinamikleri: Ekonomi, Güvenlik ve Kültürel Diplomasi

Ahlam Ahmaid*

Özet

Bu çalışma, Türkiye ile Cezayir arasındaki ikili ilişkilerin 21. yüzyıldaki temel dinamiklerini çok boyutlu bir perspektifle incelemeyi amaçlamaktadır. Türkiye'nin son yirmi yılda yürüttüğü Afrika açılımı çerçevesinde Cezayir hem ekonomik hem de stratejik olarak öncelikli bir ortak olarak konumlanmıştır. Bu bağlamda çalışma; çelik, tekstil ve inşaat gibi sanayi kollarındaki işbirlikler'inin yanı sıra enerji sektöründe doğalgaz ve petrol temelli ortaklıkları değerlendirmektedir. Ayrıca iki ülke arasındaki ilişkilerin jeostratejik boyutu, Cezayir'in güvenlik stratejisinde Türkiye'nin oynadığı rol, kültürel diplomasi faaliyetleri, TİKA'nın sahada yürüttüğü projeler ve Eğitim-akademi işbirlikleri gibi hususlarda yaşanan gelişmeler ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Çalışmanın bulguları, Türkiye-Cezayir ilişkilerinin yalnızca ekonomik çıkarlar çerçevesinde değil, aynı zamanda ortak tarihsel miras ve karşılıklı güven temelinde çok yönlü olarak derinleştiğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, iki ülke arasındaki işbirliği modellerinin bölgesel barış, istikrar ve kalkınmaya katkı sağlayacak şekilde geliştirilebileceği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler : Enerji işbirliği, jeostratejik faktörler, kültürel diplomasi, TİKA projeleri, akademik işbirliği.

The Key Dynamics of Turkey-Algeria Relations in the 21st Century: Economy, Security, and Cultural Diplomacy

Abstract

This study aims to examine the key dynamics of bilateral relations between Turkey and Algeria in the 21st century from a multidimensional perspective. Within the framework of Turkey's Africa initiative over the past two decades, Algeria has been positioned as a priority partner both economically and strategically. In this context, the study evaluates cooperation in industrial sectors such as steel, textiles, and construction, as well as partnerships in the energy sector based on natural gas and petroleum. Furthermore, the study analyzes the geo-strategic dimension of bilateral relations, Turkey's role in Algeria's security strategy, cultural diplomacy activities, projects implemented by TİKA on the ground, and developments in educational and academic cooperation. The findings of the study reveal that Turkey-Algeria relations have deepened in a multifaceted manner not only on the basis of economic interests but also on a foundation of shared historical heritage and mutual trust. As a result, it is emphasized that cooperation models between the two countries can be developed in ways that contribute to regional peace, stability, and development.

Keywords : Energy cooperation, geostrategic factors, cultural diplomacy, TİKA projects, academic cooperation.

* Kırıkkale Üniversitesi, Keskin Meslek Yüksekokulu, Kırıkkale, Türkiye, imi.ahlam23@gmail.com, Orcid: 0000-0002-4763-5869

Geliş Tarihi (Received): 12.07.2025 **Kabul Tarihi (Accepted):** 16.09.2025 **Yayın Tarihi (Published):** 27.09.2025

Atıf/Cite: Ahmaid, A. (2025). 21. Yüzyılda Türkiye-Cezayir İlişkilerinin Temel Dinamikleri: Ekonomi, Güvenlik ve Kültürel Diplomasi. *ChronAfrica*, 2(2), 185-199. <https://doi.org/10.62841/ChronAfrica.2025.255>

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open-access article under the Creative Commons Attribution License (CC BY) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

Giriş

Türkiye ile Cezayir arasındaki ilişkiler, Osmanlı mirasıyla şekillenen tarihsel bağlardan günümüze taşınan kültürel, ekonomik, jeostratejik ve akademik iş birliği modellerine kadar uzanan zengin bir geçmişe sahiptir. 21. yüzyılda iki ülke, karşılıklı çıkarlar ve ortak değerler etrafında şekillenen yeni bir iş birliği vizyonu geliştirerek ilişkilerini derinleştirmiştir. Özellikle ekonomik yatırımlar, enerji ortaklıkları, kültürel diplomasi faaliyetleri, TİKA tarafından yürütülen projeler ve eğitim alanındaki kurumsal iş birlikleri, Türkiye ile Cezayir'i bölgesel barış ve kalkınma süreçlerinde önemli aktörler haline getirmiştir. Bu çalışma, iki ülke arasındaki ilişkilerin temel dinamiklerini sistematik biçimde analiz ederek, stratejik önemi haiz alanlarda geliştirilen iş birliği mekanizmalarının sürdürülebilirlik düzeyini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın önemi, yalnızca iki ülke arasındaki ikili bağları değil, aynı zamanda Türkiye'nin Afrika'daki yumuşak güç stratejisinin bir örneği olarak Cezayir ile kurduğu model ortaklık çerçevesini ortaya koymasıdır.

Bu çalışmanın temel amacı, 21. yüzyılda Türkiye-Cezayir ilişkilerini belirleyen ekonomik, enerji, jeostratejik, kültürel ve akademik dinamikleri bütüncül bir bakış açısıyla incelemektir. Çalışma, iki ülke arasındaki iş birliğinin hem ikili düzeyde hem de bölgesel bağlamda stratejik değerini tespit ederek, sürdürülebilir kalkınmaya, karşılıklı güvene ve bölgesel istikrara olan katkısını değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Çalışmada kullanılan nitel araştırma yöntemlerinden biri olan *betimleyici analiz tekniği*, elde edilen verilerin daha önceden belirlenen temalara göre özetlenmesi, düzenlenmesi ve yorumlanmasını amaçlamaktadır. Yıldırım ve Şimşek'e (2018) göre, "betimleyici analizde araştırmacı, elde ettiği verileri önceden belirlediği çerçeveye göre organize eder, doğrudan alıntılara yer vererek bulgularını açıklar ve yorumlar." Bu yöntem, araştırmacının verileri yalnızca tanımlamakla kalmayıp, aynı zamanda bunları anlamlandırmasına ve bağlam içinde değerlendirmesine de imkân tanımaktadır.

Bu çalışmada betimleyici analiz tekniği, Türkiye-Cezayir ilişkilerine dair literatürden, resmî raporlardan ve kurumların güncel verilerinden elde edilen bilgilerin sistematik olarak sınıflandırılması için işlevselleştirilmiştir. Çalışmanın alt başlıkları hem literatür taraması hem de sahadan elde edilen güncel veriler çerçevesinde tematik olarak çözümlenmiş; böylece her bir bulgu, ilgili bağlamda bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım sayesinde çalışmanın temel savı olan "Türkiye-Cezayir ilişkilerinin çok boyutlu yapısı" tarihsel, kuramsal ve güncel veriler ışığında ortaya konulmuş ve metodolojik bütünlük sağlanmıştır.

Türkiye ile Cezayir arasındaki ikili ilişkiler, tarihsel ve kültürel ortaklık temellerine dayanmakla birlikte, bu ilişkilerin çağdaş bağlamda hangi alanlarda derinleştiği ve sürdürülebilir iş birliği modellerinin nasıl geliştirilebileceği literatürde yeterince kapsamlı bir şekilde tartışılmamaktadır. Bu bağlamda çalışmanın temel problemi, Türkiye-Cezayir ilişkilerinin ekonomik, enerji, jeostratejik, kültürel ve eğitim boyutlarında ne ölçüde birbirini tamamlayan bir yapı arz ettiğini ortaya koymak ve bu çok boyutlu modelin bölgesel barış ile kalkınmaya katkı kapasitesini analitik bir çerçevede incelemektir. Bu problematik, çalışmanın niyetini yalnızca betimleyici bir düzeyde sunmakla kalmayıp, aynı zamanda ikili ilişkilerin geleceğe dönük potansiyelini de sorgulayan rafine bir bakış açısı sunmaktadır. Böylelikle araştırma hem mevcut literatürdeki boşluğu doldurmayı hem de politika yapıcılar ve akademi dünyası için yol gösterici sonuçlar üretmeyi hedeflemektedir.

Bu çerçevede çalışmanın varsayımlarını şu şekilde belirtmek mümkündür:

-Türkiye-Cezayir ilişkileri, tarihsel bağlardan beslenen bir güven zemini üzerinde yükselmektedir

-İkili ilişkilerin ekonomik ve enerji temelli boyutu, kültürel ve akademik iş birlikleriyle desteklendiğinde daha sürdürülebilir hale gelmektedir.

-Türkiye'nin Afrika açılım politikası ile Cezayir'in bölgesel liderlik vizyonu birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Bu durum, liberal kuramın iş birliği ve karşılıklı faydaya yaptığı vurguyla uyumludur. Nitekim Stephen Covey'in geliştirdiği *win-win situation* yaklaşımı, tarafların kendi çıkarlarını maksimize ederken aynı zamanda ortak kazanımlar üretebileceğini ifade eder. Türkiye-Cezayir ilişkileri de bu bağlamda, karşılıklı güven temelinde yürütülen ve her iki ülkenin de jeopolitik konumunu güçlendiren somut bir örnek olarak değerlendirilebilir

-Eğitim ve kültürel iş birlikleri, iki ülke halkları arasında uzun vadeli anlayış ve dayanışmayı pekiştiren en önemli stratejik araçlardan biridir.

Çalışmanın verileri, ulusal ve uluslararası literatürde yer alan akademik çalışmalar, resmi kurum raporları, medya kuruluşlarının arşivleri ve TİKA, Algerie Presse Service, Anadolu Ajansı, Algerie360 gibi kurumlarca yayımlanan güncel haberden, istatistikden ve raporlardan derlenmiştir. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı ve Cezayir Hükümeti tarafından yayımlanan resmî belgeler ve uluslararası örgütlerin (BM, UNESCO) raporları da çalışma kapsamına alınmıştır. Çalışmanın özgünlüğü, çok kaynaklı ve disiplinler arası veri derleme yöntemiyle elde edilen bulguların karşılaştırmalı analizine dayanmaktadır.

Ahmet Davutoğlu'nun *Stratejik Derinlik* adlı eserinde (2001, ss. 206–259), Türkiye'nin Kuzey Afrika ile tarihsel bağları içinde Cezayir'e özel bir önem atfedilmektedir. Davutoğlu'na göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldan itibaren Akdeniz'de tesis ettiği denge politikası, Cezayir'in Osmanlı idari ve askerî yapısına katılımıyla kurumsallaşmış; bu durum Türkiye-Cezayir ilişkilerine uzun vadeli bir tarihsel derinlik kazandırmıştır. Özellikle Akdeniz'de İspanyol hâkimiyetine karşı geliştirilen stratejik iş birliği, yalnızca Cezayir'in siyasal bütünlüğünü korumakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı-Türk kimliğinin Kuzey Afrika'da yerleşmesine de imkân sağlamıştır.

Davutoğlu (2001), Türkiye-Cezayir ilişkilerinin bu tarihsel bağlamını, günümüzdeki iş birliği girişimlerinin arka planı olarak konumlandırır. Ona göre, ortak tarihsel miras, iki ülkenin modern dönemde geliştirdiği ekonomik, kültürel ve diplomatik iş birliklerinin meşruiyetini artıran bir unsur niteliğindedir. Böylece, tarihsel köklerden beslenen karşılıklı güven, çağdaş dönemde de Türkiye'nin Afrika açılım politikası ile Cezayir'in bölgesel vizyonunun birbirini tamamlamasında belirleyici bir rol oynamaktadır (Davutoğlu, 2001, ss. 206–259). Şimdi de Cezayir'i karakterize eden ekonomik ve enerji yönleri, Türkiye'nin bundan nasıl yararlandığı ve Cezayir'in güvenliği sağlama stratejisinin ne olduğu analiz edilerek iki ülke arasındaki ilişkileri belirleyen spesifik faktörler incelenecektir. Bu faktörler, üçüncü bölümde ticari ilişkilerin analiz edileceği düzleme geçilmeden önce, genel çerçeveyi belirleyen en önemli alt yapı unsurları olarak değerlendirilebilir.

1. Ekonomik İlişkiler: Çelik, Tekstil ve İnşaat Alanındaki Gelişmeler

Cezayir ekonomisi, 2000 yılından itibaren gayrisafi yurt içi hasılasında (GSYİH) istikrarlı bir artış göstermiş olmakla birlikte, büyüme hızında zaman içerisinde yavaşlama eğilimi gözlemlenmiştir. Dünya Bankası (2023) verilerine göre, 2022 itibarıyla hizmet sektörü GSYİH'nin %42'sini, sanayi sektörü %36'sını ve tarım sektörü ise yaklaşık %12'sini oluşturmuştur. Cezayir, hâlen önemli ölçüde hidrokarbon rezervlerine dayalı bir ekonomik yapıya sahiptir. IMF'nin (2024) verilerine göre, hidrokarbon sektörü toplam ihracatın %93'ünü ve bütçe gelirlerinin yaklaşık %40'ını karşılamaktadır. Ancak bu bağımlılık, ekonomik çeşitlendirme ve özelleştirme gereksinimini gündeme getirmektedir. Kamu sektöründe istihdam oranlarının yüksek seviyelerde seyretmesi, özel sektörün gelişimini sınırlayan temel faktörlerden biri olarak görülmektedir. Öte yandan, son yıllarda Türkiye ile Cezayir arasındaki ekonomik ilişkiler güçlenmiş; özellikle Türk firmaları, inşaat ve altyapı projelerinde öne çıkarak Cezayir'de stratejik yatırımlar gerçekleştirmiştir. Bu yönüyle Cezayir, Türkiye açısından hem stratejik bir pazar hem de Afrika'ya açılımda önemli bir ortak olarak konumlanmıştır (World Bank, 2023).

İkili ekonomik ilişkilerde öne çıkan temel sektörlerden biri çelik ticareti olmuştur. 2000'li yılların başlarından itibaren Cezayir, çelik endüstrisini yeniden canlandırmayı ve sanayi politikalarının temel bir bileşeni hâline getirmeyi hedeflemiştir. Artan konut ihtiyacı ve gelişen ulaşım altyapısı gibi etkenler, inşaat sektöründe hızlı bir büyümeyi beraberinde getirmiş ve bu durum çelik ürünlerine yönelik talebi önemli ölçüde artırmıştır. Ancak yerel üretim kapasitesi, söz konusu artışı karşılamakta yetersiz kalmış, bunun sonucunda çelik sektöründe ithalata dayalı bir bağımlılık ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, *Sider ve ArcelorMittal ortaklığında faaliyet gösteren El Hadjar* tesisleri ülkenin başlıca çelik üreticisi konumunda yer almakla birlikte, sektördeki iş uyuşmazlıkları ve yetersiz yatırım nedeniyle üretimde aksaklıklar yaşanmıştır. Dolayısıyla, bu sorunların aşılması amacıyla uluslararası düzeyde stratejik iş birliklerinin geliştirilmesine duyulan ihtiyaç giderek daha belirgin hâle gelmiştir (Zenati, 2020).

Bu çerçevede, Cezayir'in Türk yatırımcılarla iş birliği geliştirmesi, çelik sektöründe yeni bir dönemin başlangıcına zemin hazırlamıştır (Zenati, 2020). Türk yatırımcıların sunduğu cazip ve rekabetçi teklifler, Cezayir Hükümeti nezdinde Türkiye'yi güvenilir bir ortak olarak ön plana çıkarmış; bu bağlamda, Türk çelik endüstrisinin önde gelen aktörlerinden Tosyalı Holding önemli bir rol üstlenmiştir. Oran şehrinde kurulan Tosyalı Demir-Çelik Üretim Tesisi, iki ülkenin üst düzey devlet yetkilileri ve sektör temsilcilerinin katıldığı resmi bir törenle açılmış ve Cezayir'in çelik endüstrisi açısından stratejik bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir. *Tosyalı Algerie* adı altında faaliyet gösteren tesis, kısa sürede üretim kapasitesini artırarak Cezayir'de inşaat demiri pazarının önde gelen tedarikçilerinden biri hâline gelmiş ve böylelikle ülkenin çelik ithalatına olan bağımlılığının azaltılmasına katkı sağlamıştır (Zenati, 2020).

Tosyalı Algerie, yerel kaynakların etkin kullanımı ve çevresel sürdürülebilirliği teşvik eden üretim yöntemleriyle, Cezayir çelik endüstrisi için öncü bir rol üstlenmektedir. Şirketin, çevre dostu uygulamalara olan bağlılığı ve yerel ekonomiye katkı sağlama konusundaki kararlılığı, Cezayir çelik sektöründe sürdürülebilir kalkınmanın bir örneği olarak dikkat çekmektedir. Bu başarılı ortaklık modeli, Tosyalı Holding'in yanı sıra başka Türk çelik firmalarının da Cezayir'e yönelik yatırımlarını artırmalarına vesile olmuş; böylece Türk çelik sektörünün yenilikçi ve güçlü yapısının Cezayir pazarına yansımaları sağlanmıştır. Bu yatırım hamleleri, yalnızca yerel ekonomiye katkıda bulunmakla kalmayıp,

Türk şirketlerinin küresel çelik piyasasındaki rekabet gücünü ve sektörel uzmanlığını da pekiştirmiştir (Algerie Presse Service, 2022b).

Özellikle Türkiye'nin en büyük özel sektör demir-çelik üreticisi olan Tosyalı Holding, Cezayir'deki ilk yatırımıyla elde ettiği başarıyı daha da ileri taşıma vizyonu ile hareket etmektedir. Şirket, 750 milyon doların üzerinde bir sermaye ile kurduğu son teknolojiye sahip üretim tesisleri sayesinde, Cezayir çelik sektöründe güçlü bir pozisyona erişmiştir. Bu stratejik hamle, 1000'i aşkın kişiye istihdam sağlayarak Cezayir'in ekonomik kalkınmasına ciddi bir katkı sunmuştur. Tosyalı Holding, bölgesel istihdam yaratma ve ekonomik büyümeyi destekleme hedefi doğrultusunda yatırımlarını sürdürmekte ve üretim kapasitesini artırmaktadır (Anadolu Agency, 2018). Şirketin 1,6 milyar dolarlık ek yatırımıyla hayata geçirdiği 'Mega Proje,' Tosyalı'nın üretim gücünü ve küresel rekabet avantajını daha da pekiştirecek, bu projeye birlikte şirketin çelik endüstrisinde dünyanın önde gelen aktörlerinden biri olma hedefini güçlendirecektir (Kavas, 2018).

Bu stratejik ortaklıklar, sürdürülebilir üretim modelleri ve bölgesel kalkınmaya katkı sağlayan yatırımlar, Cezayir çelik endüstrisinin yeniden canlanmasına ve uluslararası çelik pazarında rekabet gücünün artmasına zemin hazırlamaktadır. Tosyalı Holding'in liderliğinde gerçekleştirilen bu girişimler, Türkiye-Cezayir ekonomik ilişkilerinin daha da derinleşmesini sağlamakta; aynı zamanda hem Cezayir'in çelik endüstrisinin hem de Türkiye'nin küresel çelik pazarındaki konumunun güçlenmesine olanak tanımaktadır. Bu bağlamda, Türk ve Cezayirli şirketler arasındaki stratejik iş birliklerinin, iki ülke arasındaki sanayi ve ticaret ilişkilerine uzun vadeli olumlu etkiler sunması beklenmektedir.

Türkiye-Cezayir ekonomik ilişkilerini belirleme potansiyeli taşıyan diğer bir unsur olan tekstil alanında Cezayir, geniş tüketici tabanı ve stratejik ticaret anlaşmaları sayesinde yeni pazarlara açılmayı hedefleyen Türk şirketleri için cazip bir fırsat sunmaktadır. Bu stratejik iş birliği, yalnızca iki ülke için ekonomik faydalar sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda Afrika kıtasının genel ekonomik kalkınması ve refah düzeyinin artışına da katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda, Cezayir hükümeti ile Türkiye'nin Taypa tekstil şirketi arasında tesis edilen ortaklık, Afrika'nın en büyük tekstil üretim fabrikasının kurulmasına vesile olarak uluslararası iş birliğinin ekonomik büyüme ve istihdam yaratmadaki potansiyelini gözler önüne sermektedir (Ahmaid, 2025).

Yüksek teknolojiye sahip bu tesis yıllık 25 bin kişiye istihdam sağlamayı hedeflerken, 60 milyon metre denim kumaş ve 30 milyon giyim ürünü üretim kapasitesiyle yalnızca yerel ekonomiye değil, bölgesel ve küresel pazarlara da katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Projenin etkisi, yalnızca ulusal sınırlarla sınırlı kalmayarak Afrika pazarının geniş bir bölümüne yayılan bir ticari etkileşim ağı oluşturmakta ve bu sayede bölgesel kalkınmayı desteklemektedir (Ahmaid, 2025).

Cezayir, ihracatını çeşitlendirme ve petrol gelirlerine bağımlılığını azaltma sürecinde, Taypa ortaklığı ile yürütülen bu projeye ekonomik dönüşüm ve küresel pazarda rekabet gücünü artırma hedefine doğru önemli bir adım atmaktadır. Türkiye'nin Cezayir'deki bu ve benzeri yatırımları, iki ülke arasında güçlü bir ekonomik ortaklık inşa ederek, her iki ülkeyi de Afrika pazarında stratejik oyuncular haline getirmekte ve karşılıklı büyümeye olan bağlılığı simgelemektedir (Masoudi ve Ben Hmoudi, 2021).

Ocak 2018’de temelleri atılan bu Türk-Cezayir iş birliği, Relizane ilinde Afrika kıtasının en büyük tekstil üretim tesisinin kurulmasına olanak sağlamıştır. Toplamda 1,5 milyar dolarlık bir yatırım bütçesi ile hayata geçirilen ve ‘TAYAL SPA’ * adıyla bilinen bu tesisin açılışı, Cezayir Sanayi ve Maden Bakanı Yusuf Yusufi’nin katılımıyla gerçekleşmiştir. Bu girişim, yalnızca yerel ekonomiyi güçlendirmekle kalmayıp, aynı zamanda Afrika’daki tekstil sektörünün gelişimine katkıda bulunarak kıtanın ekonomik çeşitlenme hedeflerini desteklemektedir. Bu stratejik ortaklık modeli, sürdürülebilir kalkınma ve geniş çaplı ekonomik iş birliğinin ülkeler arası ticari ilişkilerin gelişiminde ve Afrika’nın küresel ekonomiyle entegrasyonunda nasıl bir rol oynayabileceğinin güçlü bir örneğini sunmaktadır. Bu kapsamda, Taypa gibi yatırımlar, Türkiye ve Cezayir’in Afrika kıtasında önemli birer ekonomik aktör olarak konumlanmasına ve kıtada uzun vadeli bir ekonomik denge sağlanmasına olanak tanımaktadır (Belhaj, 2021).

Diğer önemli bir işbirliği alanı olarak müteahhitlik hizmetlerinden söz edilmelidir. Bilindiği gibi Türk inşaat sektörü, son yıllarda dünya çapında dikkate değer bir büyüme göstermiştir. Ekonomik olarak açıklanan verilere göre, Çin’in ardından küresel ölçekte en büyük ikinci inşaat gücü olarak kabul edilen Türk inşaat şirketleri, toplam değeri 220 milyar doların üzerinde olan 4 bin 152 projeyi başarıyla tamamlamıştır. Bu başarı, Türk inşaat sektörünün teknik bilgi birikimi, tecrübesi ve finansal gücü ile küresel pazarda sahip olduğu önemi vurgulamaktadır (Masoudi ve Ben Hmoudi, 2021).

Ekonomi Bakanlığı ve Anadolu Ajansı’nın sağladığı verilere göre, Türk müteahhitlik sektörü ilk projelerine 1972 yılında Libya’da başlamış ve bu tarihten itibaren 117 ülkede toplam değeri 344,7 milyar doları bulan 9 bin projeyi tamamlayarak küresel bir inşaat markası haline gelmiştir. Bakanlığın raporuna göre, Temmuz 2008 ile Temmuz 2017 arasında tamamlanan projelerin toplam değeri 220,1 milyar doları bulmuş olup, bu meblağ toplam iş hacminin %64’üne denk gelmektedir (Ekonomi Bakanlığı, 2017). Bu başarı, Türk inşaat şirketlerinin uluslararası pazarlarda daha fazla projeye imza atarak kendilerini kanıtladığını ve küresel rekabette güçlü bir konuma yerleştiğini göstermektedir. Bu bağlamda, Rusya 67 milyar dolarlık proje hacmi ile Türk müteahhitlerinin en büyük pazarı hâline gelmiştir. Türkmenistan ve Libya ise sırasıyla 42 ve 29 milyar dolarlık projeler ile Türk inşaat sektörü için önemli diğer iki pazar olarak öne çıkmaktadır.

Bu bağlamda Cezayir pazarı, son yıllarda Türk inşaat sektörü için stratejik bir önem kazanmaya başlamıştır. Özellikle konut, su temini ve ulaşım altyapısına yönelik artan talep, Türk inşaat şirketleri için Cezayir’de geniş işbirliği ve yatırım fırsatları sunmaktadır. Türkiye ile Cezayir arasındaki olumlu diplomatik ilişkiler, bilgi ve teknoloji paylaşımını kolaylaştırmakta ve Türk şirketlerinin bölgedeki etkinliğini artırmaktadır. Bu bağlamda, Cezayir’deki konut ihtiyacının ve su kaynaklarına yönelik taleplerin karşılanması, Türk müteahhitlik firmaları için uzun vadeli iş fırsatları yaratmaktadır (Belhaj, 2021).

Uluslararası ekonomik ve politik belirsizliklere rağmen, Türk inşaat şirketlerinin Cezayir başta olmak

* Tay Grup: 40 yıllık deneyimiyle Mısır’ın ardından Cezayir’de büyük bir tekstil yatırımı gerçekleştirmiştir. Türk-Cezayir ortaklığında kurulan TAYAL SPA, Relizane Vilayeti’ndeki Sdi Khettap endüstri bölgesinde 2,5 milyon m² alana kurulacak Organize Tekstil İhtisas Sanayi Bölgesi’nde Avrupa ve Doğu Akdeniz’in en büyük tekstil üretim tesisini inşa etmektedir. 2018’de tamamlanan tesis, başlangıçta 10 bin kişiye, 10 yıl içinde ise toplam 25 bin kişiye istihdam sağlayacaktır. Tayal’ın üretim kompleksinde yılda 36.000 ton iplik, 48 milyon metre dokuma kumaş, 5.500 ton örme kumaş ve 6 milyon metre gömleklik kumaş üretim kapasitesi vardır. Hazır giyim üretiminde ise yıllık 12 milyon denim ve non-denim ürün, 12 milyon örme hazır giyim ve 6 milyon gömlek üretimi yapılmaktadır. 330.000 m² kapalı alana sahip tesis, Ortadoğu’da önemli bir üretim merkezi olmayı hedeflemektedir (Tayal, 2024).

üzere Kuzey Afrika pazarında yeni projeler üstlenme konusundaki kararlılıkları sürmektedir. Özetle, Türk inşaat sektörü, teknik yeterlilik, yenilikçilik ve maliyet etkinliği gibi avantajlarıyla küresel arenada kendine sağlam bir yer edinmiş durumdadır ve bölgesel pazarlardaki varlığını güçlendirme hedefi doğrultusunda stratejik adımlar atmaya devam etmektedir (Belhaj, 2021).

2. Enerji Sektöründe Ortaklık: Doğalgaz ve Petrol Bağlamı

Türkiye ve Cezayir, tarihsel olarak Akdeniz bölgesinin iki önemli aktörü olarak, stratejik, siyasi ve ekonomik ilişkilerini sürekli geliştirmiştir. Bu ilişkilerde öne çıkan temel alanlardan biri enerji sektörü olmuştur. Cezayir, zengin petrol ve doğal gaz rezervleriyle dikkat çekerken; Türkiye ise enerji arz güvenliğini sağlamak amacıyla kaynak çeşitliliğini artırma arayışını sürdürmektedir. İkili enerji iş birliği özellikle 1980'li yıllardan itibaren yoğunluk kazanmış, 1984 yılında imzalanan doğal gaz tedarik anlaşması ve 1988 yılında başlatılan sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) ithalatıyla Türkiye, yıllık yaklaşık 4,4 milyar metreküp LNG sağlamaya başlamıştır. Bu iş birliği, Türkiye'nin enerji arz güvenliğini güçlendirmiş ve Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmıştır. Ayrıca, Türkiye'nin 1994'te Marmara Ereğlisi'nde kurduğu ilk LNG terminalinin devreye alınmasıyla Cezayir'den düzenli LNG sevkiyatı mümkün hâle gelmiş ve enerji güvenliği açısından önemli bir adım atılmıştır (Sonelgaz, 2020).

2000'li yıllar, Türkiye-Cezayir enerji ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak öne çıkmaktadır. Türkiye'nin hızla artan enerji talebi ve Cezayir'in LNG ihracatını artırma politikaları, iki ülke arasındaki iş birliğini daha da derinleştirmiştir. Özellikle 2013 yılında Türkiye'nin enerji şirketi BOTAS ile Cezayir'in devlet enerji şirketi Sonatrach arasında imzalanan yeni anlaşmayla Türkiye'nin LNG ithalat hacmi yıllık yaklaşık 5,4 milyar metreküpe çıkarılmış; 2014'te yapılan anlaşmalarla bu iş birliği daha uzun vadeli bir çerçeveye kavuşturulmuştur (Sonelgaz, 2020).

Cezayir, yalnızca Türkiye için bir enerji tedarikçisi olarak değil, aynı zamanda Türk enerji sektörüne yatırım yapan bir aktör olarak da önem kazanmaktadır. 2018 yılında Sonatrach'ın, Rönesans Holding ile ortaklaşa Adana-Ceyhan'da yaklaşık 1,2 milyar dolar tutarında bir petrokimya tesisi kurma kararı, ikili ilişkilerin yeni bir boyuta taşındığını göstermektedir. Yıllık yaklaşık 450 bin ton polipropilen üretim kapasitesine sahip olacak bu tesis, Türkiye'nin petrokimya sektöründeki dışa bağımlılığını azaltmayı hedeflerken, Cezayir'in de yurtdışındaki enerji yatırımlarını çeşitlendirme stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu yatırım, iki ülkenin ekonomik ilişkilerinin stratejik ortaklık düzeyine ulaştığının da somut bir göstergesidir. Son yıllarda ise 2021'de imzalanan mutabakat zaptlarıyla yenilenebilir enerji, doğal gaz ve petrokimya gibi alanlarda ortak projelerin geliştirilmesi hedeflenmiş ve iş birliği daha da derinleşmiştir (Algerie360, 2024).

Türkiye'nin enerji arz güvenliğini sağlamak amacıyla LNG ve doğal gaz tedarikinde çeşitlilik arayışı sürerken, Cezayir Türkiye açısından önemli bir tedarikçi olarak konumunu korumaktadır. Özellikle küresel enerji piyasalarındaki belirsizlikler ve fiyat dalgalanmaları karşısında, Türkiye'nin Cezayir ile geliştirdiği enerji iş birliği stratejik bir öncelik hâline gelmiştir. İkili enerji iş birliği, her iki ülkenin ekonomik ve stratejik çıkarları doğrultusunda gelişerek Türkiye'ye enerji güvenliği ve kaynak çeşitliliği sağlarken, Cezayir'e ise ihracat gelirlerini artırarak ekonomik çeşitlendirme imkânı sunmaktadır. Gelecek yıllarda yenilenebilir enerji ve petrokimya alanlarındaki yeni projelerle iş birliğinin daha da güçlenmesi beklenmektedir (Algerie360, 2024).

Bu bağlamda, Türk-Cezayir enerji iş birliği yalnızca enerji arzı ve ticaretine katkı sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda bölgesel istikrarın desteklenmesi ve ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesi açısından da önemli bir potansiyel taşımaktadır.

3. Jeo-Stratejik Faktörler

Türkiye, küresel ve bölgesel düzeyde olumlu etkiler yaratan, stratejik vizyona sahip güçlü bir aktör olarak, Cezayir ile ilişkilerini çok boyutlu bir çerçevede geliştirmektedir. 2005 yılında ilan ettiği “Afrika Yılı” ile birlikte, kıtada diplomatik, ekonomik ve güvenlik temelli ilişkilerini derinleştirmeye başlayan Türkiye, Cezayir gibi kilit ülkelerle iş birliğini stratejik ortaklık düzeyine taşımıştır. Cezayir’in Afrika’daki bağımsızlık hareketlerine verdiği tarihsel destek ve bölgesel sorunlara çözüm odaklı yaklaşımı, Türkiye’nin istikrar öncelikli dış politika anlayışıyla örtüşmektedir. Türkiye, Cezayir’in kıtadaki çok boyutlu diplomatik kapasitesini dikkate alarak yalnızca ikili ilişkileri değil, aynı zamanda Afrika genelinde barış, güvenlik ve kalkınmayı destekleyen yapıcı politikalar izlemektedir (Bouacha, 2018).

Akdeniz’in güvenliği, enerji nakil hatlarının korunması ve bölgesel istikrar bağlamında Türkiye-Cezayir iş birliği, her iki ülkenin de barışçıl ve yapıcı dış politika vizyonunu yansıtmaktadır. Türkiye’nin Doğu Akdeniz’de yürüttüğü enerji arama faaliyetleri ile Libya’da diplomatik çözüm çabaları, Cezayir’in Batı Akdeniz’deki enerji ve güvenlik stratejileriyle uyum içerisinde ilerlemektedir. Libya’daki istikrarsızlığa karşı iki ülkenin üstlendiği barışçıl arabuluculuk rolleri, bölgesel krizlerin çözümünde Türkiye’nin aktif ve uzlaştırıcı yaklaşımını pekiştirmektedir (Chena, 2012).

Enerji güvenliği bağlamında Türkiye, yalnızca enerji tüketicisi bir ülke olarak değil, aynı zamanda Cezayir gibi üretici ülkelerle karşılıklı faydaya dayalı ortaklıklar geliştirerek Avrupa’nın enerji arz güvenliğine katkıda bulunan bir aktör olarak öne çıkmaktadır. Cezayir’den doğal gaz tedarik eden Türkiye, aynı zamanda Türk enerji şirketlerinin Cezayir’deki yatırımlarıyla bölgesel ekonomik kalkınmaya destek vermektedir. Bu durum, Türkiye’nin yalnızca kendi çıkarlarını önceleyen değil, partner ülkelerin ekonomik büyümesini de önemseyen kalkınmacı bir vizyon benimsediğini göstermektedir (Bouacha, 2018).

Savunma sanayii ve güvenlik alanlarında Türkiye’nin teknoloji transferi, terörle mücadele ve sınır güvenliği konularında Cezayir ile yürüttüğü iş birliği, bölgesel barışın tesisine doğrudan katkı sağlamaktadır. Türkiye tarafından geliştirilen savunma sistemlerinin Cezayir tarafından tercih edilmesi, Türk savunma sanayiinin küresel ölçekteki başarısının somut bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Cezayir, Türk yapımı insansız hava araçları (Bayraktar TB2) ve zırhlı kara araçlarını envanterine katarak sınır güvenliğini güçlendirmiştir. Bunun yanında, iki ülke arasında imzalanan askeri eğitim ve iş birliği anlaşmaları kapsamında Cezayirli subaylar Türkiye’de çeşitli eğitim programlarına katılmakta; ortak tatbikatlar ve deneyim paylaşımı ile savunma kapasitesinin artırılması hedeflenmektedir. Ayrıca, NATO Akdeniz Diyalogu çerçevesinde yürütülen iş birlikleri, yalnızca ikili düzeyde değil, çok taraflı platformlarda da Türkiye-Cezayir ortaklığının küresel güvenliğe katkıda bulunmasını sağlamaktadır (Chena, 2012).

4. Cezayir'in Güvenlik Stratejisinde Türkiye'nin Rolü

Türkiye, yalnızca kendi ulusal güvenliğini korumaya yönelik politikalar geliştiren bir aktör olmanın ötesine geçerek, uluslararası güvenlik ortamına katkı sunan, güvenlik üreten ve bu güvenliği ortaklarıyla paylaşan bir ülke konumuna yükselmiştir. Türkiye'nin Cezayir ile gerçekleştirdiği stratejik iş birlikleri, bu dönüşümün somut bir yansıması niteliğindedir. Özellikle son yıllarda iki ülke arasında derinleşen askerî ve güvenlik alanındaki iş birliği, karşılıklı güvene dayalı bir ortaklık zemini oluşturmuş ve bölgesel istikrarın tesisi açısından önemli bir örnek teşkil etmiştir (Chena, 2012).

Cezayir'in tarihsel olarak edindiği diplomatik ve askeri tecrübe, Türkiye'nin operasyonel alandaki esnekliği ve uygulama kapasitesiyle birleştiğinde, Afrika kıtasında terörizme ve sınır ötesi tehditlere karşı daha bütüncül ve sürdürülebilir güvenlik politikalarının inşasına zemin hazırlamaktadır. Bu çerçevede Türkiye, yalnızca klasik anlamda bir güvenlik sağlayıcısı değil, aynı zamanda bölgesel güvenlik mimarisinin inşasında aktif rol oynayan bir politika üreticisi olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca Türkiye, çok taraflı platformlardaki etkin katılımı ve kriz bölgelerinde sahaya dayalı edinmiş olduğu tecrübeleriyle, sadece kendi ulusal çıkarlarını korumakla yetinmeyip, aynı zamanda dost ve müttefik ülkelerin güvenliğine de doğrudan katkı sağlayan, sorumlu ve yapıcı bir devlet profili sergilemektedir. Bu durum, Türkiye'nin güvenlik diplomasisindeki etkinliğini artırmakta ve Afrika başta olmak üzere çeşitli bölgelerde stratejik bir ortak olarak kabul görmesini sağlamaktadır (Algerie360, 2024).

5. Kültürel İlişkiler ve Diplomasi

Türkiye ile Cezayir arasındaki hem ekonomik hem de kültürel bağların büyümesine, iki ulusun insanlarını birbirine bağlayan bir köprü görevi gören kültür merkezlerinin kurulması, eğitim girişimleri ve çeşitli etkinlikler damgasını vurmuştur. Türkiye ve Cezayir liderlerinin ikili ilişkilerini geliştirme çabalarında kültürel boyutun ekonomik ilişkiler ve siyasi alan kadar önemli olduğu ortadadır. Bu nedenle kültür kültürel ilişkiler, karşılıklı bağlarını kültürel bir boyutla zenginleştirmeyi ve sonuçta Türk ve Cezayir halkları arasında daha derin bir anlayış ve yakınlığı teşvik etmeyi amaçlayan her iki ülke için de temel bir önceliktir.

TİKA'nın öncelik verdiği alanlardan biri, geleneksel el sanatlarının yaşatılması ve yeni nesillere aktarılmasıdır. Bu bağlamda, başkent Cezayir'de kurulan bakır işleme atölyesi, Osmanlı döneminde oldukça yaygın olan bakırcılık sanatını yeniden canlandırmayı hedeflemektedir. Proje, gençlere yönelik eğitim programları ile sadece bir meslek edindirme fırsatı sunmakla kalmayıp, Osmanlı mirasıyla bağ kurulmasını da sağlamaktadır. Bunun yanı sıra, seramik ve çini atölyeleri ile Cezayir'in farklı şehirlerinde geleneksel süsleme sanatlarının öğretilmesi ve desteklenmesi sağlanmıştır (Fidan, 2008). Bir diğer önemli faaliyet alanı ise tarihî yapıların restorasyonudur. TİKA, Osmanlı döneminde inşa edilen ve Fransız işgali sırasında tahrip olan birçok eserin ihyasına katkı sunmuştur. Bu çalışmaların en sembolik örneklerinden biri, 2018 yılında kapsamlı bir restorasyondan sonra açılışı yapılan Ketchaoua Camii'dir. Cezayir'in en önemli Osmanlı miraslarından biri olan bu camii, iki ülke ilişkilerinin kültürel boyutunu pekiştiren önemli bir anıt niteliğindedir. Ayrıca, başkentteki Kasaba bölgesinde yer alan bazı Osmanlı mezarlıkları ve tarihi binalar da TİKA tarafından restore edilmiştir (Muslim, 2018).

Bu nedenle kültür sektörü, karşılıklı bağlarını kültürel bir boyutla zenginleştirmeyi ve sonuçta Türk ve

Cezayir halkları arasında daha derin bir anlayış ve yakınlığı teşvik etmeyi amaçlayan her iki ülke için de temel bir önceliktir. Bu hedef doğrultusunda sahada somut projeler geliştiren kurumların başında Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) gelmektedir. TİKA'nın öncelik verdiği alanlardan biri, geleneksel el sanatlarının yaşatılması ve yeni nesillere aktarılmasıdır (TİKA, t.y).

Bu çalışmada TİKA ve Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) tarafından yürütülen eğitim ve kültürel değişim programlarının Türkiye-Cezayir ilişkilerindeki rolü ele alınmıştır. Bununla birlikte, ileride yapılacak araştırmalarda, söz konusu programlardan faydalanan Cezayirli öğrencilerin eğitim süreçlerinin ve dönüş sonrası ülkelerine kattıkları sosyal, kültürel ve zihinsel katkıların daha ayrıntılı olarak incelenmesi faydalı olacaktır. Bu bağlamda, elit teorisi çerçevesinde, Türkiye’de eğitim gören bu öğrencilerin dönüşlerinde kendi ülkelerinde nasıl bir “zihniyet dönüşümü” yaşadıkları ve bu dönüşümün toplumsal yapıya ya da karar alma süreçlerine etkileri araştırılabilir. Böyle bir analiz, eğitim diplomasisinin uzun vadeli etkilerini ve Türkiye-Cezayir ilişkilerinin toplumsal düzeydeki sürdürülebilirliğini anlamaya önemli katkılar sunacaktır.

6. Cezayir’de TİKA Tarafından Yürütülen Projeler

TİKA, Türkiye'nin dış yardımlar ve kalkınma işbirliği politikalarının sahadaki en önemli aktörlerinden biri olarak, Cezayir’de çok yönlü projeler yürütmektedir. Bu projeler, Cezayir’in sosyo-ekonomik kalkınmasını desteklemeyi, iki ülke arasındaki tarihi, kültürel ve diplomatik ilişkileri derinleştirmeyi amaçlamaktadır. TİKA’nın Cezayir’deki faaliyetleri, eğitim, sağlık, kültürel mirasın korunması, tarımsal kalkınma ve altyapının iyileştirilmesi gibi çeşitli alanlarda yoğunlaşmıştır. Bu projeler, Cezayir’in sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmasına katkı sağlamakta ve Türkiye-Cezayir iş birliğini pekiştirmektedir (TİKA, t.y).

TİKA, Cezayir’de Osmanlı döneminden miras kalan kültürel ve tarihî eserlerin korunmasına yönelik restorasyon projeleri gerçekleştirmektedir. Bu çerçevede, cami, medrese ve hamam gibi tarihi yapılar restore edilerek, kültürel mirasın gelecek nesillere aktarılması sağlanmaktadır. TİKA’nın bu alandaki faaliyetleri, yalnızca tarihi yapıları onarmakla kalmayıp aynı zamanda kültürel turizmi canlandırarak yerel ekonomiye de katkı sunmayı hedeflemektedir. Örneğin, TİKA’nın Cezayir’deki Osmanlı dönemine ait tarihi eserlerin restorasyonu projesi, hem Türkiye-Cezayir dostluğunu güçlendirmekte hem de iki ülke arasındaki kültürel bağları pekiştirmektedir (Sezer, 2024).

Cezayir’in tarımsal üretim kapasitesini artırmak amacıyla TİKA tarafından çeşitli tarımsal kalkınma projeleri yürütülmektedir. Bu projeler arasında modern tarım tekniklerinin yaygınlaştırılması, çiftçilere yönelik eğitim programlarının düzenlenmesi ve tarımsal üretimde verimliliği artırmaya yönelik destekler öne çıkmaktadır. Özellikle kırsal bölgelerde yürütülen projeler, yerel halkın gelir düzeyini artırmayı ve gıda güvenliğini sağlamayı hedeflemektedir. TİKA’nın tarımsal kalkınma alanındaki faaliyetleri, Cezayir’in sürdürülebilir tarım politikalarına uyumlu olarak yerel ihtiyaçlara yönelik çözümler sunmaktadır (Bouacha, 2018).

TİKA, Cezayir’deki altyapı projelerine katkı sağlamaktadır. Özellikle kırsal bölgelerde su kaynaklarının sınırlı olduğu yerlerde su kuyuları açma projeleri, halkın temiz suya erişimini kolaylaştırmaktadır. Ayrıca, elektrik altyapısının yetersiz olduğu bölgelerde güneş enerjisi sistemleri

kurulmakta, bu da enerjiye erişimi artırarak yaşam standartlarını iyileştirmektedir. TİKA, çevresel sürdürülebilirliği gözeterek sürdürülebilir kalkınma hedeflerine uygun projeler yürütmektedir. Ayrıca, kadınların ekonomik bağımsızlığını artırmak için girişimcilik eğitimleri ve gençlerin sosyal becerilerini geliştirmek için spor ve kültürel etkinlikler düzenleyerek sosyo-ekonomik katılımı desteklemektedir. Bu projeler, toplumsal refahı güçlendirmeyi amaçlamaktadır (Sezer, 2024).

Türkiye ve Cezayir, tarihsel süreç içerisinde köklü kültürel bağlara sahip iki ülkedir. Bu bağları kurumsal düzeyde geliştirmek amacıyla iki ülke arasında çeşitli kültürel iş birliği anlaşmaları imzalanmıştır. İlk olarak 6 Nisan 1967 tarihinde imzalanan Kültürel İşbirliği Anlaşması, Türkiye-Cezayir kültürel ilişkilerinin temelini oluşturmuştur. Daha sonra 16 Mayıs 2022'de Ankara'da düzenlenen Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi toplantısında, iki ülkede karşılıklı kültür merkezleri açılmasına yönelik bir anlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşma, Türkiye-Cezayir ilişkilerinde kültürel etkileşimin artırılması yönünde önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir (Bouacha, 2018).

Son olarak, 21 Kasım 2023 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi İkinci Toplantısı'nda kültürel alanda önemli anlaşmalar imzalanmıştır. Bunlar arasında, "Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Cezayir Demokratik Halk Cumhuriyeti Yükseköğretim ve Bilimsel Araştırmalar Bakanlığı Arasında Yükseköğretim Bursları Alanında İşbirliği Protokolü", "Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Milli Kütüphanesi ile Cezayir Demokratik Halk Cumhuriyeti Kültür ve Sanat Bakanlığı Cezayir Milli Kütüphanesi Arasında Mutabakat Zaptı" ve "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Cezayir Demokratik Halk Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Sinematografik Ortak Yapıma Dair Anlaşma" yer almaktadır. Bu anlaşmalar, Türkiye ve Cezayir arasındaki kültürel işbirliğini derinleştirmekte ve ortak kültürel mirasın korunmasına katkı sağlamaktadır. TİKA'nın Cezayir'deki projeleri, Türkiye'nin kalkınma diplomasisi çerçevesinde Cezayir'in sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmasına yönelik önemli katkılar sunmaktadır. Eğitim, sağlık, kültürel mirasın korunması ve kırsal kalkınma gibi alanlarda yürütülen projeler, iki ülke arasındaki tarihi ve kültürel bağların güçlendirilmesine katkı sağlamakta, aynı zamanda Cezayir'in sosyal ve ekonomik kalkınmasını desteklemektedir. Bu projeler, Türkiye'nin 'kazan-kazan' anlayışına dayalı kalkınma işbirliği politikasının somut birer örneğidir.

7. Eğitim ve Akademik İşbirliği: Kurumsal ve İnsan Kaynakları Boyutu

Son yıllarda Türkiye, uluslararası öğrenciler için popüler bir hedef hâline gelmiş ve dünyanın dört bir yanından giderek artan sayıda insanı kendine çekmiştir. Hâlihazırda yaklaşık 48 bin olan yabancı öğrenci sayısının 100 bine çıkarılması hedeflenmekte, bu amaçla devlet bütçesinden 96 milyon dolarlık burs programı ayrılmaktadır. Türkiye, 4,5 milyonluk küresel öğrenci hareketliliği içinde %1,5'lik paya sahiptir. 1992 yılında başlatılan Büyük Öğrenci Projesi sayesinde, Türkiye'deki uluslararası öğrenci sayısı birkaç binlerden kısa sürede on binler seviyesine çıkmış ve 50 bini aşmıştır. Bu gelişmeler, Türkiye'nin eğitim diplomasisi alanında artan cazibesini ve kapasitesini ortaya koymaktadır. (Algerie Presse Service, 2022 a).

Türkiye ile Cezayir arasındaki tarihsel, kültürel ve diplomatik bağlar, eğitim alanında kurulan iş birliklerinin sağlam bir zeminde gelişmesine olanak tanımaktadır. Osmanlı İmparatorluğu dönemine uzanan ortak geçmiş, iki ülke arasında yalnızca tarihsel bir yakınlık oluşturmakla kalmamış, aynı

zamanda karşılıklı güvenin gelişmesini de desteklemiştir. Bu tarihsel miras, 1962’de Cezayir’in bağımsızlığını kazanmasının ardından daha da anlam kazanmış; özellikle 2000’li yıllarda Türkiye’nin ‘Afrika Açılımı’ politikasıyla birlikte eğitim alanındaki ortaklıklar stratejik bir boyut kazanmıştır (Algerie Presse Service, 2022a).

Türkiye, Afrika kıtasına yönelik bütüncül kalkınma vizyonu çerçevesinde, yalnızca ekonomik ve diplomatik değil, aynı zamanda insan kaynağı temelli iş birliklerini de ön plana çıkarmıştır. Bu stratejinin Cezayir boyutu özellikle eğitim alanında öne çıkmaktadır. Türkiye, yumuşak güç unsurlarını kullanarak Afrika ülkeleriyle kalıcı bağlar kurmayı hedeflerken, Cezayir ile yürütülen eğitim iş birlikleri bu vizyonun somut bir yansımasıdır. Bu çerçevede, Türkiye Bursları Programı gibi kapsayıcı burs ve değişim fırsatları, Cezayirli öğrencilere lisans, yüksek lisans ve doktora düzeylerinde Türkiye’de eğitim alma imkânı sunmaktadır. Dolayısıyla bu programlar, yalnızca Türkiye’nin küresel eğitimde cazibe merkezi olma hedefini desteklemekle kalmamakta, aynı zamanda Türkiye-Cezayir ilişkilerinin kültürel ve toplumsal boyutunu da güçlendirmektedir (Algeriainvest, 2024).

Türkiye’de eğitim gören Cezayirli öğrencilerin sayısında son yıllarda gözlemlenen artış, bu stratejinin başarısını göstermektedir. YÖK verilerine göre, 2020-2021 eğitim-öğretim döneminde Türkiye’de öğrenim gören 1.095 Cezayirli öğrenci, iki ülke arasındaki akademik yakınlaşmanın en somut göstergelerinden biridir. Bu öğrencilerin yaklaşık %44,7’sinin kadın olması, Türkiye’nin sunduğu kapsayıcı ve eşitlikçi eğitim imkânlarının da Cezayir toplumu nezdinde olumlu bir karşılık bulduğunu göstermektedir (Bouacha, 2018).

Eğitim ortaklığını destekleyen diğer önemli araçlar ise Mevlâna Değişim Programı, Erasmus+, ve üniversiteler arası ikili iş birliği protokolleridir. Bu programlar sayesinde sadece öğrenci hareketliliği değil, aynı zamanda akademisyen değişimi ve ortak bilimsel araştırma projeleri de gerçekleştirilmektedir. Özellikle sürdürülebilir kalkınma, yenilenebilir enerji, tarım ve sağlık gibi stratejik alanlarda yürütülen projeler hem Türkiye hem de Cezayir’in bilgi ekonomisine geçiş süreçlerini hızlandırmaktadır. Türkiye’nin güçlü eğitim altyapısı, uluslararası tanınırlığı artan üniversiteleri ve uygun maliyetli yükseköğrenim imkânları, Cezayirli öğrenciler açısından cazip bir tercih ortamı yaratmaktadır. Ayrıca Arapça ve Fransızca gibi dillerde destek sağlayan programların bulunması, öğrencilerin adaptasyon sürecini kolaylaştırmakta, akademik başarılarını artırmaktadır. Tüm bu unsurlar, Türkiye’nin “bilgi temelli ortaklık” modelini başarılı bir şekilde uyguladığını ortaya koymaktadır (Algeriainvest, 2024).

Sonuç olarak, Türkiye ile Cezayir arasındaki eğitim ortaklıkları, yalnızca iki ülke arasında bilgi paylaşımını ve akademik kapasiteyi artırmakla kalmamakta, aynı zamanda uzun vadeli diplomatik, ekonomik ve kültürel bağların güçlenmesini de mümkün kılmaktadır. Bu iş birliklerinin önümüzdeki dönemde dijital eğitim, ortak yüksek lisans programları ve hibrit araştırma merkezleri gibi yenilikçi modellerle çeşitlendirilmesi, iki ülke gençliği arasında karşılıklı anlayışı derinleştirecek ve bölgesel istikrara da olumlu katkılar sağlayacaktır. Türkiye, bu süreçte hem donanımlı eğitim altyapısıyla hem de küresel vizyonuyla Cezayir için güvenilir ve stratejik bir ortak olmaya devam etmektedir.

Sonuç

21. yüzyılda Türkiye ile Cezayir arasındaki ilişkiler, ekonomik ve stratejik ihtiyaçlar doğrultusunda şekillenirken, yeni yüzyılda bunun ötesine geçerek tarihsel mirasa, karşılıklı güvene ve çok boyutlu iş birliğine dayalı bir ortaklık modeline evrilmiştir. Çalışmanın bulguları göstermektedir ki iki ülke, hem bölgesel barış ve istikrarın desteklenmesi hem de küresel düzeyde ortak çıkarların korunması yönünde tamamlayıcı stratejiler izlemektedir. Türkiye'nin Afrika açılımı politikası ve Cezayir'in kıtadaki diplomatik ağı, ekonomik kalkınma ve güvenlik iş birliği alanlarında güçlü sinerjiler yaratmıştır.

Ekonomik iş birliği, özellikle çelik, tekstil ve inşaat sektörleri üzerinden somut yatırımlarla kurumsallaşmış; Tosyalı Algerie ve Taypa gibi örnekler, yerel ekonomiye katkı sağlayan ve bölgesel kalkınmayı destekleyen modeller üretmiştir. Enerji sektöründeki LNG ve petrokimya ortaklıkları, iki ülkenin uzun vadeli stratejik önceliklerini örtüştürmüş, Türkiye'nin enerji arz güvenliğini güçlendirmiştir. Kültürel diplomasi faaliyetleri ve TİKA'nın yürüttüğü projeler, ortak tarihsel ve kültürel mirası yaşatarak halklar arasında köprüler kurmuş, iki ülke toplumlarının birbirine bakışında olumlu bir dönüşüm sağlamıştır. Eğitim ve akademik iş birlikleri ise yalnızca bireysel düzeyde kariyer fırsatları yaratmakla kalmayıp, kurumsal kapasiteyi artırarak uzun vadeli diplomatik yakınlaşmanın temelini oluşturmuştur. Bu bağlamda Türkiye-Cezayir ilişkileri, yalnızca ikili düzeyde değil, Afrika-Akdeniz ekseninde barış, kalkınma ve güvenlik odaklı bir model ortaklık olarak değerlendirilebilecek olgunluğa ulaşmıştır.

Türkiye-Cezayir ilişkilerinde tarihsel miras ve kültürel yakınlık, ekonomik ve stratejik iş birliği için güçlü bir zemin oluşturmaktadır. Bu mirasın doğru yönetilmesi, ilişkilerin sürdürülebilirliği açısından kritik öneme sahiptir. Türkiye'nin Afrika açılım politikası ile Cezayir'in bölgesel diplomatik etkinliği birbirini tamamlayan stratejiler olarak sahada karşılık bulmakta, böylelikle iki ülke yalnızca ikili düzeyde değil, aynı zamanda bölgesel barış ve istikrarın tesisi açısından da ortak bir vizyon geliştirmektedir. Ekonomik alanda çelik, tekstil ve enerji sektörlerinde ortaya çıkan ortaklıklar, Cezayir'in ekonomik çeşitlenme hedeflerine katkı sağlarken Türkiye'nin küresel pazarlarda rekabet gücünü de pekiştirmektedir. Bu iş birliğinin daha da derinleştirilmesi için tarım teknolojileri, dijital ekonomi ve yenilenebilir enerji gibi yeni alanlarda ortak girişimlerin geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, yatırımların sürdürülebilirliği açısından ortak izleme komisyonları gibi kurumsal mekanizmaların hayata geçirilmesi, ilişkilerin kurumsallaşmasına katkıda bulunacaktır. Kültürel alanda ise TİKA'nın miras odaklı faaliyetleri, yalnızca devletlerarası ilişkileri güçlendirmekle kalmayıp toplumlar arası anlayışı da derinleştirmektedir. Bu çabaların kırsal bölgelere yayılması ve yerel halkın doğrudan katılımının sağlanması, kültürel diplomasının kapsayıcılığını artıracaktır. Benzer şekilde, eğitim alanında geliştirilen iş birlikleri yalnızca beşerî sermayeyi güçlendiren bir unsur değil, aynı zamanda uzun vadeli diplomatik yumuşak gücün inşasında stratejik bir araç niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda ortak araştırma merkezleri kurulması, yüksek lisans ve doktora düzeyinde ortak programların tasarlanması ve hibrit eğitim modellerinin geliştirilmesi, eğitim diplomasisinin kurumsallaşmasına katkı sunabilir.

Son olarak, kadınların ve gençlerin ekonomik ve sosyal yaşama daha etkin katılımını teşvik eden projeler, Türkiye-Cezayir ortaklığının kalkınma boyutunu zenginleştirecektir. İki ülke arasındaki başarı hikâyelerinin medya ve kamu diplomasisi aracılığıyla görünür kılınması ise kamuoyunda olumlu algının

pekişmesine hizmet edecek; bu durum, karşılıklı güvenin artmasına ve iş birliği alanlarının genişlemesine katkı sağlayacaktır. Böylelikle Türkiye-Cezayir modeli, “kazan-kazan” temelli dış politika anlayışının sahada başarılı bir örneği olarak öne çıkmaya devam edecektir.

Yazarların Katkı Düzeyleri: A.A. % 100

Etik Kurul Onayı: Etik kurul onayı gerektiren bir çalışma değildir.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Author Contributions: A.A. 100 %

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study

Kaynakça

Ahmaid, A. (2025). Algeria’s strategic shift: Leveraging strengthened ties with Turkey to break free from French influence. *Uluslararası Eşitlik Politikası Dergisi*, 5(1), 101-124. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uepd/issue/93267/1730887>

Algeriainvest. (2024, May 9). Algérie - Turquie: une coopération en plein essor. <https://www.algeriainvest.com/AlgeriaIC/public/premium-news/algerie-turquie-une-cooperation-en-plein-essor>.

Algerie Presse Service. (2022, Octobre 11). Algérie-Turquie: signature d’un accord de jumelage entre neuf universités algériennes et l’Université d’Istanbul. <https://www.aps.dz/sante-science-technologie/146345-algerie-turquie-signature-d-un-accord-de-jumelage-entre-neuf-universites-algeriennes-et-l-universite-d-istanbul>.

Algerie360. (2024, Mai 9). Renforcement de la coopération énergétique entre l’Algérie et la Turquie. <https://www.algerie360.com/renforcement-de-la-cooperation-energetique-entre-lalgerie-et-la-turquie/>.

Belhaj, Mourad. (2021, Juillet 7). La Turquie vue d’Alger: un partenariat inscrit dans la durée <https://www.aa.com.tr/fr/afrique/la-turquie-vue-d-alger-un-partenariat-inscrit-dans-la-duree/2296365>.

Bouacha, O. (2018). 2002 sonrası Türkiye-Cezayir ilişkileri (Tez No. 525494) [Yüksek lisans tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü] YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Chena, S. (2012). L’Algérie: de la puissance idéologique à l’hégémonie sécuritaire. In M. Mokhefi & A. Antil (Eds.), *Le Maghreb et son sud: vers des liens renouvelés* (pp. 19–40). CNRS Éditions.

Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik derinlik: Türkiye’nin uluslararası konumu*. Küre Yayınları.

- Fidan, H., & Nurdun, R. (2008). Turkey's role in the global development assistance community: The case of the Turkish International Cooperation and Development Agency. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 10(1), 93–111. <https://doi.org/10.1080/14613190801895888>
- Kavas. A. (2018, Mayıs 16). Batı Sahra sorunu ve Afrika'nın güvenliği. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/bati-sahra-sorunu-ve-afrikanin-guvenligi/1147826>.
- Masoudi, R., & Ben Hmoudi, S. (2021). Elşaraka Elcazayiriya- Eltürkiya Fi Macal Sinaa Elnasij: Dirasati Tayal Halatı Elmücamaı Elcazayiri Eltürki Lılınasic. *Eldirasat Eliktisadiya*, 15 (3), 479–495.
- Muslim, M. (2018, February 28). Erdogan célèbre son anniversaire et son épouse ouvre le Mosquée Ketchaoua et un orphelinat. *Echorouk*, p. 3.
- Sezer, B. (2024, August 07). TİKA supports vocational training in Algeria. <https://tika.gov.tr/en/tika-supports-vocational-training-in-algeria/>.
- Sonalgaz. (2020). Forum Algéro-Turc dédié a l'énergie et à sa distribution. <https://www.sonalgaz.dz/fr/3619/forum-algero-turc-dedie-a-lenergie-et-a-sa-distribution>.
- Tayal. (2024). Tayal-Taypa. <https://www.taypa.com.tr/kurumsal/grup-sirketleri/yurt-disi/tayal/>
- T.C. Ekonomi Bakanlığı. (2017). *Yurt dışı müteahhitlik ve teknik müşavirlik hizmetleri raporu*. Ekonomi Bakanlığı.
- TİKA. (t.y). Algeria-Algiers Program Coordination Office. <https://tika.gov.tr/en/office/algeria-algiers-program-coordination-office/>.
- World Bank. (2023). *World Development Indicators*. World Bank. <https://databank.worldbank.org>.
- Zenati, Par Hassen (2020). La Turquie prend pied en Algérie. <https://www.bilaterals.org/?la-turquie-prend-pied-en-alge%CC%81rie>.

Kuzeyin Efendileri Kıpçakların Afrika'ya Uzanan Hâkimiyet Yolculuğu

İlker Türkmen*, Yusuf Eren Küpeli**

Özet

Geniş coğrafyalarda hüküm süren farklı Türk boyları tarihe farklı açılardan iz bırakmıştır. Kendi isimleriyle bir devlet kuramamış olan Kıpçaklar, bıraktıkları tarihî mirasla yaşadıkları coğrafyanın Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Çölü) olarak anılmasına sebep olmuştur. İç meselelerde ayrışan fakat dış tehditlere karşı birlikte hareket eden ve kısa sürede toparlanma kabiliyetine sahip olan Kıpçaklar, gittikleri her coğrafyada isimlerinden söz ettirmiştir. Kıpçakların Türkistan'daki kökenlerinden başlayarak Mısır'da bir devlet kurmalarına giden sürecin dikkatle incelenmesi gerekmektedir. 1260 yılında cereyan eden Ayn Calut Muharebesi, Moğolların durdurulmasında Kıpçakların oynadıkları belirleyici rolü göstermektedir. Kıpçakların yaşadığı tarihsel dönüşüm sadece bir topluluğun siyasal ve askeri alanda güç kazanmasıyla sınırlı kalmamış aynı zamanda Türkistan konargöçer geleneğinin İslam dünyasıyla bütünleşerek özgün bir siyasal yapı oluşturmalarının dikkat çekici bir örneği olmuştur. Savaşçı karakterleriyle şekillenen kültür zamanla sınırları aşarak özellikle Kuzey Afrika'da etkili bir yönetim sistemi kurmuş ve İslam medeniyetine önemli katkılarda bulunmuştur. Söz konusu tarihsel süreç konargöçer geleneklerin değişen siyasi koşullara uyum sağlayarak nasıl kurumsallaşabildiğini ve yeni coğrafyalarda devletleşme potansiyeli taşıdığını ortaya koymaktadır. Telif ve tetkik eserlerin ışığında hazırlanan bu çalışmada; Kıpçakların Türkistan'dan Doğu Avrupa'ya, İran üzerinden Kuzey Afrika'ya uzanan hâkimiyet yolculuğu değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler : Kıpçaklar, Deşt-i Kıpçak, Ayn Calut Savaşı, Memlükler, Kuzey Afrika.

The Kipchaks as Lords of the North: A Historical Trajectory of Political Expansion into Africa

Abstract

Different Turkic tribes ruling across vast geographies left lasting marks on history. The Kipchaks, though unable to establish a state under their own name, gave their homeland the enduring designation of Deşt-i Kıpçak (Kipchak Steppe). Divided in internal affairs but united against external threats, they showed a remarkable capacity to recover quickly and became known in every region they entered. The process beginning with their origins in Turkistan and ending with the foundation of a state in Egypt requires close attention. The Battle of Ain Jalut in 1260 demonstrates their decisive role in halting the Mongols. Their transformation was not limited to political or military power; it also reflected the integration of Turkistan's nomadic traditions into the Islamic world, producing a distinctive political order. Their warrior ethos gradually transcended borders, establishing an effective administration, especially in North Africa, and contributing to Islamic civilization. This trajectory shows how nomadic traditions adapted to changing conditions, institutionalized themselves, and revealed the potential for state formation in new geographies. Based on primary and secondary sources, this study evaluates the Kipchaks' journey from Turkistan to Eastern Europe and, through Iran, to North Africa.

Keywords : Kipchaks, Deşt-i Kıpçak (Kipchak Steppe), Battle of Ain Jalut, Mamluks, North Africa.

* Sorumlu Yazar, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırşehir, Türkiye, turkmen.ilker@ahievran.edu.tr, Orcid: 0000-0002-9193-9907.

** Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir, Türkiye, kupeliii0111@gmail.com, Orcid: 0009-0005-5769-1759.

Geliş Tarihi (Received): 29.06.2025 **Kabul Tarihi (Accepted):** 04.09.2025 **Yayın Tarihi (Published):** 27.09.2025

Atıf/Cite: Türkmen, İ. & Küpeli, Y.E. (2025). Kuzeyin efendileri Kıpçakların Afrika'ya uzanan hâkimiyet yolculuğu. *ChronAfrica*, 2(2), 200-212. <https://doi.org/10.62841/ChronAfrica.2025.251>

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open-access article under the Creative Commons Attribution License (CC BY) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

Giriş

Tarihin dönüm noktalarında sadece kendi coğrafyasını değil uzak uygarlıkları da etkileyen halklar sahneye çıkmıştır. Kıpçaklar uzak diyarların kaderini de değiştirecek derin izler bırakmıştır. Türkistan'ın uçsuz bucaksız bozkırlarından doğan bu göçebe halk XI. yüzyıldan itibaren batıya yönelmiştir (Kafesoğlu, 1998, s. 181). Karadeniz'in kuzeyinden Kafkasya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada askerî ve siyasi bir varlık ortaya koymuşlardır (Taşağıl, 2004, s. 73). Atlı birliklerden oluşan savaşçı yapıları onları bölgedeki hem göçebe hem yerleşik halklarla sürekli temas ve çatışma içinde tutmuştur (Kurat, 1972, s. 85).

İlk yerleşim alanları İrtiş ve Yayık (Ural) nehirleri çevresinde olan Kıpçaklar zamanla İdil boylarına ve oradan da Karadeniz'in kuzeyine göç ederek bugünkü Ukrayna steplerine kadar yayılmışlar, özellikle Dnepr ile Volga arasındaki sahada siyasi hâkimiyet kurmuşlardır (Yakubovskiy, 1937/1976, s. 3-4; Yermekova vd., 2014, s. 322). Geniş bir coğrafyaya yayılmaları farklı medeniyetlerle temas etmelerine ve çeşitli kaynaklarda farklı isimlerle anılmalarına yol açmıştır. Kıpçakların yayılma alanının genişliği onları yalnızca Türkistan ve çevresiyle sınırlı kalmayan farklı kültürel ve siyasi çevrelerle temas kurabilen bir topluluk haline getirmiştir. Yayılma özellikleri daha çok belirli coğrafyalarda yoğunlaşan Oğuz topluluklarından ayıran önemli fark olarak öne çıkarmaktadır.

Kıpçaklar; Bizans'ta Kuman, Rus kaynaklarında Polovets, Arapçada Kıpçak, Macarcada Kun, Almanca'da Falbe adlarıyla anılmışlardır (Kurat, 1972, s. 70; Roux, 1984/2015, s. 25; Togan, 1981, s. 159; Yücel, 2022, s. 420). İsimlerin çoğu Kıpçakların sarışın ve açık tenli olarak tasvir edilmesinden kaynaklanmaktadır. Türk destanlarındaysa Kıpçak kelimesi “ağaç kovuğu” anlamına gelmektedir (Ebulgazi Bahadır Han, 1996, s. 238; Kurat, 2022, s. 217; Togan, 1982, s. 26). Kıpçak adı zamanla yalnızca bir topluluğu tanımlamakla kalmamış, aynı zamanda onların egemen olduğu geniş bozkır kuşağını ifade eden coğrafi bir terime dönüşmüştür. Şecere-i Terakime'de Oğuz Kağan'ın seferde ölen bir beyinin çocuğuna ad verdiği ve bu çocuğun büyüyerek düşmana karşı sefere çıkıp bölgeyi yurt edindiği anlatılır (Ebulgazi Bahadır Han, 1996, s. 238). Rivayet, Türk tarihinde soyun ve liderliğin nasıl anlamlandırıldığına dair önemli ipuçları taşımaktadır. Oğuz Kağan'ın seferde ölen bir beyinin çocuğuna bizzat ad vermesi Türk toplumsal yapısında liderin yalnızca siyasi değil aynı zamanda manevi bir otorite olduğunu gösterir. Ad verme eylemleri bir boyun veya soyun kökenini kutsallaştırarak ona tarihsel meşruiyet kazandırır. Kıpçakların bu olayla birlikte adlarını bir coğrafyaya vermeleri Türklerin tarih boyunca yurt tutma anlayışıyla da örtüşmektedir. Türk topluluklarında yurt edinme yalnızca fiziksel bir yerleşme değil aynı zamanda o bölgeye kimlik kazandırma ve onu vatan kılma sürecidir. Dolayısıyla bu anlatı Kıpçakların siyasi ve kültürel kimliklerini inşa ederken kendilerini Oğuz geleneğine dayandırarak tarih sahnesinde yerlerini meşru ve köklü bir biçimde tanımlamalarını sağlamıştır.

Kıpçak kimliğinin, düşünüldenden daha erken dönemlerde oluşmaya başladığını öne süren yorumlar, VIII. yüzyıla tarihlenen bazı Türkistan yazıtlarındaki ifadelerle desteklenmektedir. 759 yılına tarihlenen Şine Usu (Selenge) Yazıtı'ndaki bazı ifadelerin “Türk Kıpçak egemenliği” şeklinde yorumlanması bu yaklaşıma temel oluşturmaktadır (Yalvar, 2018, s. 6). Yazıt anlatıları Batı Göktürk siyasi yapısı içinde etkili bir topluluğun varlığını göstermektedir. Böylece Kıpçaklar yalnızca göç süreciyle sınırlı kalmadan daha önceki siyasi gelişmelerle de ilişkilendirilmektedir.

1. Kıpçakların Doğu Avrupa Yönünde İlerlemesi

Erken dönemlerde İrtiş Nehri çevresinde yaşayan Kıpçaklar zamanla nüfusça artarak XI. yüzyılda geniş sahalara doğru yayılmaya başlamışlardır (Barthold, 2004, s. 101). XI. yüzyıl sonlarına doğru Karadeniz'in kuzeyi Deşt-i Kıpçak olarak anılmaya başlanmıştır (Alp, 2008, s. 19; Barthold, 2004, s. 102; Kurat, Peçenek Tarihi, 1937, s. 50). *Deşt-i Kıpçak* adı verilen bozkır kuşağı XIII. yüzyıldaki Moğol istilalarına kadar büyük ölçüde Kıpçakların siyasi kontrolü altında kalmıştır. Kıpçakların Karadeniz'in kuzeyine gelmesi tek başlarına yaptıkları bir göç değildir. Diğer kavimlerin hareketlerinden kaynaklanan zincirleme göçlerin son adımlarındandır. Hareketlilik bölgedeki eski Türk boylarının yer değiştirmesine hatta Avrupa'daki halkların kaderini etkileyecek demografik sarsıntılara yol açmıştır. Göç hareketleri yalnızca nüfus değişimine değil aynı zamanda kültürel etkileşime de zemin hazırlamıştır.

Söz konusu çok yönlü etkinin izleri XII. yüzyılda kaleme alınan İgor Destanı'nda açıkça görülmektedir. Kıpçak komutan Konçak ile Rus Prensi İgor arasındaki mücadeleyi konu edinen bu eser yalnızca edebî değil; dinî hayat, askerî yapı, savaş teknikleri ve maddi kültür gibi alanlarda da Kıpçak etkisinin Rus toplumu üzerindeki yansımalarını ortaya koymaktadır (Çoban, 2014, s. 16; Kafesoğlu, 1998, s. 190; Taşağıl, 2015, s. 297).

Türkistan'dan batıya doğru gerçekleşen büyük Türk göçleri sırasında Peçenekler önlerine çıkan Macar topluluklarını yerlerinden ederken arkalarında Oğuzlar, onların daha doğusunda ise Kumanlar yani Kıpçaklar bulunuyordu (Kafesoğlu, 1998, s. 180). Göç zincirinin sonunda Kıpçaklar doğudan gelen baskılar karşısında batıya yönelmişti. Doğu bozkırlarında artan Kitan (Moğol) baskısı ve otlakların yetersizliği onları batıya hareket etmeye zorlamıştı (Kurat, 1972, s. 72; Yücel, 2022, s. 420). Topluluklar birbirini göçe zorlayan bir dalga etkisiyle Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara doğru ilerlemekteydi. Kıpçaklar kendilerinden önceki Türk topluluklarının izlerini takip ederek 1030 yılı civarında İdil havzasına ulaştılar (Kurat, 1972, s. 72–73; Taşağıl, 2004, s. 92). 1064 yılında Karadeniz'in kuzeyine yerleşen Kıpçaklar daha önce bu bölgede hâkimiyet kurmaya çalışan diğer Türk boyları gibi Rus knezliklerinin direnciyle de yüzleşmek durumunda kaldı (Kurat, 1972, s. 75; Taşağıl, 2015, s. 294). Bölgedeki varlıklarını güçlendirdikleri süreçte 1087 yılında Silistre yakınlarında Bizans ile Peçenekler arasında yaşanan muharebe sırasında Peçenek başbuğu Tatuş'un çağrısı üzerine Tuna'nın doğusundan gelen Kumanlar, Tuna boyları ve Balkan hattını fiilen tanıma fırsatı bulmuşlardır (Kovács, 2014, s. 175; Kurat, 1972, s. 73). Yaşanan gelişmeler Kıpçakların yalnızca askerî hareketlilik sergilemediğini, aynı zamanda bulundukları sahalarda kalıcı bir etki bırakma potansiyeline sahip olduklarını ortaya koymuştur. Dağıstan havzası, Terek Nehri çevresi ve civar bozkırlar bu yayılmanın sonucunda zamanla güçlü bir Türk varlığının şekillendiği bölgeler hâline gelmiştir (Çoban, 2014, s. 15–21; Taşağıl, 2015, s. 299).

Kıpçaklardan önce de Türk topluluklarının söz konusu coğrafyada yerleşik olduğu dönemin İslam coğrafyacıları tarafından kaydedilmiştir. Bazı kaynaklarda bölge Mefazâtu Guziyye adıyla anılmakta ve Oğuzlara ait bir bozkır olarak tanımlanmaktadır (Batur, 2013, s. 81). Dolayısıyla Kıpçakların Karadeniz'in kuzeyine gelişi yalnızca yeni bir göç değil aynı zamanda bölgedeki Türk varlığının sürekliliğini sağlayan bir hareket niteliği taşımıştır. XI. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı dönemde Talas'tan başlayarak Bizans sınırlarına ve Peçeneklerin yerleşim bölgelerine kadar uzanan bozkırlar büyük ölçüde Kıpçakların kontrolü altına girmişti (Togan, 1981, s. 160).

Kıpçakların yayılmaları ne Selçuklular gibi ideolojik ve siyasal bir hedefe yönelmişti ne de Moğollar gibi merkezi ve sıkı örgütlenmiş bir güç tarafından yönetiliyordu. Kıpçakların hareketlerini daha çok doğal koşullar ve göç zincirinin itici gücü şekillendirmişti. Kıpçak toplulukları birbirinden bağımsız boylar hâlinde varlık gösteriyor ve yerel liderlerin idaresinde yaşıyordu (Yücel, 2022, s. 420). Aralarında güçlü hanlar çıksa bile hiçbir zaman bütün Kıpçakları tek bir otorite altında toplayan birlikten söz etmek mümkün değildir (Barthold, 2006, s. 19). Her ne kadar Peçenekler gibi Kıpçaklar da kalıcı bir devlet kurma yoluna gitmemiş olsa da sahip oldukları askeri güç ve hareket kabiliyetiyle civar devletler üzerinde baskı kurmayı başarmışlardır. Hayat tarzlarının sunduğu esneklik siyasi yapılarını da merkezden uzak ve parçalı halde şekillendirmiştir. Dağınık yapıya rağmen Kıpçaklar, Rus knezlikleriyle girdikleri birçok çatışmada üstünlük sağlamış ve böylece Karadeniz'in kuzeyinden güneye doğru gerçekleşebilecek Rus yayılmasının önüne set çekmişlerdir (Türkmen, 2024, s. 102).

Kuman-Kıpçakların Karadeniz'in kuzeyine doğru yayılması Kırım yarımadasına uzanmış ve bu bölge özellikle 1200'lü yıllarda yerleşik hayatın benimsendiği sahalardan biri olarak öne çıkmıştır (Çoban, 2014, s. 17; Kurat, 1972, s. 90). Doğal limanlara ve ticaret yollarına yakın oluşu Kırım'ı yalnızca stratejik bir geçiş alanı değil aynı zamanda ekonomik temasların geliştiği merkez konumuna getirmiştir. Göçebe kökenlerine rağmen Kıpçak toplulukları Kırım Yarımadası'nda yerleşik hayata geçmeye başlamış ve bu süreçte bölgenin ticaret ağına dâhil olarak sosyoekonomik yapıları da belirgin bir dönüşüm geçirmiştir (Ahincanov, 2009, s. 179; d'Ohsson, 2008, s. 139; Taşağıl, 2015, s. 298). Kırım'daki dönüşüm süreci Kıpçakların sadece savaşçı yönleriyle değil ekonomik hayata uyum sağlayabilen esnek yapılarıyla da tarih sahnesinde yer aldıklarını göstermektedir. Yayılmanın etkisi uzun yıllar boyunca hissedilmiştir. 18. yüzyıla kadar Kırım'dan farklı bölgelere dağılan Türk toplulukları Avrupa ve Yakın Doğu'da Sikif adıyla anılmıştır (Karaörs, 2002, s. 282). Tarihsel bağlam içerisinde Kırım'daki kültürel ve ticari yoğunluk Kıpçakça'nın bölgedeki iletişim dili haline gelmesini sağlamıştır. Farklı topluluklar arasında sürdürülen ilişkilerde karşılıklı anlayışı kolaylaştırmak amacıyla hazırlanan Codex Cumanicus adlı çok dilli eser bu etkileşimin somut bir yansımasıdır (Kafesoğlu, 1998, s. 196; Taşağıl, 2015, s. 298; Togan, 1981, s. 163). İtalyan tüccarlar tarafından derlenen bu sözlük, Kıpçakların askerî ve göçebe yapılarının ötesine geçerek ticaret ve kültür sahalarında da bölgesel etkileşimlerde etkin rol oynadığını göstermektedir (Gökbel, 2002, s. 316; Jafarov, 2017, s. 640; Kurat, 1972, s. 100; Tavkul, 2003, s. 32).

Türk boylarının tarih sahnesine kolektif bir yapı içerisinde çıkmaları siyasi ve askerî anlamda büyük güç kazandırmıştır. Fakat birliktelikleri aynı zamanda boylar arasındaki rekabeti de içinde barındırmıştır (Çatal, 2023, s. 204; Kafesoğlu, 1998, s. 129). Her boyun bağımsızlık arayışı ve liderlik iddiası zamanla konfederatif yapının iç dengesini bozmuştur. Cereyan eden çatışmalar çeşitli gruplaşmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Hâkimiyet arzusu ortak hareket etme iradesini zayıflatmış ve bir arada ilerlemeye çalışan boyların yönelimlerini farklılaştırmıştır. Kıpçakların süreç içerisinde Kumanlarla kurdukları siyasi ve askerî birlik tarihi kaynaklarda genellikle "Kuman-Kıpçak Konfederasyonu" adıyla anılmaktadır (Gökbel, 2002, s. 1279). Yapılan işbirliği yalnızca bozkırların dengesini değil aynı zamanda Bizans, Kiev Rusları ve Orta Avrupa'daki devletleri etkileyen önemli bir güç hâline gelmiştir (Kafesoğlu, 1998, s. 182; Kurat, 1972, s. 79; Razakov, 2020, s. 255; Taşağıl, 2015, s. 297; Uydu Yücel, 2006, s. 525). XIII. yüzyıl başlarında yaşanan Moğol istilası Kıpçakların tarihî seyrini yeni bir evreye sokmuştur.

2. Moğolların Etkisiyle Kıpçakların Güç Kaybetmesi ve Dağılması

XIII. yüzyılın başlarında Türkistan'da başlayan Moğol ilerleyişi birçok topluluğu olduğu gibi Kıpçakları da derinden etkiledi. Cengiz Han'ın askerî seferleri yalnızca doğudaki hanlıklarla sınırlı kalmadı (Cahun, 2013, s. 232; d'Ohsson, 2008, s. 138-139). Karadeniz'in kuzeyinde geniş bir coğrafyayı kontrol eden Kıpçak topluluklarını da içine alan çok katmanlı göç ve çatışma süreci başladı (d'Ohsson, 2008, s. 187). Moğollar sadece toprak kazanmayı hedeflemedi. Aynı zamanda bozkırların siyasi düzenini köklü biçimde değiştirdi. 1223 yılında Kalka Nehri kıyısında meydana gelen savaş Kıpçaklar ile doğudan gelen Moğol kuvvetleri arasında yaşanan ilk büyük çaplı çatışma olarak tarih sahnesine geçti (Kafesoğlu, 1998, s. 192; Roux, 2015, s. 279; Vernadsky, 2015, s. 66).

Moğollarla yapılan muharebe, Kıpçakların yanı sıra onlarla işbirliği yapan Rus knezlikleri açısından da olumsuz siyasi ve askerî sonuçlar bıraktı. Gerçi Kıpçaklar, Moğollarla ilk kez bu savaşta karşı karşıya gelmiş gibi görünse de daha önce Hârezmşah'ın hizmetinde yer alan bazı Kıpçak birliklerinin Türkistan üzerinden bölgeye intikal ettikleri bilinmektedir (Barthold, 1990, s. 364). Moğol ilerleyişine karşı mücadele ettikleri dikkate alındığında tarafların daha önce sınırlı temaslarda bulunmuş olmalarının kuvvetle muhtemel olduğunu göstermektedir. Moğol etkili komuta sistemi ve üstün savaş taktikleri sayesinde birleşik kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğrattı (Cahun, 2013, ss. 242–243; Roux, 2001, s. 208; Vernadsky, 2015, s. 85). Yenilgi Kıpçakların siyasi ve askerî gücünde önemli bir kırılma noktası oluşturdu. Aradan geçen yıllar içinde Moğol baskısı giderek artarken Kıpçakların toparlanma imkânı da azaldı (Rubruk, 2001, s. 31; Spuler, 1957, s. 38). 1239 yılında Kıpçak başbuğu Köten'in komutasındaki kuvvetler dağıldı ve Kuman-Kıpçak topluluklarının önemli bir kısmı İtil Bulgaryası'na yönelirken Köten geride kalan askerleriyle birlikte Macar topraklarına sığınmak zorunda kaldı (Çoban, 2014, s. 56; Kafesoğlu, 1998, s. 193; Kıldıroğlu, 2022, s. 106; Kurat, 1972, s. 97).

Yer değiştirme hareketi yalnızca askerî ya da siyasi bir zorunluluk değil aynı zamanda kültürel izler bırakan geniş çaplı bir göç hareketiydi. Orta Türkçeye ait kelimelerin Macar diline geçmiş olması Kuman-Kıpçakların sadece kültürel izler bırakmakla kalmayıp aynı zamanda Bulgarların istiklal mücadelelerine katıldıktan sonra Romanya'daki teşkilatlanma süreçlerinde de aktif rol oynadıklarını göstermektedir (Kafesoğlu, 1998, s. 193; Taşağıl, 2015, s. 300-301). Yüzyıllar boyunca dalgalar hâlinde gerçekleşen Türk göçleri Doğu Avrupa'yı, özellikle Karadeniz'in kuzeyini kültürel ve dilsel olarak Orta Asya ile bütünleştirmiştir. Göçler bölgeyi adeta bir Türk yurdu kimliğine büründürmüş ve Türk tarihinin izleri burada asırlarca kendini hissettirmiştir. Bozkırın kadim halklarından biri olan Kıpçakların tarihsel seyrinde derin bir kırılmaya yol açan süreç onları yalnızca Avrupa içlerine değil aynı zamanda Karadeniz'in Kuzeyinden, Kuzey Afrika'ya da taşıyan çok yönlü bir göç dalgasının parçası hâline getirdi.

3. Kıpçakların Deşt-i Kıpçak'tan Afrika'ya Uzanan Hâkimiyet Yolculuğu

Moğol istilaları Kıpçak nüfusunun önemli bir kısmını yok etmiştir ve sağ kalanlar güvenli bölgelere özellikle batıya göç etmeye mecbur kalmıştır (Kurat, 1972, s. 72; d'Ohsson, 2008, s. 187). İstilalar sonucunda birçok Kıpçak savaşçı esir düşmüş ve İslam coğrafyasındaki köle pazarlarında satılmıştır (Gökhan, 2024, s. 212). İstilaların ardından birçok Kıpçak savaşçının esir düşmesi onları İslam coğrafyasındaki köle pazarlarında askerî amaçlarla alınıp eğitilecek bireyler hâline getirmiştir. XIII.

yüzyıldan itibaren Kuman-Kıpçak toplulukları ekonomik bakımdan zorlu bir sürece girmiş, kıtlıklar, hayvan hastalıkları, toplumsal çözümler toplulukların direncini azaltmıştır (Taşağıl, 2015, s. 299). Savaşçı nitelikleriyle öne çıkan genç bireyler yaşamlarını sürdürebilecekleri daha istikrarlı bölgelere yönelmiş, kimi savaşçılarda Mısır'a ulaşarak Eyyûbîler'in hizmetine girmiştir.

Selahaddin Eyyûbî tarafından XII. yüzyılda kurulan Eyyûbî Devleti, Selçuklu-İmadiyyü'l-Zengî hanedanının devamı olarak gelişti (Sevim & Merçil, 1995, s. 8-9). Selahaddin'in 1169'da Fatimî Mısır'ını fethetmesiyle birlikte Mısır'da Sünni yönetim kuruldu ve devletin sınırları Hicaz, Yemen, Kuzey Afrika'ya kadar uzandı (Koca, 2011, s. 28). Eyyûbî Sultanı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyub (1240–1249) askerî gücü kalıcı biçimde sağlamlaştırmak amacıyla özellikle savaş yetkinliği yüksek Türk gençleri (köle-memluk) himayesine alarak onları düzenli bir eğitim sürecine dâhil etmiştir (Levanoni, 1990, s. 124). Genç yaşta sahiplenilen esirler saraylarda ya da askerî merkezlerde hem askerî hem de dinî eğitim alarak yetiştirilmiştir (Ayalon, 1989, s. 221). Eğitim süreci yalnızca savaş becerileriyle sınırlı kalmayıp İslami bilgi, sadakat ve disiplin gibi değerlerin de içselleştirilmesini amaçlamıştır (Ayalon, 1989, s. 226). Literatürde, ilgili yapıya Memlûk Sistemi adı verilmektedir. Memlûk sistemine dayalı yükselişin ilk örneklerinden biri olarak Abbâsî hizmetinde yetişen ve kölemen kökenli bir komutan olan Ahmed b. Tolun'un da IX. yüzyılda Mısır'da bağımsız bir devlet kurduğu unutulmamalıdır (Elçibey, 1997, s. 50). Köle statüsünde başlayan bu süreç zamanla bireylerin özgürleştirilerek devletin askerî ve idari kademelerinde önemli görevlere gelmelerine imkân tanımıştır. Askerî kölelik sistemi içinde yetişen Kıpçak asıllı emirler kısa sürede yükselmiş ve Mısır'da kurulan Memlûk Sultanlığı'nın askerî belkemiğini oluşturmuştur (Musayev, 2020, s. 214). İlerleme sadece idari ve askerî yükselişle sınırlı kalmadı, Türk kökenli komutanlar dil ve geleneklerini farklı coğrafyalarda yaşatmayı da sürdürdüler (Koca, 2011, s. 46).

Türklerin ordu içerisinde etkin şekilde kullanılmasına dair uygulamalar Arap-İslam devletlerinde özellikle saray çevresinde uzun süredir bilinen bir gelenektir. Eyyûbîler uygulamayı yalnızca devam ettirmekle kalmamış onu geniş ölçekte yeniden organize ederek ordu sistemine dâhil etmişlerdir (Kurat, 1972, s. 99). Böylelikle savaş disiplinine sahip göçebe kökenli askerlerin devlet bünyesinde işlevsel bir yapıya kavuşturulması sağlandı. Özellikle Eyyûbîler döneminden itibaren Türkistan ve bozkır kuşağında yaşanan istikrarsızlıklar sonucu savaş deneyimi yüksek ve cesaretleriyle tanınan Kıpçak kökenli bireylerin sisteme dâhil edilmesi hız kazanmış, gelişen yapı ordunun niteliğini artırmış ve Kıpçakların Mısır'da yükselmesinin önünü açmıştır (Gezen, 2023, s. 81). Eyyûbîler zayıflama sürecine girdiğinde yönetimin gücünü üstelenen eğitilmiş ve savaş tecrübeli asker grupları artık yalnızca orduya hâkim olmakla kalmamış siyaseti de etkilemeye başlamıştı.

Selahaddin Eyyûbî'nin ölümünden sonra çocukları arasında parçalanan Eyyûbî yönetiminin iç rekabeti bitmedi. Turanşah'ın 1250'de öldürülmesinden sonra yönetim boşluğunun doğurduğu kriz ortamında babasının dul eşi *Şecerüddür* geçici olarak siyasi otoriteyi üstlendi (Tomar, 2010, ss. 404–405). Ağırlıklı olarak Türkçe konuşan ve büyük kısmı Kıpçak kökenli olan askerî sınıf mevcut yönetime karşı üstünlük kurarak kendi içlerinden çıkan lider Ay-beg'i iktidara taşıdı (Roux, 2001, s. 337; Taşağıl, 2015, s. 299). Kısa bir süre sonra yönetimde istikrarı sağlamak amacıyla *Şecerüddür* ve Ay-beg arasında bir evlilik gerçekleştirilmiş ve Memlûk iktidarının kurumsallaşma süreci fiilen başlamıştır (Muslu, 2016, s. 20; Şeşen, 2002, s. 115).

Çocukluğunda Nişâbur kadısının himayesine giren Ay-beg askerî yetenekleriyle dikkat çekti (Konukçu, 1991, s. 231). 1206 yılında Lahor’uz zapt ederek Türk Sultanlığı’nın temellerini atan başarılı komutan (Koçsoy, 2002, s. 87), 1250’de Kahire’de toplanan emirler ve Bahriyye’nin kararıyla sultan ilan edildi (Levanoni, 1994, s. 376; Köymen, 2000, s. 22). Memlûk devleti için önemli bir kurum olan Bahriyye, el-Melikü’s-Sâlih tarafından 1241’de, siyasi otoritesini güçlendirmek amacıyla kurulmuştur. İlk dönemde oluşturulan askerî yapı, çoğunluğu Kıpçak ve Harizm kökenli askerî kölelerden oluşan bir Memlûk grubudur. Nil kıyısına yerleştirildikleri için *el-Memâlikü’l-Bahriyye* olarak anılmışlardır (Koprman, 1991, s. 512).

Orta Çağ’a ait bazı haritalarda Mısır’ın Türkiye olarak gösterilmesi Memlûkler’in bölgedeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır (Özey, 2002, s. 354). Memlûkler yalnızca askerî güç olmanın ötesine geçerek Mısır’daki siyasi iktidarı doğrudan ele geçirmiş ve Eyyûbîler Devleti’ne son vererek Arap kaynaklarında “ed-Devletü’t-Türkiyye” olarak anılan kendi siyasi yapılarını kurmuşlardır (Özgür, 2002, s. 1270). Ay-beg’in sultan ilan edilmesiyle birlikte Kıpçak Türkçesi devletin resmî yazışmalarında kullanılmaya başlanmış, idari ve askerî teşkilatta etkili bir konuma yükselmiştir (Bıkkın, 2002, s. 1295). Memlûk yönetimi askerî başarıların ötesinde şehircilik alanında da kalıcı izler bırakmıştır. Kahire merkezli inşa edilen türbe, cami ve saraylar Türk mimari üslubunun Mısır’a taşındığını ortaya koymakta, taş malzeme ile inşa edilen bu yapılar Kuzey Afrika’da hâlen ayakta durmaktadır (Gökbel, 2002, s. 316).

Haçlı Seferleri’nin yarattığı uzun süreli tahribatın ardından doğudan hızla yayılan Moğol tehdidi İslam dünyasını daha da savunmasız hâle getirmişti. 1258 yılında Hülagû Han’ın Bağdat’ı ele geçirerek Abbâsi hilafetine son vermesi İslam dünyasında derin bir sarsıntıya yol açtı (Gordlevski, 1988, s. 70; Roux, 2001, s. 334; Turan, 1969, s. 413). Ardından Şam’ın da Moğolların eline geçmesi Memlûkler açısından doğrudan bir tehdit anlamına geliyordu. Hülagû, Sultan Kutuz’dan bağlılık talep etmişse de bu çağrı Memlûkler tarafından kesin bir şekilde reddedilmiştir (Roux, 2001, s. 340; Spuler, 1957, s. 67; Yuvalı, 1994, s. 88). Moğolların bölgedeki baskısı sürerken Hülagû, İran’a dönmek zorunda kalmış ve ordusunu komutanı Ketboğa’ya bırakmıştır (Spuler, 1957, s. 67; Özbek, 2002, s. 220). Ortaya çıkan güç boşluğu Memlûkler açısından askerî denge kurmak için önemli fırsat sunmuştur. Kahire’de siyasi istikrar sağlandıktan sonra Kutuz ve Baybars önderliğinde hazırlanan ordu Moğol ilerleyişine karşı kararlı bir direnişin hazırlığına girişmiştir (Sevim ve Merçil, 1995, s. 10). Moğol-Memlûk geriliminin tırmanması Ayn Calut Muharebesi’nin önünü açmıştır.

1260 yılında Ayn Calut’ta gerçekleşen çatışma, İslam dünyasında Moğol ilerleyişine karşı verilen en kritik askerî tepkilerden sayılmaktadır. 1258’de Bağdat’ın Moğollar tarafından alınmasıyla birlikte siyasi merkezini yitiren İslam dünyasında ciddi bir dağınıklık yaşanmış, ortaya çıkan otorite boşluğunda Memlûkler giderek ön plana çıkan tek istikrarlı güç olmuştur. Sultan Kutuz, tehdide yalnızca savunma düzeyinde karşılık vermemiş Memlûk ordusunu Mısır dışına çıkararak Filistin’de Moğolları karşılamayı tercih etmiştir (Özbek, 2002, s. 221; Spuler, 1957, ss. 67–69). Ketboğa komutasındaki Moğol kuvvetleriyle girişilen çarpışmada ordunun ön saflarında yer alan Baybars ve Kutuz’un her ikisi de Kıpçak kökenliydi (Tekindağ, 2011, s. 9; Cahun, 2013, s. 341).

Memlûk birliklerinin önemli bir kısmı Celaleddin Harzemşah’ın dağılmış ordusundan kalan tecrübeli askerlerden oluşmaktaydı. Ketboğa’nın savaşta hayatını kaybetmesiyle birlikte Moğol düzeni çözüldü,

birlikler geri çekildi ve bölgedeki güç dengesi Memlükler lehine değişti (Spuler, 1957, s. 68; Togan, 1981, s. 179). Dönemin tarihçisi Baybars el-Mansurî yaşanan gelişmeleri “Türklerin kararlılığıyla şirkin burnunun toprağa sürüldüğü, öcün alındığı ilk meydan” sözleriyle değerlendirmiştir (Gezen, 2023, s. 86). Ayn Calut inanç temelli direnişin sembolü olarak yorumlanmıştır. Geleneksel tarih yazımında Ayn Calut’un cuma günü ve Ramazan ayında gerçekleşmiş olması nedeniyle Bedir Savaşı’yla anlam düzeyinde örtüştüğü vurgulanmıştır (Levanoni, 2023, s. 396). Ayn Calut zaferi, İslam dünyasına karşı Haçlılarla zaman zaman ittifak kuran Moğolların ilerleyişinin ilk kez durdurulduğu ve ciddi askerî yenilgiye uğratıldığı savaş olarak kabul edilmektedir (Turan, 1969, s. 336; Tekindağ, 1961, s. 29). Zafer, yalnızca askerî başarı değil aynı zamanda Müslüman Türkistan’ın Moğol yıkımına verdiği tarihsel karşılık olarak değerlendirilmiştir (Cahun, 2013, s. 341). Ayn Calut savaşı Moğolların yenilmezlik algısının ortadan kalkması açısından bir dönüm noktası olsa da dönemin İslam tarihçileri tarafından fazlasıyla abartılan bir savaştır. Gerek Hülagü’nün tedbir almayışı ve düşmanı küçümsemesi, gerek Akka gibi küçük Hristiyan istihkâmlarının Memlükler lehine saldırmazlık anlaşması yapması gerekse Moğol karşıtı güçlerin birlikte hareket etmesi bu savaşın Moğollar adına büyük bir hezimete dönüşmesine sebep olmuştur (Türker ve Karaduman, s. 730-733).

Ayn Calut savaşı sonrasında Kıpçak beylerinin zaferiyle Mısır istiladan kurtulmuş, İslam dünyasında ortak direniş ruhu canlanmış, halkın Memlüklere olan güveni artmış ve Mısır İslam’ın sığınağı hâline gelmiştir. Hülagü’nün desteklediği yerel yöneticiler umutlarını kaybetmiş bazıları cezalandırılmıştır (Yuvalı, 1994, s. 90; Şeşen, 2002, s. 116). Bereke Han’ın safında yer alan Müslüman Kıpçaklar ile Baybars’ın Memlük ordusu aynı hedefte birleşmiş, doğudan gelen tehlikeye karşı güçlü bir karşı duruş oluşmuştur (Cahun, 2013, s. 342). Moğolların Franklarla Mısır’a yönelme planları boşa çıkmış, böylece bölge için önemli tehlike ortadan kaldırılmıştır (Tekindağ, 1961, s. 29). Şam’daki gelişmeler siyasi dengeyi Memlükler lehine çevirmiştir. İlerleyen süreçte 1260 yılında emirler arasında gerçekleştirilen istişareler sonucunda kimin yönetimi üstleneceği karara bağlanmış ve Rükneddin Baybars’ın öne çıkmasıyla liderlik sorunu çözüme kavuşmuştur (Levanoni, 1994, s. 376).

Sonuç

Kıpçaklar, tarihsel süreç içerisinde yalnızca göçebe topluluklar olarak kalmamış, aynı zamanda geniş coğrafyalarda siyasi, askerî ve kültürel etkiler yaratabilen güçlü bir yapı olarak öne çıkmışlardır. Türkistan’dan başlayıp Karadeniz’in kuzeyine ve Kuzey Afrika’ya kadar uzanan yayılma süreçleri, Kıpçakların yerleştikleri bölgelerde dönüşüm yaratan etkili bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır. Deşt-i Kıpçak olarak anılan sahalarda ortaya koydukları siyasi varlık, göçebe karakterin merkezi bir otorite kurmaksızın da bölgesel güç hâline gelebileceğini ortaya koymuştur. Kıpçaklar, yerleşik hayata geçmeden de kalıcı kültürel izler bırakabildiğini göstermiştir. Bu özellik, onları dönemin diğer Türk boylarından ayırmaktadır.

Kıpçakların Moğol istilaları sonrasında uğradıkları dağılma onları tarih sahnesinden silmemiş; aksine Mısır’da kurulan Memlük Sultanlığı örneğinde olduğu gibi yeni siyasi oluşumların kurucu unsuru hâline getirmiştir. Memlük sisteminin askerî ve idari omurgasını oluşturan Kıpçak kökenli unsurlar, Türklerin İslam coğrafyasında üstlendiği rollerin kapsamını genişletmiş ve geleneksel göçebe yapının devlet organizasyonuna nasıl evrilebildiğini göstermiştir.

Ayn Calut zaferi, tarihsel sürecin zirve noktalarından biridir. Moğol tehdidinin en yoğun hissedildiği dönemde Kıpçak kökenli komutanlar Kutuz ve Baybars önderliğindeki Memlûk ordusunun elde ettiği zafer askeri üstünlüğün ötesinde İslam dünyasının parçalanmış yapısı içinde yeniden toparlanma iradesinin sembolü olarak da değerlendirilmiştir. Zaferle birlikte Memlûkler, sadece Mısır'ın değil tüm İslam coğrafyasının koruyucu gücü haline gelmiş, Kıpçakların etkisi siyasi sınırların çok ötesine taşmıştır. Baybars'ın iktidarı döneminde Kıpçak Türkçesi'nin resmi yazışma dili hâline gelmesi, etkinin kültürel boyutunun da altını çizmektedir. Kıpçakların Kırım'dan Mısır'a, Karadeniz'in kuzeyinden Dicle-Fırat havzasına kadar uzanan geniş etki sahaları, topluluğun tarihsel hafızada sıradan bir boydan ziyade dönüştürücü bir güç olarak yer edinmesini sağlamıştır. Kıpçaklar, Türk tarihinin savaşçı kimliğinin yanı sıra kültürel taşıyıcılığı ve devlet inşasındaki rolünü temsil eden önemli bir örnek olarak değerlendirilmelidir.

Yazarların Katkı Düzeyleri: İ.T. % 50, Y.E.K. % 50

Etik Kurul Onayı: Etik kurul onayı gerektiren bir çalışma değildir.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Author Contributions: İ.T. 50 %, Y.E.K. 50 %

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study

Kaynakça

Ahincanov, S. (2009). Kıpçaklar: Türk halklarının katalizör boyu (K. Yıldırım, Çev.). Selenge Yayınları. (Orijinal yayın yılı belirtilmemiştir.)

Alp, İ. (2008). Pomak Türkleri (Kumanlar–Kıpçaklar). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları.

Ayalon, D. (1989). Memlûk devletinde kölelik sistemi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 4(1), 211–247. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5031/68507>

Barthold, V. (1990). Moğol istilâsına kadar Türkistan (H. Yıldız, Dü.). Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Orijinali 1981'de yayımlanmıştır.)

Barthold, V. (2004). Orta Asya Türk tarihi dersleri (H. Dağ, Dü.). Çağlar Yayınları. (Orijinali 1927'de yayımlanmıştır.)

Barthold, V. (2006). Türk–Moğol ulusları tarihi (H. Eren, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Orijinali 1928'de yayımlanmıştır.)

- Batur, D. A. (2013). 1200 yıllık sürgün: “Türk” sözünün hazin serüveni. Selenge Yayınları.
- Bıkkın, I. (2002). İngilizcedeki Türkçe kökenli sözcükler. H. C. Güzel, K. Çiçek & S. Koca (Ed.), *Türkler*, C. 3, içinde (ss. 1292–1307). Yeni Türkiye Yayınları.
- Cahun, L. (2013). Asya tarihine giriş: Türkler ve Moğollar (İ. Kaya, Çev.). Günyüzü Yayıncılık. (Orijinali 1896’da yayımlanmıştır.)
- Çatal, S. (2023). Doğu Avrupa’da bir Kıpçak: Köten Han. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 203–216. <https://doi.org/10.56252/turktarars.1363258>.
- Çoban, E. (2014). Orta Çağ’da Kumanlar ve Macarlar. Nobel Akademik Yayıncılık.
- d’Ohsson, A. C. (2008). Moğol tarihi (B. Apaydın, Çev.). Nesnel Yayınlar. (Orijinali 1834’te yayımlanmıştır.)
- Ebulgazi Bahadır Han. (1996). Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü). Z. K. Ölmez & M. Ölmez (Ed.) Simurg Kitapçılık.
- Elçibey, E. (1997). Tolunoğulları Devleti (868–905). F. Gezenferoğlu (Ed.). Ötüken Neşriyat.
- Gezen, N. (2023). Mısır halkı üzerinde Türk hâkimiyeti: 1250–1517 Memlûkler dönemi. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 18(1), 80–89. <https://doi.org/10.48145/gopsbad.1242280>
- Gordlevski, V. (1988). Anadolu Selçuklu Devleti (A. Yaran, Çev.). Onur Yayınları. (Orijinal çalışma 1988 yılında yayımlanmıştır.)
- Gökbel, A. (2002). Kıpçaklar ve Kumanlar. H. C. Güzel, K. Çiçek & S. Koca (Ed.) *Türkler*, C. 2, içinde, (ss. 1277–1335). Yeni Türkiye Yayınları.
- Gökbel, A. (2002). Kıpçaklarda sosyo-kültürel ve dinî yapı. H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), *Türkler*, C. 3, içinde (ss. 308–352). Yeni Türkiye Yayınları.
- Gökhan, İ. (2024). Kıpçak Bozkırlarından Mısır’a: Memlûk Sultanı Baybars’ın çocukluk arkadaşı Beyserî. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 208–232. <https://doi.org/10.48120/oad.1455400>
- Jafarov, B. S. (2017). History of the second seal or the other copy of the “Codex Cumanicus”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(2), 638–643. <https://doi.org/10.7884/teke.3852>
- Kafesoğlu, İ. (1998). Türk millî kültürü (16. bs.). Ötüken Neşriyat.
- Karaörs, M. M. (2002). Eski Türklerde ve Kırım’da semboller. H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), *Türkler*, C. 4, içinde (ss. 276–292). Yeni Türkiye Yayınları.
- Kıldıroğlu, M. (2022). Kuman/Kıpçaklar (A. Ayçiçek, Dü.). Berikan Yayınları.

- Koçsoy, Ş. (2002). Türk tarihi kronolojisi. H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.). *Türkler C.1*, içinde (s. 34–249). Yeni Türkiye Yayınları.
- Konukçu, E. (1991). Aybeg, Kutbüddin. “TDV İslâm Ansiklopedisi” (Cilt 4, ss. 231–232) içinde TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Koprman, K. Y. (1991). Bahriyye. “TDV İslâm Ansiklopedisi” (Cilt 4, ss. 512) içinde TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Koca, S. (2011). Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri. Berikan Yayınları.
- Kovács, S. (2014). The Cuman campaigns in 1091. *Golden Horde Review*, 1(3), 174–189. http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/4748/1/2783739_3.pdf
- Köymen, M. A. (2000). Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi: Kuruluş devri (3. bs., Cilt 1). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurat, A. N. (1937). Peçenek tarihi. Devlet Basımevi.
- Kurat, A. N. (1972). IV–XVIII. yüzyıllarda Karadeniz’in kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kurat, A. N. (2022). Peçenekler (2. b., A. Batur, Dü.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Levanoni, A. (1990). The Mamluks' ascent to power in Egypt. *Studia Islamica*, 72, 121–144. <https://doi.org/10.2307/1595777>
- Levanoni, A. (1994). The Mamluk conception of the sultanate. *International Journal of Middle East Studies*, 26(3), 373–392. <https://doi.org/10.1017/S0020743800060694>
- Levanoni, A. (2023). Ayn Câlût Savaşı: Memlûk tarih anlatılarında paradigmatik bir tarihsel olay (K. Durmuşoğlu, Çev.). *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 391–402. (Orijinal makale 1995 yılında yayımlanmıştır.) <https://doi.org/10.53718/gttad.1198405>
- Musaev, K. (2020). Kıpçaklar ve Ana Kıpçakça (E. Baimukhambetova, Çev.). *Gazi Türkiyat*, 26, 209–227. (Orijinal makale 1964 yılında yayımlanmıştır.) <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziturkiyat/issue/68073/1057555>
- Muslu, C. Y. (2016). Osmanlılar ve Memluklar: İslam dünyasında imparatorluk diplomasisi ve rekabet (Z. Rona, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi. (Orijinal eser 2014 yılında yayımlanmıştır.)
- Özbek, S. (2002). Yakın Doğu Türk-İslam tarihinin akışını değiştiren bir meydan savaşı: Ayn Calud. K. Çiçek, S. Koca & H. Güzel (Ed.) *Türkler* içinde (s. 217–228). Yeni Türkiye Yayınları.

- Özey, R. (2002). Tarihte Türk devletleri ve hâkimiyet alanları. H. C. Güzel, K. Çiçek & S. Koca (Ed.) Türkler C.1, içinde (s. 349–368). Yeni Türkiye Yayınları.
- Özgür, C. (2002). Kıpçakların dili. H. C. Güzel, S. Koca & K. Çiçek (Ed.) Türkler C.3, içinde (s. 1267–1282). Yeni Türkiye Yayınları.
- Razakov, D. (2020). Oğuzlar ve Kiev Rusyası (Y. Akbaba, Çev.). *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 13, 249–262. (Orijinal makale 1995 yılında yayımlanmıştır.) <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usad/issue/59251/861821>
- Roux, J.-P. (2001). Moğol İmparatorluğu Tarihi (A. Kazancıgil & A. Bereket, Çev., 1. bs.). Kabalcı Yayınları. (Orijinal eser 1993 yılında yayımlanmıştır.)
- Roux, J.-P. (2015). Türklerin tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl (A. Kazancıgil & L. A. Özcan, Çev., 3. bs.). Kabalcı Yayınevi. (Orijinal eser 1984 yılında yayımlanmıştır.)
- Rubruk, W. V. (2001). Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253–1255) (E. Ayan, Çev.). Ayışığı Kitapları. (Orijinal eser 1257'de yazılmış, ilk yayımlanması 1598)
- Sevim, A., & Merçil, E. (1995). Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Spuler, B. (1957). İran Moğolları: Siyaset, idare ve kültür, İlhanlılar devri 1220-1350. (C. Köprülü, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Orijinal eser 1952'te yayımlanmıştır)
- Şeşen, R. (2002). Eyyûbiler. H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), Türkler C.5, içinde (ss. 102–129). Yeni Türkiye Yayınları.
- Taşagıl, A. (2004). Çin kaynaklarına göre eski Türk boyları (M.Ö. III – M.S. X. asır) (2. baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşagıl, A. (2015). Kök Tengri'nin çocukları: Avrasya bozkırlarında İslâm öncesi Türk tarihi (5. bs). Bilge Kültür Sanat.
- Tavkul, U. (2003). Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (15), 45–81. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tdded/issue/12707/154635>
- Tekindağ, M. (2011). Memlûk Sultanlığı tarihine toplu bir bakış. *Tarih Dergisi*, (25), 1–38. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9598/119777>
- Tekindağ, M. C. Ş. (1961). Berkuk devrinde Memlûk Sultanlığı: XIV. yüzyıl Mısır tarihine dair araştırmalar. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- Togan, Z. V. (1981). Umumi Türk tarihine giriş (3. bs, Cilt 1). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Togan, Z. V. (1982). Oğuz Destanı: Reşîdeddin Oğuznâmesi, tercüme ve tahlili (2. baskı). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tomar, C. (2010). Secere-i Terâkîme “TDV İslâm Ansiklopedisi” içinde (C.38, ss.404–405). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Turan, O. (1969). Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti (2. baskı). Turan Neşriyat Yurdu.
- Türker, Ö., & Karaduman, R. (2018). *XIII. Yüzyılda Moğol-Avrupa Diplomatik İlişkilerinde Yaşanan Dönüşümler ve Rabban Savma'nın Elçilik Misyonu*, (Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı: Prof. Dr.Feda Şamil Arık'a Armağan), Türk Tarihine Dair Yazılar III, (ss. 723-743). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Türkmen, İ. (2024). *Kadim Türk yurdu Fergana Vadisi ve büyük güçlerin hâkimiyet mücadelesi* (Cilt 3). Ankara: Berikan Yayınları.
- Vernadsky, G. (2015). Rusya Tarihi (3. baskı; D. Mızrak & E. Mızrak, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları. (*Orijinal ilk yayımlanma 1929*)
- Yakubovskiy, A. Y. (1976). *Altın Ordu ve çöküşü* (H. Eren, Çev.) (İlk yayımlanma 1937). Ankara: Millî Eğitim Basımevi.
- Yalvar, C. (2018). *The origin of the Kipchak Turks and early historical periods* (Yüksek lisans tezi, Yeditepe University). İstanbul: YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Yermekova, T. N., Odanova, S. A., Issabekova, U. K., & Abdirassilova, G. K. (2014). The role of historic-linguistic factor in development of Turkic civilization in Middle Ages. *Life Science Journal*, 11(Special Issue), 320–330. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=27931902>
- Yuvalı, A. (1994). İlhanlılar tarihi I: Kuruluş devri. Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Yücel, M. U. (2006). Kuman Kıpçakların tarihinde İgor Destanı'nın yeri ve önemi. *Türkiyat Mecmuası*, 70(258), 523–560. <https://doi.org/10.37879/belleten.2006.523>
- Yücel, M. U. (2022). Kıpçaklar. “TDV İslâm Ansiklopedisi” içinde (Cilt 25, s. 419–421). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Soft Skills et Formation Enseignante, Un Hiatus entre Reconnaissance et Mise en Œuvre: Cas du CRMEF d'Al Hoceima - Maroc

Azouz Labazi*

Résumé

Dans un contexte éducatif marocain marqué par des défis multidimensionnels, l'exercice du métier enseignant exige, au-delà des compétences disciplinaires, la maîtrise de compétences transversales (soft skills), dont l'acquisition doit être systématisée dès la formation initiale. Toutefois, les programmes de formation enseignante restent majoritairement ancrés dans une logique disciplinaire, accordant une place limitée au développement des compétences transversales. Cette étude se propose d'examiner la prise en compte des soft skills dans le parcours de formation de la filière « Enseignement primaire – option bilingue » au Centre Régional des Métiers de l'Education & de la Formation (CRMEF) de Tanger-Tétouan-Al Hoceima, plus précisément au sein de l'antenne d'Al Hoceima. Adoptant une approche quantitative descriptive, l'enquête a été menée auprès de l'ensemble des enseignants-formateurs (15), et ce à l'aide d'un questionnaire. Les données recueillies mettent en évidence que 80% des enseignants-formateurs jugent indispensable l'intégration d'un enseignement explicite des compétences transversales (soft skills) dans les curricula, tout en identifiant les méthodes pédagogiques actives comme le vecteur le plus efficace pour leur développement. Paradoxalement, l'analyse révèle que 86,66% des participants estiment que ces compétences sont actuellement traitées de façon incidente et non formalisée dans les pratiques de formation. Ce constat souligne un déficit manifeste de structuration dans l'accompagnement des soft skills chez les futurs enseignants, plaçant leur institutionnalisation dans les programmes de formation initiale comme un impératif pédagogique.

Mots clés : Soft skills, formation initiale, enseignants stagiaires, CRMEF

Soft Skills and Teacher Training, A Gap Between Recognition and Implementation: The Case of the CRMEF in Al Hoceima, Morocco

Abstract

In a Moroccan educational context marked by multidimensional challenges, the teaching profession requires, in addition to subject-specific skills, the mastery of cross-disciplinary skills (soft skills), the acquisition of which must be systematised from the outset of initial training. However, teacher training programmes remain largely rooted in a subject-specific approach, with limited emphasis on the development of cross-disciplinary skills. This study aims to examine the consideration of soft skills in the training programme for the 'Primary Education – Bilingual Option' course at the Regional Centre for Education and Training Professions (CRMEF) in Tangier-Tetouan-Al Hoceima, specifically at the Al Hoceima branch. Using a quantitative descriptive approach, the survey was conducted among all teacher trainers (15) using a questionnaire. The data collected shows that 80% of teacher trainers consider it essential to integrate explicit teaching of soft skills into the curriculum, while identifying active teaching methods as the most effective vehicle for their development. Paradoxically, the analysis reveals that 86.66% of participants note that these skills are currently addressed in an incidental and informal manner in training practices. This finding highlights a clear lack of structure in the development of soft skills among future teachers, making their institutionalisation in initial training programmes a pedagogical imperative.

Keywords: Soft skills, initial training, trainee teachers, CRMEF

FLSH de l'Université Mohamed Premier d'Oujda. Enseignant-formateur au Centre Régional des Métiers de l'Education & de la Formation, Tanger-Tétouan-Al Hoceima, Maroc. labazi.azouz@hotmail.fr, Orcid: 0009-0007-3679-5510

Reçu (Received): 30.12.2024 **Accepté (Accepted):** 11.07.2025 **Publié (Published):** 27.09.2025

Citation/Cite: Labazi, A. (2025). Soft skills et formation enseignante, un hiatus entre reconnaissance et mise en œuvre: cas du CRMEF d'Al Hoceima – Maroc. *ChronAfrica*, 2(2), 213-224. <https://doi.org/10.62841/ChronAfrica.2025.256>

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open-access article under the Creative Commons Attribution License (CC BY) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

Introduction

Dans un domaine aussi complexe que l'éducation, les défis à surmonter exigent un corps enseignant possédant non seulement des compétences académiques, mais aussi et surtout des qualités relationnelles, sociales et comportementales, à savoir les soft skills. Cela se confirme au quotidien dans les établissements scolaires, où les enseignants doivent mobiliser des aptitudes telles que la rigueur, l'adaptabilité, la confiance en soi, la négociation, l'autonomie et l'esprit d'équipe. Ce constat souligne avec force que la dimension humaine est au centre de la pratique enseignante constituant ainsi un aspect essentiel et incontournable à développer via la formation initiale chez tous ceux qui se destinent à cette profession, classée actuellement parmi un ensemble de professions dites de service à la personne (Hébrard, 2011). Aussi, le développement et le renforcement des soft skills chez les enseignants-stagiaires par la formation initiale sont cruciaux car ils garantissent leur insertion professionnelle et améliorent la qualité des enseignements prodigués aux élèves. Atteindre cet objectif ambitieux nécessite l'intégration explicite des soft skills dans les curricula de formation et surtout l'engagement et l'implication des enseignants-formateurs, acteurs effectifs du changement et porteurs primordiaux des réformes et des projets pédagogiques (Colet, 2009). L'année de formation, combinant cours théoriques et stages pratiques, offre aux enseignants-formateurs des responsabilités tant pédagogiques que conceptionnelles, leur permettant une implication plus large dans la scénarisation des cours et la gestion des modules de formation (El Hirech, 2017) en faisant usage de stratégies et de méthodes relatives à une pédagogie active dont la planification est créative et rénovatrice.

Cependant, au Maroc, malgré les réformes notables qu'a connues la formation des futurs enseignants avec la création des Centres Régionaux des Métiers de l'Education & de la Formation en 2011 (CRMEF), établissements de l'enseignement supérieur non relevant des universités, la suprématie des compétences académiques reste très remarquable dans la formation initiale des futurs enseignants. La formation initiale des enseignants de demain doit obligatoirement s'aligner avec un monde évolutif qui connaît des changements rapides et continuels et où la technologie numérique gagne du terrain pour faire disparaître un ensemble de professions se basant plus sur des compétences techniques alors que celles s'appuyant davantage sur les compétences humaines subsisteront et se développeront. La présente étude de nature descriptive, s'intéresse à la description de la pratique d'enseignement implicite et/ou explicite des soft skills aux enseignants-stagiaires du Centre Régional des Métiers de l'Education & de la Formation- Antenne Al Hoceima- Maroc. Afin d'atteindre cet objectif, il nous a fallu répondre à la question de recherche suivante :

Dans quelle mesure les soft skills se prêtent-elles à être enseignées aux enseignants- stagiaires du Centre Régional des Métiers de l'Education & de la Formation TTH- Antenne Al Hoceima- Maroc?

Cette question générale se subdivise en plusieurs interrogations plus ciblées, énoncées ci-dessous:

- Les enseignants-formateurs sont-ils convaincus de la nécessité d'enseigner les soft skills aux enseignants-stagiaires ?
- Quelles sont les stratégies et méthodes pédagogiques les plus efficaces pour enseigner les soft skills selon les enseignants-formateurs ?

- Les enseignants-formateurs ont-ils reçu une formation spécifique à l'enseignement des soft skills ?

Un questionnaire a été distribué à l'ensemble des enseignants-formateurs exerçant au niveau de cette antenne afin de collecter les données nécessaires permettant de répondre à notre question de recherche.

Notre étude est constituée d'une revue de littérature ayant pour objectif d'apporter des éclaircissements sur des concepts clés tels que : enseignement, compétences transversales (Soft skills), en plus d'une recherche documentaire sur les métiers d'enseignement, ses états des lieux et ses perspectives. Une partie méthodologique mentionnant le devis de recherche suivi du volet présentation des résultats et leurs discussions sur la base de l'étude menée.

1. Définitions des concepts clés

À travers notre revue de littérature, nous avons pu clarifier les concepts clés de l'étude et préciser leurs relations mutuelles, ce qui a contribué à mieux circonscrire notre champ de recherche.

1.1. Enseignement

L'enseignement est une pratique réflexive qui exige de l'enseignant une remise en question permanente: évaluation de ses savoirs, analyse des prérequis, des attentes et des profils d'apprentissage des élèves, prise en compte des prescriptions curriculaires définissant les objectifs à atteindre, ainsi qu'une adaptation constante des méthodes pédagogiques et des modalités d'évaluation. Cette démarche systématique et rigoureuse inscrit l'enseignant dans une posture scientifique, marquée par une approche réaliste de l'acte d'enseigner. Il s'agit alors de concevoir des situations d'apprentissage pertinentes, fondées sur des hypothèses testées et ajustées en continu jusqu'à l'obtention des résultats visés. Ainsi, enseigner implique une dynamique de planification, d'analyse et de régulation, centrée sur les apprentissages et placée sous le signe de la primauté de l'élève, acteur clé du processus (Aylwin, 1996; Beauchamp, 2013a; Clanet, 2021).

1.2. Compétences transversales : Soft skills

Retracer l'évolution historique du concept de soft skills offre une clé de compréhension des débats internationaux qu'il engendre (Le Boterf, 2013). Apparue aux États-Unis dans les années 1970 avant d'émerger en France, ce terme a d'abord interrogé le champ éducatif à travers l'évaluation des compétences, puis a gagné la sphère managériale en redéfinissant les contours du leadership. Contrairement aux compétences techniques, spécifiques à un métier, les soft skills renvoient à des aptitudes transversales : savoir-être, qualités personnelles, sociales ou comportementales, souvent désignées comme les « compétences du 21ème siècle »¹. L'usage du terme anglophone soft skills s'est imposé pour éviter les ambiguïtés liées à cette diversité sémantique (Freiman & Giroux, 2021; Servajean-Hilst, 2022).

1.3. Le métier de l'enseignant : réalités et perspectives

¹ L'appellation « compétences du 21ème siècle » est née au début des années 2000, en réponse aux profondes transformations technologiques, économiques et sociales qui redéfinissent les besoins en matière d'éducation et d'employabilité.¹

1.3.1. Le métier de l'enseignant

Être enseignant, c'est bien plus que transmettre un savoir, c'est « *allumer des feux* » plutôt que « *remplir des vases* », pour reprendre la célèbre métaphore de Montaigne. Ce métier exige une alchimie subtile entre rigueur scientifique et intuition pédagogique, entre autorité et empathie. Comme le souligne Perrenoud (1994), « *enseigner est un métier qui s'apprend, mais qui ne s'apprend jamais tout à fait* ». L'enseignant est d'abord un architecte de situations d'apprentissage. Selon Vygotski (1934), « *le seul bon enseignement est celui qui devance le développement* » (Zaim & Hafidi Alaoui, 2023, pp. 906 -922). Il doit donc sans cesse évaluer les représentations initiales de ses élèves, anticiper leurs obstacles cognitifs, et construire des ponts entre ce qu'ils savent et ce qu'ils doivent apprendre. Cette médiation active relève d'une véritable ingénierie didactique, où « *parler ne signifie pas enseigner* » (Louis, 1987).

Sur cette base, l'enseignement paraît comme un art de dialogue du moment où l'enseignant porte cette responsabilité à travers l'écoute, le questionnement, et parfois la remise en cause de ses propres pratiques. De ce fait, enseigner, c'est accepter d'être soi-même en apprentissage permanent étant donné que celui qui cesse d'apprendre ne devrait plus enseigner.

Sur cette base, dans un monde en mutation accélérée comme le nôtre, Morin (1999) nous rappelle que « *la mission de l'enseignant n'est plus seulement de transmettre des connaissances, mais d'apprendre à les contextualiser* » (Morin, 1999). Ces propos de Morin mettent en lumière une transformation essentielle du rôle de l'enseignant dans la société contemporaine. Transmettre des connaissances, autrefois au cœur du métier, ne suffit plus face à la complexité croissante du monde et à l'abondance d'informations disponibles. L'enseignant est désormais appelé à accompagner les apprenants dans une démarche de compréhension critique : il s'agit d'apprendre à penser, à relier les savoirs et à les inscrire dans des contextes sociaux, culturels et éthiques.

1.3.2 Soft skills indispensables à la pratique enseignante

La complexification du métier de l'enseignement, notamment dans ses dimensions relationnelles, et l'accueil d'un public toujours plus hétérogène, demande aux enseignants une bonne connaissance et une bonne maîtrise des compétences psychosociales, ou soft skills. Les soft skills, ou compétences douces en français, se déclinent sous diverses appellations. On parle notamment de savoir-être, que l'AFNOR définit comme « *l'ensemble des comportements et attitudes mobilisés dans une situation donnée* » (Labruffe, 2005), ou encore de compétences clés, indispensables à « *l'épanouissement personnel et l'insertion sociale* » (Commission internationale sur l'éducation pour le XXIe siècle 1996).

Pour un enseignant, ces aptitudes revêtent une importance capitale. En effet, son métier, en perpétuelle évolution et fondamentalement ancré dans les interactions humaines, exige une maîtrise approfondie de ces compétences relationnelles. L'enseignant est censé ainsi cultiver ses soft skills pour instaurer un climat serein et constructif, tant avec les élèves qu'avec les parents, les collègues, la direction ainsi que les instances éducatives. Cette nécessité implique un travail introspectif et continu, car la qualité des relations éducatives repose largement sur sa capacité à adapter ses attitudes et ses comportements aux multiples acteurs de l'institution scolaire.

Nos échanges avec les enseignants-formateurs de l'antenne d'Al Hoceima- Maroc, révèlent que les compétences douces sont abordées de manière transversale dans divers modules (didactique, gestion des apprentissages, analyse des pratiques...). Leur appropriation se fait principalement de façon implicite, à travers des conseils pratiques portant sur :

- L'organisation et la gestion du processus enseignement-apprentissage
- La différenciation pédagogique
- La prise en compte de l'hétérogénéité des classes
- Les modalités d'animation
- Les styles d'enseignement
- Les postures enseignantes

2. Matériels et méthodes

Il s'agit d'une recherche de nature descriptive selon une approche quantitative qui s'intéresse à la description de l'enseignement des soft skills au niveau de la filière "Enseignants-stagiaires du cycle primaire : option bilingue" du Centre Régional des Métiers de l'Enseignement de la Formation TTH, antenne d'Al Hoceima. La population cible est composée de l'ensemble des enseignants-formateurs exerçant à l'antenne d'Al Hoceima. Ils sont au nombre de 15 formateurs (13 formateurs et 02 formatrices).

En outre, vu la nature descriptive de notre étude, nous avons opté pour l'utilisation d'un questionnaire destiné aux enseignants-formateurs, chargé de la qualification des stagiaires du cycle primaire. Cet outil de collecte de données a été validé selon notre contexte d'étude répondant ainsi aux exigences souhaitées en corrélation avec notre objectif de recherche. Afin d'avoir le maximum de données possibles en conformité avec la nature descriptive de notre recherche, nous avons opté malgré les contraintes pour la distribution en main propre et même en mode « *auto administré* » afin de se tenir à la disposition des interrogés pour d'éventuelles questions de compréhension.

3. Résultats

3.1. Affirmations concernant l'enseignement des soft skills

Tableau N°1

Énoncés sur l'enseignement des soft skills, destinés aux enseignants-formateurs de la filière: cycle d'enseignement primaire, option bilingue.

	En désaccord	Ne sait pas	En accord	Très en accord
Les soft skills doivent faire partie de la formation des futurs enseignants.	0%	6,66%	80%	13,33%
Le développement des soft skills repose sur les interactions entre formateurs et futurs enseignants.	13,33%	0%	13,33%	73,33%
Les soft skills sont indispensables à la pratique du métier d'enseignement.	0%	0%	60%	40%

⁴ Le répondant inscrit lui-même ses réponses.

Les résultats affichés dans le tableau ci-dessus révèlent que :

- Pour l'affirmation N°1, nous remarquons que la majorité des participants (93,33%) sont pour la nécessité d'enseigner les soft skills (80% « en accord » et 13,33% « très en accord »). Alors que seul un enseignant-formateur était neutre.

- Pour l'affirmation N° 2, nous pouvons constater que 86,66% des enseignants-formateurs affirment que l'enseignement des soft skills est spontané et implicite grâce aux interactions entre formateurs et stagiaires. (13,33% « en accord » et 73,33% « très en accord »).

- Pour l'affirmation N°3, nous pouvons souligner clairement l'unanimité des participants pour le fait que l'enseignement des soft skills est essentiel pour l'exercice du métier d'enseignement, avec 40% « très en accord » et 60% « en accord ».

3. Pédagogies efficaces pour développer les soft skills

Le développement des soft skills chez les enseignants-stagiaires, en tant qu'enjeu majeur de leur formation, jouent un rôle clé dans leur pratique professionnelle. Le tableau ci-dessous présente une synthèse des compétences à développer chez eux en fonction des activités de formation mises en place. Les résultats obtenus nous permettent d'identifier les stratégies les plus adaptées pour former des enseignants bilingues, prédisposés à affronter les défis du terrain.

Tableau N°2

Méthodes pédagogiques les plus efficaces pour développer les soft skills chez les enseignants-stagiaires.

	Autonomie	Confiance en soi	Empathie	Esprit d'équipe	Motivation	Écoute active
Cours en présentiel	33,33%	26,66%	13,33%	33,33%	13,33%	20%
Analyse des pratiques professionnelles	86,66%	66,66%	80%	86,66%	93,33%	100%
Ateliers de production didactique	100%	33,33%	60%	100%	93,33%	80%
Micro - enseignement	86,66%	100%	80%	66,66%	86,66%	60%
Stages pratiques	66,66%	83,33%	60%	100%	100%	80%
Cours à distance	40%	33,33%	6,66%	13,33%	13,33%	40%

Les résultats présentés dans le tableau N°2 révèlent que les activités de formation ayant un aspect pratique: (Analyse des pratiques professionnelles, Ateliers de production didactique,

micro-enseignement et stages pratiques) sont les plus capables, selon les réponses des formateurs, de développer les soft skills chez les enseignants de demain, avec un pourcentage allant de 60% pour atteindre 100 %

Toutefois, les réponses collectées nous ont montré que les cours donnés en présentiel ainsi que les cours à distance ne constituent pas des modalités de formation capables de développer les compétences comportementales précitées, du moment où moins de 50% des formateurs interrogés estime que ces deux modalités de formations ne peuvent en aucun cas développer les soft skills des futurs enseignants sous prétexte que le rôle de ces derniers réside au niveau de la réception d'un contenu déjà conçu par les décideurs pédagogiques et par conséquent, ils voient que les stagiaires deviennent des récepteurs passifs ce qui les empêche de réagir face à des situations pédagogiques concrètes.

3.3 Formation en relation avec l'enseignement des soft skills

D'après les résultats obtenus il semble que la majorité des enseignants-formateurs (86,66%) n'ont pas bénéficié d'une formation portant sur le développement des soft skills. D'autre part, seulement deux formateurs (13,33%), déclarent avoir en bénéficier et ce dans le cadre d'une formation spéciale dédiée aux enseignants des langues vivantes.

4. Discussion des résultats

Cette étude nous a montré que la majeure partie des enseignants-formateurs (93,33%) est convaincue de la nécessité d'enseigner les soft skills aux enseignants-stagiaires dans les Centres Régionaux des Métiers de l'Education & de la Formation, du moment où la nature de la pratique enseignante intègre harmonieusement et délicatement le volet académique et disciplinaire aux volets comportementaux, sociaux et relationnels.

En outre, nous soulignons que 86,66% des enseignants-formateurs interrogés affirment que l'enseignement des compétences transversales aux enseignants de demain pourrait se faire de manière spontanée et implicite et ce par le biais des interactions entre les formateurs d'une part, et les stagiaires d'autre part. L'enseignement des soft skills devient donc opérationnel de manière indirecte dès lors qu'il ne figure pas comme un module avec des objectifs généraux clairement définis dans le dispositif de formation initiale. En effet, cet enseignement dépend essentiellement de la pratique réflexive des formateurs et précisément de leur savoir-faire. Également, les données recueillies viennent confirmer le rôle primordial que doivent assumer les enseignants-formateurs au niveau du développement des compétences non techniques chez les futurs enseignants, dans leur planification pédagogique de cours théoriques et pratiques malgré que les soft skills, comme contenu enseignable, ne figure pas dans le programme de la formation. Ces résultats riment parfaitement avec les déductions de l'étude menée par Ahmed Esa sur le développement des soft skills chez les étudiants du cycle d'ingénierie. Ce dernier souligne que :

Les enseignants doivent essayer d'agir de façon créative pour traduire les éléments des compétences non techniques dans le plan de cours afin d'améliorer la compréhension des étudiants par le processus d'enseignement-apprentissage sans trop se concentrer sur le programme conçu (Esa, 2015, p. 204).

Par ailleurs, concernant les styles d'enseignement les plus efficaces pour développer les soft skills, nos résultats illustrent clairement (Tableau N°2) que les pourcentages des différentes modalités de travail (analyse de pratiques professionnelles ; ateliers de production didactique) ainsi que la diversification du paradigme de formation (théorie-pratique-théorie) par les enseignants-formateurs varient en fonction des soft skills à développer chez leur public cible.

De ce fait, l'enseignant-formateur, en tant que pédagogue et didacticien ayant accumulé beaucoup d'expériences, demeure la personne la mieux placée dans ce processus de formation initiale ; il joue un rôle capital dans la mise en place de pratiques pédagogiques de qualité et ce à travers l'usage de stratégies, de techniques et de méthodes de formation qui prennent en considération l'appropriation des soft skills les plus sollicités pour exercer le métier d'enseignement. Toutefois, comme le démontre l'étude de Ntombela sur l'acquisition des compétences transversales (Ntombela, 2010), l'évolution des pratiques pédagogiques des formateurs au Centre régional des Métiers de l'Éducation et de la Formation repose sur deux facteurs clés: la motivation et l'engagement personnel du formateur, ainsi que les conditions offertes par le cadre de formation. Nos résultats (Tableau N°2) révèlent également une nette prédominance des méthodes pédagogiques actives, telles que le travail en équipe, les discussions de groupe, les travaux d'ateliers, le micro-enseignement et les jeux de rôles. Ces observations corroborent les travaux de plusieurs chercheurs, notamment ceux de Souâd Touhami sur l'enseignement des soft skills dans les universités marocaines. Selon cette universitaire marocaine, la formation aux compétences transversales repose sur des approches interactives (sous-groupes, études de cas, mises en situation...), où les bénéficiaires sont amenés à participer activement pour renforcer leurs apprentissages et développer leurs aptitudes (Touhami, 2020).

Parallèlement, une étude menée par Hind Moustadraf auprès de plus de 500 étudiants marocains, toutes disciplines confondues (licence, écoles de commerce, écoles d'ingénierie, facultés des lettres et des sciences humaines, etc.) révèle que les méthodes pédagogiques actives favorisent une implication dynamique des étudiants, renforçant ainsi leurs soft skills. Les stages, l'encadrement et les projets de fin de formation sont également perçus comme des leviers essentiels pour eux (Moustadraf, 2020, pp. 63-84).

Ces conclusions rejoignent nos propres observations: l'encadrement lors des stages pratiques, la supervision des ateliers de production didactique et l'analyse minutieuse des pratiques enseignantes occupent une place centrale dans l'acquisition d'un certain nombre de compétences non techniques, avec des taux avoisinant 80 % pour des dimensions telles que la motivation, l'esprit d'équipe et l'autonomie. Ces résultats confirment l'impact significatif de la prise en charge partielle d'une classe lors des stages pratiques dans le développement des soft skills chez les enseignants-stagiaires. Néanmoins, nous soulignons que les cours en mode présentiel (cours magistral) présente des pourcentages insatisfaisants pour le développement de certaines soft skills : 33,33% pour l'autonomie et 20% pour l'écoute active. Cette constatation va à l'encontre des propos de Ahmed Esa qui stipule que « *l'utilisation efficace de la méthode du cours magistral est capable d'attirer les étudiants et d'améliorer leurs compétences* » (Esa, 2015).

Également, l'analyse des résultats met en évidence que 86,66% des enseignants-formateurs interrogés n'ont jamais suivi de formation spécifique aux compétences transversales (soft skills) ni à leur

enseignement. Ce déficit formatif est susceptible d'affecter significativement la qualité de l'accompagnement pédagogique dispensé aux enseignants-stagiaires quant au développement de ces compétences clés.

Cette observation trouve écho dans les recherches de Houpert (2005), qui soulignent le rôle déterminant de la formation continue dans l'évolution des compétences enseignantes. Bien que l'effectif de formateur interrogé soit limité, il présente l'avantage de couvrir la totalité du corps enseignant de la filière "Enseignement primaire, option bilingue" du CRMEF d'Al Hoceima, conférant ainsi à nos données une représentativité louable quant aux pratiques pédagogiques en matière de soft skills au sein de ce centre de formation. À noter en définitive que notre étude présente certaines limites méthodologiques, notamment l'absence d'observation directe des pratiques enseignantes via une grille d'évaluation spécifique aux soft skills, en raison de restrictions d'accès aux salles de cours. Cette contrainte a limité la possibilité d'une analyse plus fine des modalités pédagogiques. Néanmoins, cette étude conserve sa valeur scientifique par son caractère novateur sur une thématique d'actualité. Les résultats obtenus offrent un aperçu général des pratiques d'enseignement des soft skills au CRMEF d'Al Hoceima, tout en proposant des pistes d'amélioration de cette pratique cruciale capables d'optimiser ce volet essentiel de la formation initiale en métiers d'enseignement.

Conclusion

Nous avons mené cette étude dans l'intention d'éclairer quelques zones d'ombre quant à l'enseignement des soft skills au profit des enseignants-stagiaires de la filière "Enseignement primaire : option bilingue" au niveau du CRMEF d'Al Hoceima, vu que l'importance de ces compétences non techniques dans l'intégration et la promotion professionnelles a été démontrée à travers des travaux académiques antérieures. À vrai dire, l'enseignant d'aujourd'hui est censé réaliser des activités pédagogiques et didactiques tout au long de sa pratique professionnelle. Parallèlement, il est invité à agir dans des clubs scolaires, à analyser la situation sociale de ses élèves, à communiquer continuellement avec leurs familles ainsi qu'avec les différents partenaires de l'école, à faire aussi preuve d'empathie et d'écoute active, à avoir confiance en soi, à être autonome et à témoigner du respect pour ses supérieurs et ses collègues de travail. Tant de soft skills que la formation initiale doit développer chez lui afin de l'outiller pour faire face aux exigences de sa profession. Aussi, la réalisation de cet objectif repose essentiellement sur l'accompagnement pédagogique de l'enseignant-formateur. Par son engagement professionnel et sa motivation, ce dernier joue un rôle central dans le développement des compétences transversales chez les stagiaires. Son expertise disciplinaire, ses qualités relationnelles, ainsi que sa capacité à innover dans ses pratiques pédagogiques en font un levier déterminant dans ce processus de formation.

Dans cette optique, notre recherche nous a permis d'aboutir à un ensemble de résultats concernant le développement des soft skills chez les enseignants de demain. D'une part, l'unanimité du corps professoral interrogé à propos du rôle capital des soft skills dans l'exercice du métier d'enseignement, ce qui rend légitime d'accorder plus d'attention à ces compétences au cours de la formation initiale ; d'autre part, nos résultats prouvent également que les méthodes pédagogiques actives constituent un terrain fertile pour le développement des soft skills. Il importe donc d'accorder une attention assez particulière à la formation des formateurs quant à l'enseignement des soft skills.

Ainsi, la présente étude nous a permis de dresser l'état des lieux de l'enseignement des soft skills dans les centres de formation aux métiers de l'éducation et de la formation, ceci nous a amené à proposer quelques pistes d'amélioration telles que:

- La programmation d'une formation des formateurs capable de les doter des stratégies et méthodes d'enseignement des soft skills.
- La conception d'un référentiel de formation initiale des soft skills adapté aux métiers de l'enseignement.
- La production d'instruments et supports didactiques visant le développement de ces compétences chez les enseignants-stagiaires tout au long de leur cursus de formation au niveau des CRMEF.

Somme toute, le développement des soft skills chez les enseignants de demain est devenu une nécessité pour la valorisation de la formation et un investissement pour l'avenir de la profession enseignante ainsi que l'amélioration de la qualité des apprentissages prodigués aux élèves marocains.

Niveau(x) de Contribution des Auteur(s): A. L. 100 %

Approbation du Comité d'Ethique: Il ne s'agit pas d'une étude qui nécessite l'approbation du comité d'éthique.

Soutien Financier: Aucun soutien financier n'a été reçu pour l'étude.

Conflit d'Intérêts: Il n'y a aucun conflit d'intérêts dans l'étude.

Author Contributions: A. L. 100 %

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Bibliographie

Aylwin, U. (1996). *La différence qui fait la différence, ou, L'art de réussir dans l'enseignement*. AQPC.

Beauchamp, M. (2013). L'enseignement et l'évaluation des attitudes dans le programme collégial techniques de travail social. [Maître en enseignement (M.Éd.), Université De Sherbrooke, Faculté d'éducation]

Clanet, J. & Talbot, L. (2012). Analyse des pratiques d'enseignement : éléments de cadrages théoriques et méthodologiques. *Phronesis*, 1(3), 4–18. <https://doi.org/10.7202/1012560ar>.

Colet, N.R. (2009). Relève professorale: des forces fraîches dans la mêlée. In D. Bédard, J.-P. Bécharde (Ed.), *Innover dans l'enseignement supérieur*; (pp. 229-245). Presses Universitaires de France.

Commission internationale sur l'éducation pour le XXIe siècle. (1996). *L'Education: un trésor est caché dedans*, UNESCO.

El Hirech, F.Z. (2017). *Benchmark sur les compétences clés*. REAPC.

Esa, A., Padil, S., Selamat, A. & Idris, M. (2015). SoSTeM model development for application of soft skills to engineering students at Malaysian Polytechnics. *International Education Studies*, 8(11), 204–211. <https://doi.org/10.5539/ies.v8n11p204>.

Hébrard, P. (2011). L'humanité comme compétence ? Une zone d'ombre dans la professionnalisation aux métiers de l'interaction avec autrui. *Sciences de l'Éducation pour l'Ère Nouvelle*, 44(2), 103–123. <https://doi.org/10.3917/lsdle.442.0103>

Houpert, D. (2005). En quoi la formation continue des enseignants contribue-t-elle au développement des compétences professionnelles?. *Cahiers pédagogiques*, (435) <https://www.cahiers-pedagogiques.com/En-quoi-la-formation-continue-des-enseignants-contribue-t-elle-au-developpement-des-competences-professionnelles/>
Labruffe, A. (2005). *Toutes les compétences professionnelles: Savoir, savoir-faire, savoir-être*. AFNOR.

Le Boterf, G. (2013). *Construire les compétences individuelles et collectives* (6e éd.). Eyrolles.

Louis, L. (1987). Meirieu (Philippe). — Apprendre, ... oui, mais comment ?. *Revue française de pédagogie*, 83, 112–125. https://www.persee.fr/doc/rfp_0556-7807_1988_num_83_1_2439_t1_0112_0000_2

Morin, E. (1999). *La tête bien faite: Repenser la réforme, réformer la pensée*. Seuil.

Moustadraf, H. (2020). Innovation pédagogique et développement des Soft Skills chez les étudiants de l'enseignement supérieur. *Revue Marocaine de l'évaluation et de la Recherche en Education*. 4(4), 63–84. <https://doi.org/10.48423/IMIST.PRSM/rmere-v4i4.23349>

Ntombela, B. X. S. (2010). Acquisition of Soft Skills. J. Halden (Ed.). in *The Asian Conference on Arts and Humanities and Social Sciences Conference Proceedings* (pp. 597-608). The International Academic Forum.

Perrenoud, P. (2004). Qu'est-ce qu'apprendre?. *Enfance & Psy*, 24(4), 9-17. <https://shs.cairn.info/revue-enfances-et-psy-2003-4-page-9?lang=fr>

Roscoät, B. d., Servajean-Hilst, R., Bauvetet, S. & Lallement, R. (2022). Les soft skills pour innover et transformer les organisations. *France Stratégie Working Paper No. 02*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4244876

Touhami, S. (2020). *L'enseignement des Soft Skills à l'Université au Maroc*, l'Harmattan.

Viktor, F., Patrick, G. Jacques, K., Pierre-Paul, C., LeBlanc M. & Léger, M. (2021). *Guide sur le développement de compétences non techniques (CNT) dans la formation à distance (FAD) pour les institutions d'enseignement francophones canadiennes*. Université de Moncton. <https://constellation.uqac.ca/id/eprint/7862/>

Zaim, O. & Hafidi Alaoui, M-I. (2003). Enseignement des soft skills aux étudiants infirmiers de l'institut supérieur des professions infirmières et techniques de santé Fès- Maroc. *Revue Internationale du Chercheur*, 4(3), 906 – 922. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8336352>.

«Ponts» Diplomatiques et Espaces d'«Osmose» Culturelle: Le Cas de l'Institut Yunus Emre au Maroc

Guerzi Abderrahim*

Résumé

Consciente de l'importance géostratégique de la région Moyen-Orient et Afrique du Nord (MENA), la Turquie déploie une stratégie d'influence fondée sur une combinaison de diplomatie active, de coopération économique et de rayonnement culturel. L'objectif d'Ankara est de consolider son positionnement en faisant de cet espace un terrain d'influence privilégié. Dans cette optique, elle mise sur le soft power en développant des actions culturelles et éducatives destinées à renforcer ses liens avec les populations locales et les États de la région. Le Maroc, en tant qu'acteur majeur de l'Afrique du Nord et trait d'union avec l'Afrique Subsaharienne, occupe une place centrale dans cette stratégie. C'est dans ce contexte que s'inscrit le rôle de l'Institut Yunus Emre de Rabat, qui se positionne comme un vecteur clé de la diffusion de la culture turque. À travers une programmation diversifiée — allant de l'enseignement de la langue turque à l'organisation d'événements culturels tels que des expositions, concerts, projections cinématographiques, conférences ou encore ateliers culinaires — l'Institut contribue activement à faire connaître la richesse du patrimoine culturel turc auprès du public marocain. En adoptant une approche qualitative et en analysant les activités proposées par ce centre, nous nous attachons à étudier le rôle de l'Institut Yunus Emre en tant que vitrine culturelle de la Turquie, tout en favorisant la construction de passerelles durables entre les sociétés turque et marocaine.

Mots clés: La politique culturelle, le soft power, puissance émergente, la médiation culturelle, le patrimoine immatériel.

Diplomatic “Bridges” and Spaces of Cultural “Osmosis”: The Case of the Yunus Emre Institute in Morocco

Abstract

Aware of the geostrategic importance of the Middle East and North Africa (MENA) region, Turkey is implementing an influence strategy based on a combination of active diplomacy, economic cooperation, and cultural outreach. Ankara's objective is to consolidate its position by making this region a privileged sphere of influence. In this regard, it relies on soft power by developing cultural and educational initiatives aimed at strengthening its ties with local populations and states in the region. Morocco, as a key player in North Africa and a bridge to sub-Saharan Africa, occupies a central place in this strategy. Within this context, the Yunus Emre Institute in Rabat plays a key role as a vehicle for promoting Turkish culture. Through a diverse program — ranging from Turkish language instruction to the organization of cultural events such as exhibitions, concerts, film screenings, conferences, and culinary workshops — the Institute actively contributes to raising awareness of the richness of Turkish cultural heritage among the Moroccan public. By adopting a qualitative approach and analyzing the various activities offered by the center, we aim to examine the role of the Yunus Emre Institute as a cultural showcase for Turkey, while fostering the creation of lasting bridges between Turkish and Moroccan societies.

Keywords: Cultural policy, soft power, emerging power, cultural mediation, intangible heritage.

* Université Chouaib Doukkali, Faculté des Lettres et Sciences Humaines, Laboratoire d'Études et des Recherches sur l'Interculturel, Doukkali, Maroc, guerziabderrahim@gmail.com, Orcid: 0009-0002-7505-0670

Reçu (Received): 21.02.2025 **Accepté (Accepted):** 22.08.2025 **Publié (Published):** 27.09.2025

Citation/Cite: Abderrahim, G. (2025). «Ponts» diplomatiques et espaces d'«osmose» culturelle: Le cas de l'Institut Yunus Emre au Maroc. *ChronAfrica*, 2(2), 225-243. <https://doi.org/10.62841/ChronAfrica.2025.248>

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open-access article under the Creative Commons Attribution License (CC BY) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

Introduction

Depuis l'Antiquité gréco-romaine, les grandes puissances ont cherché à avoir un rayonnement et une influence à tous les niveaux. D'abord, l'objectif primordial de ces grandes puissances a été de conquérir de nouveaux marchés en vue d'assurer leur besoin en matière de denrées ainsi que les différentes ressources qui assurent leur bien-être et leur richesse. Mais, pour aboutir à cet objectif, les grandes puissances auront besoin d'une force militaire. Cette force leur assure l'hégémonie économique en cherchant des marchés potentiels pour acheminer leurs produits et garantir leur approvisionnement en matières premières. Ce principe appelé « *Hard power* » abordé par Joseph Nye (1990) est toujours opérationnel jusqu'à nos jours. Les différents conflits entre les grandes puissances aujourd'hui sont la meilleure preuve.

En revanche, ce « *Hard power* » s'avère insuffisant pour qu'une grande puissance assure son hégémonie. Ainsi, même les puissances de l'Antiquité gréco-romaine s'avèrent conscientes de l'importance d'une force dite « douce » qui accentue leur hégémonie économique et militaire et élargit leur champ d'influence avec moins d'effort. Effectivement, cette force appelée « *soft power* » s'avère beaucoup plus importante que les forces économique et militaire. C'est pour cette raison que des pays, surtout les pays émergents mettent la force douce au premier plan afin de rendre leur puissance plus efficace. La Turquie, en tant que puissance émergente, ne fait pas exception et met en avant toute une politique étrangère basée sur le *soft power*. En fait, le chercheur américain Joseph Nye (1990) définit ce dernier comme étant:

La capacité d'un État ou d'une puissance quelconque de séduire et d'amener les autres à agir de la façon qui lui est favorable sans le moindre recours à la coercition militaire ou à la rétribution (ou sanction) économique, ces pratiques contraignantes, menaçantes se voient attribuer le nom de « *Hard Power* ».

À travers la définition ci-dessus, on peut dire que le *soft power* consiste à s'imposer auprès des « autres » en les amenant à répondre à ses exigences et à agir en fonction de ses intérêts. Comme cité supra, la jeune république créée par Atatürk en 1923 a entamé un projet de construction d'un pays et d'une nation sur les débris de l'Empire ottoman. Pour ce faire, Mustafa Kemal a entrepris une politique visant à effacer l'identité ottomano-musulmane du pays, pour former une république construite sur les bases d'un laïcisme inspiré des valeurs des Lumières et de la Révolution française. Le projet d'Atatürk a été de former une nation laïque selon le modèle européen. La culture et l'héritage ottomano-musulman furent délibérément écartés au profit de la construction d'un récit fictif visant à effacer toute appartenance de la nation turque à l'univers islamique. Alors, les kémalistes mettent en place une politique culturelle exclusivement tournée vers la société turque, sans chercher à exercer une influence ou à acquérir une visibilité sur la scène internationale. Mais, avec l'avènement de l'AKP (*Adalet ve Kalkınma Partisi*: Le Parti de la justice et du développement) au pouvoir en 2002, on aura affaire à un projet ambitieux qui visera de faire sortir la Turquie de son repli politique et culturel.

Contrairement aux kémalistes, l'AKP déploie une politique qui consiste à restituer le patrimoine et la culture ottomans. Ces deux éléments seront la devise de l'AKP dans sa politique culturelle interne et aussi au niveau mondial. L'ambition du parti islamiste turc est de replacer la Turquie dans son environnement naturel qu'est le Moyen-Orient ainsi que les autres anciennes possessions de l'Empire ottoman. Ces régions vont former ce que l'ancien ministre turc des Affaires étrangères Ahmed

Davutoğlu appelle « la profondeur stratégique » de la Turquie. L'AKP développera une politique culturelle de grande envergure qui ciblera plusieurs pays des quatre coins du monde. Bien sûr, les anciennes possessions ottomanes et la région MENA en général seront les plus sollicitées par cette politique. Cette dernière se manifestera sous plusieurs aspects. S'appuyant sur une approche qualitative articulée autour d'un entretien mené avec le directeur de l'Institut Yunus Emre de Rabat, ainsi que sur l'analyse des activités publiées sur les pages officielles de l'Institut sur les réseaux sociaux, cet article vise à mettre en lumière le rôle de ce centre culturel turc en tant que « fenêtre » d'ouverture de la Turquie sur le monde - et plus particulièrement sur le Maroc - tout en contribuant à la valorisation de son patrimoine culturel.

L'étude s'organise en trois axes : le premier présente de manière générale la Fondation Yunus Emre et ses missions ; le second analyse le rôle diplomatique et culturel joué par l'Institut de Rabat dans le cadre des relations turco-marocaines ; enfin, la troisième partie se penche sur les différentes activités menées par l'Institut et leur contribution à la mise en œuvre de la stratégie de *soft power* déployée par la Turquie au Maroc.

1. L'Institut Yunus Emre

Le gouvernement turc, en 2009, sous la présidence d'Abdullah Gül, décide de faire de la Turquie une fenêtre sur le monde. La devise de cette fenêtre sera « l'ouverture » sur toutes les cultures afin de faire connaître la culture turque à l'échelle internationale, surtout dans les pays turcophones de l'Asie Centrale ainsi que dans les pays du Moyen-Orient. Ces deux régions sont en effet les plus ciblées par les dirigeants de l'AKP vu leur importance stratégique en tant que marchés potentiels des produits turcs, mais aussi parce que les pays de ces régions figurent parmi les principaux fournisseurs de la Turquie en matière de produits bruts tels que le gaz naturel, le pétrole ou les produits agroalimentaires. L'Asie centrale et le Moyen-Orient forment également un espace partageant de nombreux éléments culturels et historiques communs avec la Turquie, notamment en lien avec le patrimoine ottoman.

Ainsi, le gouvernement d'Abdullah Gül fondera le centre culturel turc baptisé l'Institut Yunus Emre. Ce dernier est mis sous tutelle du Ministère des Affaires étrangères, mais il travaille également en collaboration avec le Ministère de la Culture et du Tourisme. L'Institut Yunus Emre est créé le 05 mai 2007 selon la loi n°5653, et ne sera opérationnel qu'à partir de 2009. Il s'agit d'une institution publique affiliée à la Fondation Yunus Emre. Le conseil d'administration de cette dernière est présidé par le Ministre de la Culture et du Tourisme. Des représentants des Ministères des Affaires étrangères, de l'Éducation nationale, des Finances, la fondation Maarif ainsi que des représentants de certaines universités turques qui font partie des membres du conseil de l'administration de la fondation Yunus Emre. En outre, actuellement l'Institut Yunus Emre est présidé par le professeur Şeref Ateş. L'Institut Yunus Emre est alors une institution à visée culturelle ayant comme mission de promouvoir et de faire connaître la culture turque à l'étranger. Il s'agit également d'une institution investie d'une mission diplomatique, destinée à consolider les liens de la Turquie avec les pays ciblés et à renouer le dialogue avec ceux dont les relations avec elle demeurent plus ou moins tendues. Şeref Ateş, le président de l'Institut, détaille bien la mission de cette institution culturelle :

“Actif depuis 2009, l'Institut Yunus Emre affilié à la Fondation Yunus Emre, mène ses activités visant à

promouvoir la Turquie, la langue, la littérature, l'histoire, la culture et les arts turcs et à renforcer l'amitié et les liens culturels entre le pays et les autres nations à travers ses 62 centres culturels établis dans 52 pays. Notre institut, qui protège les principales civilisations anatoliennes et s'efforce de faire connaître le patrimoine culturel de cette région dans divers coins du monde, joue un rôle important dans la diffusion de l'ancienne langue turque [la langue ottomane] dans le monde ainsi que dans l'introduction de notre patrimoine historique et culturel. Notre Institut, portant le nom du poète soufi Yunus Emre car ce poète représente les valeurs humanitaires, l'humanisme et la paix sociale, continue de prendre des mesures dans le but d'introduire notre langue et notre culture dans les centres culturels du monde entier. L'Institut, menant des opérations en tant que visage de la Turquie dans la diplomatie culturelle, vise à ouvrir 100 centres culturels d'ici 2023 à l'occasion du 100ème anniversaire de la fondation de la République turque, afin de promouvoir davantage la Turquie dans le monde grâce à des sources appropriées avec des activités d'enseignement et de culture-arts turcs, et contribuer au patrimoine culturel mondial avec des événements basés sur l'interaction interculturelle. (Message du Président sur le site officiel de l'Institut Yunus Emre, n.d)

Selon le président de l'Institut Yunus Emre, cette institution publique incarne la volonté de la Turquie de s'ouvrir au monde en mettant en œuvre un projet culturel destiné à la rapprocher des autres nations, en valorisant sa position de carrefour entre plusieurs cultures. Cela facilitera l'intégration de la Turquie dans la sphère mondiale en mettant en avant les valeurs modernisatrices héritées de l'époque kémaliste et le patrimoine ottomano-musulman. Ces atouts culturels aideront la Turquie, via les soixante-deux centres culturels ouverts dans cinquante-deux pays, à avoir une double présence tant dans les pays du Nord que dans les pays du Sud. Cette présence sera basée sur des « interactions interculturelles » qui tendront à rapprocher davantage la Turquie des pays-cibles. Pour ce faire, ces centres culturels joueront le rôle de médiateurs qui feront connaître la culture et les arts turcs en essayant de chercher les éléments qui relient la Turquie à ces pays, tels que le patrimoine ou les valeurs communs, comme l'islam par exemple. Le nom de l'institut turc n'est donc pas choisi au hasard. Cet institut porte le nom du poète soufi Yunus Emre (1238-1320). Ce dernier est un poète turc alevi qui a vécu pendant les deux époques « *seldjoukide* » et ottomane.

D'autre part, le choix du nom du poète Yunus Emre par l'Institut turc est dû à la valeur symbolique de ce poète dont la philosophie se base sur « les valeurs humanistes, l'amour des êtres humains et la paix universelle » (Le site officiel de l'Institut Yunus Emre, n.d). Effectivement, Yunus Emre a adopté une philosophie humaniste même avant les penseurs de la Renaissance. À travers ses poèmes, il appelle à la paix, la tolérance et l'amour. Pour lui, l'amour divin est la fin la plus sollicitée de tous les mortels. À travers cet amour, chacun de nous peut se purifier de ses passions matérielles voire animales et atteindre le degré spirituel de l'existence. Pour lui, il suffit seulement de faire un « voyage » en soi-même afin d'atteindre la vérité de ce monde et découvrir l'essence de notre existence. Il dit dans l'un de ses poèmes:

La science est de connaître la science.
La science est de connaître soi-même.
Si tu ne connais pas toi-même,
À quoi ces études servent-elles ? (Demirag & Deniz, p. 46)

Cette vision humaniste vise à amener l'homme à transformer la perception qu'il a de lui-même et à se comporter comme un acteur positif, plutôt que comme un héritier du péché originel d'Adam. Cette

philosophie inspirera les penseurs de la Renaissance tels que Martin Luther, Erasme, et Sebastian Franck qui « ont perçu la teneur profondément novatrice de l'appel poétique de Yunus Emre » (Biographie d'Yunus Emre : site officiel de l'Institut Yunus Emre, n.d). On peut dire donc que le choix du poète soufi Yunus Emre n'a pas été aléatoire mais traduit bien la volonté des Turcs de s'ouvrir sur le monde en ayant comme devise la tolérance, la paix et le respect de l'Autre. Alors, ce choix découle de la politique étrangère de la Turquie qui œuvre sur les deux côtes nord et sud du Bosphore en présentant ce pays comme étant un espace à double appartenance.

De ce fait, puisque les centres culturels turcs représentent la « vitrine » de la Turquie dans différents pays du monde, le nom du poète que portent ces centres facilite bien la tâche. Le nom du poète Yunus Emre aidera facilement à s'intégrer dans l'univers arabo-musulman car, à part la charge spirituelle et religieuse que représente ce poète, le prénom même de celui-ci est de prononciation arabe ce qui rendra très facile l'intégration des centres Yunus Emre dans les pays arabo-musulmans. Également, les valeurs qu'incarne le nom du poète facilitent et garantissent la visibilité des centres culturels turcs dans les pays de l'Occident. Cela peut être expliqué par les idées et les valeurs humanistes et les valeurs de paix et de tolérance auxquelles appellent ces pays et qui convergent avec les valeurs et la philosophie de Yunus Emre véhiculées grâce à ses poèmes.

À travers cette politique de double visibilité dans les pays de l'Occident et de l'Orient, l'Institut Yunus Emre voit son réseau de centres culturels, portant le même nom, s'enrichir. En fait, le réseau compte aujourd'hui soixante-deux centres dans le monde entier d'après le message susmentionné du président général de l'Institut Yunus Emre. La diffusion de la culture turque met l'accent sur la volonté de la Turquie de construire un espace culturel et politique où la laïcité et les valeurs islamiques cohabitent en toute harmonie. Les centres Yunus Emre implantés dans plusieurs pays du monde représentent l'organisme mettant en œuvre la politique culturelle de la Turquie à l'étranger. Ils organisent des activités culturelles ayant comme objectif de promouvoir l'image de la Turquie en tant que pays musulman émergent et concurrençant les grandes forces économiques et militaires dans le monde. L'Institut Yunus Emre à Rabat, qui fera l'objet de notre recherche dans la prochaine partie de cet article, reflète bien cette politique culturelle de l'État turc, et constitue le fruit de relations diplomatiques entre la Turquie et le Maroc qui remontent à l'âge d'or de l'Empire ottoman.

2. L'Institut Yunus Emre de Rabat

Le Maroc, comme plusieurs pays de la région MENA, constitue l'un des points stratégiques ayant une importance majeure dans le déploiement de la politique étrangère et le soft power turcs. En réalité, malgré la distance qui le sépare d'Istanbul, le Maroc a été l'une des cibles des conquêtes ottomanes. La Sublime Porte a essayé, à plusieurs reprises, de soumettre le Maroc mais ce dernier a été le seul pays arabo-musulman qui a échappé à la domination ottomane. Aujourd'hui, le Maroc représente encore, pour la Turquie, un point d'appui au niveau de l'Afrique du Nord qui aidera le pays à consolider sa profondeur stratégique et à accentuer sa place comme étant la force régionale la plus influente. L'importance du Maroc découle de son emplacement stratégique, à cheval entre l'Europe et l'Afrique. Cela lui permet de jouer un rôle primordial comme point de liaison commerciale et énergétique entre les deux continents.

Au-delà de ses atouts économiques et stratégiques qui font du Maroc un acteur central et un partenaire clé pour les pays européens et africains, la Turquie mise également sur les relations historiques que ce pays entretient avec de nombreux pays du continent africain. Cela remonte à l'âge d'or de l'Empire Chérifien qui s'est étendu de l'Andalousie du Nord jusqu'au Sud du Sénégal. Comme fruit de cette domination politique et aussi religieuse, le Maroc constitue jusqu'à aujourd'hui un centre spirituel et religieux pour plusieurs pays africains. Les dirigeants turcs cherchent à renforcer leurs relations avec le Maroc dans le but de tirer parti de ses atouts et d'étendre leur influence en Afrique Subsaharienne. Alors, afin d'accentuer le rapprochement diplomatique avec le Maroc, la Turquie fait appel à une politique basée sur une diplomatie culturelle visant à fournir plus de visibilité de ce pays sur le territoire marocain.

L'Institut Yunus Emre de Rabat représente la pierre angulaire de la politique culturelle turque au Maroc. Il fait partie du réseau d'Instituts Yunus Emre implantés dans plusieurs pays de par le monde. C'est le fruit d'un protocole de partenariat signé entre l'Université Mohammed V et l'Institut Yunus Emre. En fait, à la demande du doyen de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de la même université (d'après notre entretien avec M. Ensar Firat, l'ancien directeur de l'Institut Yunus Emre de Rabat le 02 mars 2021), un partenariat est signé entre les deux institutions en 2012. Le doyen a mis alors à la disposition des dirigeants du centre culturel turc des locaux de la faculté, dont l'un abrite le siège de l'Institut Yunus Emre. Ce dernier comporte deux salles : l'une sert de bureau pour le directeur de l'Institut et l'autre est réservée à deux autres fonctionnaires. Une autre salle plus ou moins grande sert de bibliothèque et de salle de cours de langue en même temps. Le centre culturel turc à Rabat est devenu opérationnel en 2013.

Le centre a pour mission de : « promouvoir la langue, [la] science, [la] culture et [l'] art turc au Maroc » (Le Site officielle de l'Université Mohammed V de Rabat, n.d). Le centre culturel turc est dirigé par un directeur de nationalité turque et deux autres fonctionnaires marocains. Ces derniers ont pour mission de remplir les fonctions de secrétariat et l'accueil des visiteurs du centre. Le choix des directeurs des Instituts Yunus Emre ne se fait pas au hasard mais le conseil d'administration de l'Institut à Ankara cherche, pour ces postes, non seulement des gestionnaires qui rempliront des fonctions administratives, mais de vrais « diplomates culturels ». Qui dit diplomate culturel dit fonctionnaire ayant des qualités et des capacités spécifiques qui feront de lui un spécialiste de la gestion et de l'animation culturelle. Cela veut dire que ce type de postes nécessite un savoir considérable dans le domaine de la médiation culturelle en adéquation avec les orientations et les priorités de la politique étrangère turque en matière de culture.

On peut dire donc que la médiation culturelle consiste à rapprocher et faire connaître les composantes de la culture « savante » au public, surtout celui issu des milieux défavorisés. Elle permet, également, de donner l'occasion aux membres de ces milieux défavorisés de faire connaître leur culture et leur mode de vie. L'Institut Yunus Emre se donne alors pour mission de faire connaître la culture turque à travers les activités culturelles qu'il organise pour le public marocain en particulier. Mais, ce rapprochement a besoin d'un lieu où se tiendra la rencontre entre le public et les différentes formes de représentation. Il s'agit dans ce cas de l'espace dans lequel chaque individu exprime son appartenance individuelle ou collective.

L'Institut Yunus Emre essaie de varier les espaces de ses activités culturelles. Ainsi, certaines activités

sont organisées au sein des locaux de l'institut comme les cours de langue turque, et d'autres sont organisées ailleurs comme les festivals du cinéma. Les pratiques sociales propres à des individus ou groupes d'individus, deviennent donc des pratiques collectives grâce à l'espace public. En conséquence, ces individus ou groupes d'individus deviennent des médiateurs lors des manifestations et des « représentations collectives de la sociabilité » (Lamizet, 1999, p.15). Ainsi, la médiation culturelle : « recouvre les dispositifs qui participent de la création des œuvres, de leur diffusion et de leur réception par les publics par le biais d'une éducation ou d'une animation » (Lafortune & Racine, 2012, p.10). À travers cette définition, on déduit que la médiation culturelle se lie étroitement aux milieux institutionnels de l'art c'est-à-dire qu'elle a une relation directe avec le développement des politiques culturelles et les notions de démocratisation et démocratie culturelles.

La médiation culturelle implique donc l'intervention de plusieurs opérateurs appelés médiateurs. Ils peuvent être des médiateurs œuvrant dans le secteur public ou privé ou bien des médiateurs bénévoles travaillant par exemple dans le domaine associatif. Les opérateurs publics peuvent être des établissements publics, c'est-à-dire des organismes qui fonctionnent selon une orientation stratégique définie par l'État, et qui reflètent bien la politique de ce dernier en matière de culture. Parmi ces acteurs, on peut citer les ministères de la culture qui gèrent le domaine de la culture et financent la plupart des manifestations culturelles, ayant pour fonction principale la mise en œuvre des politiques étatiques dans ce domaine.

Parmi les établissements et les organismes de médiation qui peuvent concrétiser cette politique conçue par les ministères de la culture, on trouve, entre autres, les maisons de la culture, les musées, les théâtres, qui sont animés par des agents et des employés spécialisés dans le domaine de la médiation culturelle. D'un autre côté, des acteurs privés, travaillant comme des mécènes, peuvent prendre en charge la diffusion des œuvres artistiques en travaillant en collaboration avec l'État, ou en comptant sur leurs propres ressources et sur leur propre politique de gestion, en faisant appel à des dons accordés à des acteurs culturels, c'est-à-dire des artistes, pour plusieurs finalités. D'une part, pour contribuer à la promotion du secteur de la culture dans leurs villes ou dans leurs pays. D'autre part, pour donner une image de marque à leurs entreprises en les présentant en tant qu'entreprises citoyennes, car la plupart de ces acteurs sont des entrepreneurs et bénéficient d'une décharge fiscale grâce à la promotion de la culture.

Par ailleurs, l'Institut Yunus Emre de Rabat est dirigé, comme susmentionné, par un directeur de nationalité turque. Ensar Firat, le directeur, présente un profil qui correspond bien au profil d'un médiateur culturel. Nous avons eu l'occasion de le rencontrer dans son bureau à Rabat pour un entretien qui a duré plus d'une heure. Contrairement aux diplomates turcs (recrutés au Maroc) auxquels on exige la maîtrise de la langue française, le directeur du centre Yunus Emre de Rabat, à la surprise surtout des visiteurs arabophones, parle couramment l'arabe classique. Jean-Baptiste Le Moulec parle alors du profil universitaire du directeur de l'Institut. Il dit à ce propos :

Ensar Firat a effectué tout son cursus universitaire en Jordanie, non en théologie mais en faculté de lettres, non pour étudier l'arabe mais pour sortir diplômé d'anglais et d'espagnol. Il prétend que sa famille est arabe et arabophone, ce qui n'est pas tout-à-fait cohérent avec son origine géographique, Erzurum [...]. Quoiqu'il en soit, à sa sortie du lycée, ses résultats à l'examen d'accès à l'université ne lui permettent pas d'entrer en

faculté de lettres à l'université stambouliote de Marmara comme il le souhaite. La perspective d'aller étudier l'anglais et l'espagnol en Jordanie, dont l'informe un ami qui suivra le même chemin, ne le décourage pas comme cela aurait été le cas pour la majeure partie des étudiants turcs [...]. [II] reste six ans en Jordanie et se retourne en Turquie marié avec une jordanienne ! Il intègre apparemment l'Institut Yunus Emre peu de temps après son retour en Turquie, sur examen (Le Moulec, 2017, p.6)

D'après Le Moulec, le directeur du centre culturel turc à Rabat est né dans une famille arabophone bien que ses origines soient d'une région (Erzurum) turcophone. De plus, son séjour d'études en Jordanie lui a permis d'aiguiser ses capacités linguistiques en langue arabe. Cette qualité lui donne plus de chance peut-être pour être à la tête de l'administration du centre culturel. Car le fait qu'un turc parle couramment la langue arabe facilite tout d'abord la tâche de communication avec les visiteurs marocains. De plus, cela a un impact affectif sur ces derniers, ce qui se reflètera positivement sur la stratégie de rapprochement du centre turc. À part ses capacités linguistiques, le directeur Ensar Firat a toutes les qualités que doit avoir un médiateur culturel. En fait, M. Ensar est un homme actif, accueillant, cultivé, qui aime bien ce qu'il fait et qui est doté d'un esprit d'écoute très appréciable. Cela converge bien avec les qualités exigées chez un médiateur culturel et citées par Jean-Marie Lafortune et Caroline Legault (2012):

Si les qualités requises pour aménager un tel rapport sont la patience, la polyvalence, l'entregent, l'ouverture d'esprit, le sens de l'initiative et de l'organisation, en revanche, les compétences à acquérir sont moins naturelles. Elles consistent pour l'essentiel à conjuguer des savoirs (sur les publics et les milieux, les démarches de création, l'organisation d'événements, les institutions, les lieux physiques et médiatiques, les langues), des savoir-faire ([...] communiquer, valoriser, promouvoir, tisser des liens entre les contenus et les processus, évaluer) et des savoir-être (respect pour la diversité culturelle, capacité d'écoute, de créer et de maintenir des liens en partenariat, de résoudre les conflits). (p.41)

On peut déduire de cette citation que le travail de médiateur culturel consiste à développer, à part des compétences professionnelles en relation avec le poste, également des qualités et des compétences en relations avec la personnalité du médiateur et sa capacité d'adaptation et d'innovation. Ainsi, la polyvalence, la patience et l'esprit d'initiative sont les qualités les plus importantes que doit développer un médiateur culturel. À vrai dire, le directeur du centre culturel turc Ensar Firat s'avère d'une culture très riche et d'une polyvalence qui se manifeste dans l'esprit d'organisation et la rigueur que doit avoir chaque administrateur ainsi que ses connaissances en matière de la politique, des relations internationales en général, et des cultures notamment les cultures moyen-orientales.

De plus, parmi les qualités que nous avons observées chez le directeur du centre turc en termes de savoir-être, figurent la communication et l'esprit d'écoute. En effet, M. Ensar se montre très ouvert et très disponible et, franchement, notre entretien s'est tenu dans une ambiance conviviale et loin de toutes les formalités d'usage dans ce type de rencontres. Aussi, M. Ensar n'est pas du genre qui monopolise la parole mais il se montre très intéressé en écoutant nos questions et répond avec vivacité et enthousiasme, ce qui prouve sa passion pour le travail, et sa volonté à faire connaître la culture de son pays.

Alors, on peut dire que le recrutement d'un directeur de l'Institut Yunus Emre est une opération plus ou moins délicate. *Primo*, car le directeur ou le diplomate culturel doit répondre à certains critères

académiques comme le niveau et le domaine d'études. *Secundo*, il doit avoir le savoir-faire nécessaire pour pouvoir bien gérer le centre et faire face aux problèmes qu'il peut affronter. *Tertio*, et c'est le plus important, le directeur du centre devra avoir les qualités indispensables conjuguant le savoir-être qui permettra au diplomate culturel de mieux représenter la Turquie à l'étranger étant donné qu'il est « la vitrine » du pays.

3. Les activités de l'Institut Yunus Emre de Rabat

Comme susmentionné, le rôle de l'Institut Yunus Emre est de faire connaître la culture, l'art et le patrimoine turcs dans les pays d'accueil. Puisque le centre culturel turc est une institution publique fondée par l'État turc, il est évident que les objectifs fixés et la politique de fonctionnement soient adéquats avec l'idéologie du parti au pouvoir. Le centre dans ce cas représente un espace de médiation entre les pays d'accueil et la culture turque. La promotion et l'enseignement de la langue turque sont considérés parmi les principales activités culturelles organisées par l'Institut Yunus Emre. Effectivement, des sessions périodiques de l'enseignement du turc sont organisées par le centre de Rabat en principe pour le public marocain ainsi que pour les ressortissants d'autres pays résidants au Maroc.

Les cours de langue turque ont été mis en place par le centre culturel turc pendant l'été 2013 (Le centre Yunus Emre de Rabat). À partir de cette année-là, le centre turc reçoit, comme le signale le directeur Ensar Firat, environ une centaine d'étudiants chaque année. La plupart des personnes inscrites aux cours de langue turque sont des étudiants de l'Université Mohammed V notamment de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines. Le site de ce dernier établissement donne quelques détails concernant le nombre d'étudiants inscrits pour les années 2013, 2014 et 2015 dans les cours de turc organisés par l'Institut Yunus Emre (Le site officiel de l'Université Mohammed V de Rabat, n.d).

Taleau 1

Session	Nombre d'étudiants inscrits
Été 2013	14
Semestre d'Automne 2013 - 2014	112
Semestre de Printemps 2013 - 2014	67
Semestre d'Automne 2014 - 2015	73
Semestre de Printemps 2014 - 2015	85

(Source : Site officiel de l'Université Mohammed V de Rabat)

Le tableau ci-dessus, démontre que l'intérêt des étudiants marocains pour l'apprentissage de la langue turque a visiblement progressé puisqu'on est passé de quatorze étudiants pour la session de l'été 2013 à cent-douze étudiants pour la session suivante, avant que le nombre d'étudiants inscrits se maintienne dans une moyenne de soixante-dix à cent étudiants pour les sessions suivantes. Les cours de langue turque dispensés par le Centre Yunus Emre sont destinés aux étudiants de niveaux A1, A2 et B1. Ces niveaux sont les plus demandés par les étudiants inscrits aux cours de langue turque. Ces cours sont

organisés en deux sessions chaque année. Chaque session s'étale sur soixante-douze heures en trois mois. Un test de niveau est organisé par l'Institut Yunus Emre, avant le début de chaque session, pour inscrire chaque étudiant dans le niveau qui lui convient.

Les étudiants d'universités, les lycéens, les collégiens et même les écoliers bénéficieront de 50% de réduction sur le tarif des cours de langue turque. De plus, les étudiants et les élèves excellents sont totalement exonérés des frais des cours de turc. Les inscrits dans les cours de langue turque organisés par le Centre Yunus Emre bénéficient gratuitement de toutes les manifestations culturelles organisées par le centre. Ils auront le droit également de s'inscrire gratuitement dans les différents ateliers culturels organisés par l'établissement. Effectivement, l'Institut Yunus Emre, selon le directeur Ensar Firat, met à la disposition de ses étudiants des ateliers d'expression orale, de théâtre, de cinéma et de poésie en but de les amener à améliorer leur niveau en langue turque et faciliter leur accès à cette langue à travers des activités ludiques.

Toujours selon le directeur du centre, les cours de langue turque sont assurés par des professeurs turcs. Ces derniers veillent lors des cours à créer des situations de communication en relation avec le quotidien des étudiants en mettant également en valeur la culture turque ainsi que le patrimoine ottoman. Les professeurs se basent également dans leurs cours sur des supports numériques sous formes de vidéos contenant des dialogues en langues turque et simulant des situations inspirées du quotidien des étudiants, et véhiculant aussi des aspects en relation avec la culture turque. Les professeurs veillent aussi à mettre l'accent sur le caractère commun entre la culture turco-ottomane et la culture marocaine. Profitant de la période du confinement, l'Institut a développé une plate-forme numérique, à partir de mai 2020, pour diffuser des cours en ligne et assurer la continuité des formations malgré l'arrêt des cours en présentiel. Le centre culturel turc, même après la Covid-19, a continué à donner des cours en ligne gratuitement mais seulement pendant la première session pour les personnes exprimant leur désir d'apprendre le turc en s'inscrivant sur la plate-forme susmentionnée.

Ainsi, comme précité, le centre culturel turc de Rabat joue le rôle de vitrine de la Turquie sur le Maroc. On peut dire aussi que l'Institut Yunus Emre est considéré comme un espace d'« osmose » culturelle qui permet la rencontre et le dialogue entre les deux cultures turque et marocaine. Cela est illustré par plusieurs activités culturelles où les étudiants marocains de l'institut participent à des activités dont l'objectif est de présenter quelques aspects de la culture marocaine mais en langue turque afin de faire connaître leur propre culture aux Turcs. Alors, le 15 avril 2021, pendant le mois de ramadan, le centre culturel turc de Rabat, en partenariat avec la direction régionale de la culture de Rabat, la Faculté des Lettres et Sciences Humaines d'Agdal et l'Institut National des Beaux-Arts, lance un appel à candidature pour le prix du meilleur court métrage autour du thème : « Ramadan au Maroc ». Les courts métrages, faisant l'objet du prix, doivent être conçus totalement par les candidats. Ces derniers sont appelés à créer des vidéos ne dépassant pas trois minutes et racontant les coutumes et les traditions marocaines pendant le mois de ramadan.

Les candidats doivent présenter leurs vidéos en langue turque afin de faire connaître la culture marocaine aux Turcs et aux turcophones en général. Les courts-métrages se sont focalisés sur les coutumes des Marocains en matière de la vie quotidienne pendant les jours de ramadan, sur les spécificités et les composantes de la table marocaine pendant la rupture du jeûne et aussi sur la richesse

de l'artisanat marocain en ce qui concerne l'habillement. Un jury composé de deux Marocains et un Turc a veillé sur l'évaluation de la qualité et de l'originalité des vidéos participantes. Trois participants ont pu décrocher les trois premières places. Le candidat ayant eu la première place a gagné un billet aller-retour vers Istanbul offert par *Turkish Airlines* tandis que le deuxième et le troisième ont gagné des appareils photos professionnels.

Cette initiative a pour but d'initier les jeunes marocains à la création de produits culturels d'une façon professionnelle et valoriser le patrimoine immatériel du Maroc qui est un pays riche en matière de culture. Cette richesse culturelle puise ses ressources des patrimoines arabo-musulman, judaïque, amazigh et hassani accentuant la place du Maroc comme point stratégique au carrefour de plusieurs cultures voire de plusieurs civilisations. Présenter des vidéos visionnant des contenus parlant de la culture marocaine en langue turque fait de l'Institut Yunus Emre un « pont » facilitant le contact de la culture turque avec d'autres cultures du monde en l'occurrence la culture marocaine.

Toujours dans le cadre de l'ouverture sur les composantes de la culture marocaine, le centre culturel turc de Rabat essaie de mettre en valeur l'art culinaire marocain. Tout un épisode d'une émission turque a été dédié alors à la cuisine marocaine à travers deux villes connues par la richesse de leur cuisine et leurs capacités qui les rendent parmi les meilleures destinations touristiques au Maroc. De ce fait, les producteurs turcs ont choisi les villes de Marrakech et d'Essaouira pour filmer leur documentaire parlant de la cuisine marocaine et ses goûts spécifiques, et présenté par Adnan Şahin l'expert en cuisine internationale. Le documentaire d'une durée de vingt-trois minutes, produit en partenariat avec l'Institut Yunus Emre de Rabat, a été diffusé sur la chaîne turque Bloomberg HT TV le 02 juillet 2022. Adnan Şahin a visité les principaux sites touristiques et historiques en essayant d'explorer les richesses culinaires populaires de chacune des deux villes et les spécificités gastronomiques qui caractérisent Marrakech et Essaouira et qui varient selon leurs spécificités géographiques.

En parlant de l'art culinaire, on ne peut pas ignorer le rôle que joue l'Institut Yunus Emre de Rabat pour faire connaître aux Marocains l'originalité de la cuisine turque. En effet, l'Institut, lors de nombreuses manifestations, essaie d'inviter les visiteurs à savourer le goût original du thé turc « *çay* » ainsi que les gâteaux traditionnels tels que le « *baklava* ». Personnellement, nous avons eu l'occasion de goûter le thé et des gâteaux salés turcs. Le directeur Ensar Firat a insisté à plusieurs reprises que nous goûtions le thé et les gâteaux qu'il nous a offerts, et de lui donner notre avis sur leur qualité et leur ressemblance avec notre thé et avec nos gâteaux.

D'autre part, à l'occasion de la dix-septième session du comité gouvernemental international pour la conservation du patrimoine culturel immatériel, organisé par l'UNESCO en partenariat avec le Ministère de la Culture au Maroc, qui s'est tenu à Rabat du vingt-sept novembre au trois décembre 2022, le centre culturel turc a organisé une journée pour présenter le thé et les gâteaux traditionnels turcs et azerbaïdjanais aux participants. Le centre turc, durant toute la session, a réservé et équipé un stand pour présenter le thé et les gâteaux et les faire goûter aux participants en leur donnant des explications sur les traditions turques concernant la préparation du thé et des gâteaux turcs et azerbaïdjanais.

La Turquie et l'Azerbaïdjan ont déposé une demande à l'occasion de la dix-septième édition de l'UNESCO pour faire intégrer le thé turc et azerbaïdjanais comme patrimoine culturel international. Le

thé et les gâteaux turcs ont été aussi présents dans une autre manifestation culturelle. Effectivement, dans le cadre de la dix-huitième édition de la semaine culturelle de l'École Nationale Supérieure des Mines de Rabat, l'Institut Yunus Emre y a participé, et a donné quelques explications sur les activités culturelles qu'il organise. Les dirigeants du centre culturel turc ont également présenté du thé et le « baklava » turcs aux étudiants de l'école et aux participants.

On peut dire alors que le choix du thé et des gâteaux par les dirigeants du centre est très symbolique. D'abord, le thé et les gâteaux représentent des symboles de convivialité dans les sociétés arabo-musulmanes y compris la société marocaine. Ensuite, le fait d'offrir un verre de thé à un visiteur ou un invité représente également « la main tendue » de la Turquie à tout le monde notamment les pays avec lesquels cet État partage un destin commun, selon Erdoğan, en parlant des pays musulmans en général. De plus, le thé et la « *baklava* » turcs représentent un choix stratégique pour le rapprochement culturel de la Turquie avec tous les pays du monde entier et le déploiement d'une politique d'influence entamée par les Turcs afin d'assurer la visibilité de leur pays à l'échelle internationale.

En réalité, l'art culinaire commence à s'imposer de plus en plus comme outil efficace de l'influence culturelle voire dans le domaine de la diplomatie en général. On assiste ainsi à la naissance du néologisme : gastro-diplomatie. Le chercheur américain Paul Rockower (2012) définit ce concept comme : « forme particulière de diplomatie publique qui mêle diplomatie culturelle, diplomatie culinaire et construction d'une image de marque nationale pour rendre palpable au goût et au toucher une culture étrangère » (p. 235). D'après la définition de Rockower, la gastro-diplomatie ou la diplomatie culinaire est une forme de diplomatie pour promouvoir l'image d'un pays en faisant appel au goût afin de favoriser le rapprochement voire l'attraction d'une personne étrangère vis-vis de la culture de ce pays. On peut dire que la diplomatie culinaire est devenue indispensable pour la plupart des pays qui veulent s'imposer sur la scène mondiale surtout les pays qui n'ont pas suffisamment de moyens économiques pour aboutir au statut de pays influents.

Alors, la gastro-diplomatie commence à susciter l'intérêt des États et à devenir une partie intégrante de leur *soft power*. On assistera donc à la naissance du *soft power* gastronomique. Par conséquent, plusieurs pays recourent à ce type de *soft power* pour gagner plus de terrain sur la scène diplomatique internationale. À titre d'exemple, les hamburgers américains de la franchise McDonald envahissent le monde entier pour raconter ainsi la réussite du capitalisme et du libéralisme à l'américaine. La cuisine ainsi que les saveurs des plats chinois s'imposent de plus en plus de sorte que les restaurants chinois deviennent plus familiers et plus fréquentés que les restaurants McDonald. Les Sushis chinois deviennent également une marque chinoise racontant la richesse et l'histoire de la gastronomie de ce pays et de cette civilisation millénaire. Pierre Raffard (2021) évoque aussi un exemple du *soft power* gastronomique en Turquie en citant l'exemple de la ville de Gaziantep:

Déjà célèbre pour sa production de pistaches et de baklavas, la ville fait alors le pari d'élaborer une offre touristique et culinaire jusqu'alors inédite en Turquie. Des circuits touristiques proposant de découvrir la cuisine locale sont intégrés aux catalogues des agences de voyages, des festivals et des expositions sont organisés, une abondante activité d'édition s'attache à faire connaître la cuisine hors de ses frontières régionales, tandis que plusieurs chefs originaires de la ville (Musa Dağdeviren, Tahir Tekin Öztan, Nadir Güllü, etc.) deviennent la coqueluche des médias nationaux (Raffard, 2013). En 2015, Gaziantep accède à la

reconnaissance internationale en devenant la première ville turque à intégrer le Réseau des villes créatives de l'UNESCO dans la catégorie Gastronomie, rejointe depuis 2017 par la ville voisine d'Antakya. (pp. 104-105)

La ville de Gaziantep représente l'exemple illustrateur de la diplomatie culinaire turque. Cette dernière constitue pour la Turquie un levier très important pour forger une image de marque et concurrencer même les pays qui se considèrent les pionniers dans ce domaine. La reconnaissance de la ville de Gaziantep par l'UNESCO en tant que ville créative dans la catégorie gastronomie reflète aussi les efforts fournis par les acteurs de la culture dans la promotion et la « commercialisation » de la cuisine turque à travers les activités culturelles organisées dans le pays ou à l'étranger à travers les centres culturels. Les chefs cuisiniers de la ville de Gaziantep ainsi que d'autres plus célèbres comme le chef Burak sont très actifs sur les médias notamment sur les réseaux sociaux avec des milliers d'abonnés de leurs chaînes *YouTube* ou leurs pages *Facebook*. Ces abonnés consultent régulièrement les publications de ces chefs cuisiniers, qui s'attachent à proposer des recettes mettant en valeur la richesse de la cuisine turque, tout en soulignant ses similitudes avec celles des pays du Moyen-Orient, tant par les ingrédients que par les saveurs. Ces chefs cuisiniers deviennent de véritables diplomates qui investissent la richesse de la cuisine turque pour promouvoir l'image de leur pays et encourager également le tourisme. Effectivement, la cuisine devient l'un des piliers les plus importants sur lesquels se basent le tourisme en Turquie. Les restaurants et les boutiques où l'on sert des plats ou des gâteaux artisanaux deviennent des lieux incontournables des visites touristiques guidées dans les différentes villes turques.

Le marketing sensoriel devient ainsi un élément stratégique sur lequel se base la politique culturelle et touristique de la Turquie. Les acteurs culturels et touristiques capitalisent sur les goûts et les saveurs de la cuisine turque pour renforcer la politique de l'influence menée par les dirigeants turcs dans différents domaines. Contrairement au marketing traditionnel qui se focalise sur le produit et le prix, le marketing sensoriel comme le précise Giboreau et Body (2012) : « se fonde sur la valorisation des stimuli sensoriels véhiculés par les produits et les services, par leur mise en scène au moyen de la vision, de l'ouïe, du toucher, du goût, de l'odorat » (p. 3). C'est un marketing qui se base sur l'expérience client. Cela veut dire que ce type de marketing se focalise souvent sur tout ce qui met le côté émotionnel et sensoriel du client dans le déséquilibre total.

C'est ce que cherche le consommateur qui vise à rajeunir ses émotions à travers de nouvelles expériences avec de nouveaux produits. Ainsi, l'utilisation par les centres culturels turcs de la « diplomatie gastronomique » témoigne de la prise de conscience des diplomates turcs quant à l'importance de cette approche, qui se révèle particulièrement efficace malgré sa simplicité. D'où l'importance du patrimoine immatériel en général dans la politique du fonctionnement de l'Institut Yunus Emre.

Le Centre culturel de Rabat joue également un rôle très important dans la promotion des sports qui sont en relation avec les activités de la chevalerie traditionnelle notamment celles liées à l'époque ottomane. À titre d'exemple, le centre turc a organisé une journée dédiée au sport de tir à l'arc, dans le cadre de la dix-septième édition du comité gouvernemental international pour la conservation du patrimoine culturel immatériel de l'UNESCO qui s'est tenu à Rabat en novembre 2022. Lors de cette journée, les organisateurs ont donné des explications aux visiteurs à propos des rituels et des principes de base de la pratique de ce sport traditionnel. Les visiteurs ont eu l'occasion d'une séance pratique pour essayer ce

sport et se mettre en contact direct avec les instruments utilisés ainsi que les tenues traditionnelles des archers. L'UNESCO consacre une page entière sur son site officiel, pour faire connaître ce sport. On y trouve par exemple:

Le tir à l'arc traditionnel turc englobe les principes, les rituels et les pratiques sociales, la fabrication artisanale de l'équipement traditionnel, les disciplines du tir à l'arc et les techniques de tir qui ont évolué au fil des siècles. Dans le tir à l'arc traditionnel turc, différentes disciplines se pratiquent debout ou à cheval. [...] La fabrication artisanale de l'équipement traditionnel est une composante essentielle de l'élément. L'équipement est fabriqué à partir de matières premières comme des arbres, la corne, les tendons, la soie et le cuir. (Site officiel de l'UNESCO : Le tir à l'arc traditionnel turc, n.d)

D'après cette citation, on constate que les Turcs s'intéressent aux moindres détails concernant le sport traditionnel de tir à l'arc. Ils essayent de conserver les mêmes techniques de fabrication des instruments ainsi que les matières premières. Les artisans veillent à transférer les techniques de fabrications des instruments de ce sport aux générations futures en encourageant les jeunes à apprendre ce métier. Dans le cadre de leurs activités culturelles, les centres Yunus Emre à travers le monde, ont organisé un voyage culturel à la ville d'Istanbul, pour leurs étudiants. Des groupes d'étudiants des centres culturels turcs du Mexique, du Rwanda, de l'Afrique du Sud de la Moldavie et du Maroc, ont séjourné à Istanbul dans le cadre d'une visite culturelle. Ce séjour a été aussi l'occasion d'initier les étudiants étrangers au sport traditionnel de tir à l'arc.

Des ateliers ont été également organisés par des artisans professionnels, en partenariat avec la Fondation des Archers (*Okçular Vakfı*) pour faire connaître aux étudiants les principes de base des techniques de fabrication des équipements utilisés dans ce sport. En relation toujours avec le sport traditionnel de tir à l'arc et les sports qui s'y attachent, l'Institut Yunus Emre de Rabat a participé au Salon du Cheval qui a eu lieu à El Jadida en octobre 2017. L'Institut a organisé, durant les sept jours de cet événement, des activités culturelles pour faire connaître aux visiteurs les sports hippiques traditionnels en Turquie et les métiers en relation avec le domaine de l'équitation. Ce dernier rappelle l'âge d'or et l'ère des conquêtes de l'Empire ottoman.

Le salon a été l'occasion pour l'Institut d'expliquer aux visiteurs l'histoire et les règles de base du sport de tir à l'arc. Des ateliers ont été organisés par des artisans professionnels et des artistes pour mettre les visiteurs en contact direct avec les techniques de la calligraphie islamique et l'art de la peinture sur l'eau qui représentent la richesse de l'héritage artistique turco-islamique. Donc, on peut dire que le rôle du centre culturel turc de Rabat ne se limite pas à l'enseignement et à la promotion de la langue turque, mais ce centre s'avère actif également dans la promotion de la culture turque en général. Le patrimoine immatériel occupe également une place importante dans le projet culturel du centre et converge bien avec la politique culturelle générale de l'État turc qui consiste à faire renaître l'héritage ottoman dans le cadre de ce qu'on appelle la politique « néo-ottomane » de l'AKP.

L'Institut Yunus Emre déploie une politique spécifique qui fait de cette institution « un pont diplomatique » entre le peuple turc et les peuples du monde entier. Le centre culturel turc de Rabat adopte cette même politique conçue par le directeur général de l'Institut. Cela peut être illustré par plusieurs activités et plusieurs publications sur la page officielle du centre de Rabat sur Facebook et sur

Twitter. Par exemple, après le coup d'État raté du 15 juillet 2016, l'Institut Yunus Emre de Rabat organise chaque année une journée pour la commémoration de la bataille du peuple contre les putschistes et la victoire de la volonté des Turcs d'instaurer la Démocratie.

C'est pour cette raison que le jour du 15 juillet est décrété fête nationale et nommé Journée de la Démocratie et de l'Unité Nationale, car la nuit du coup d'État a connu l'union de tous les partis politiques et de tout le peuple autour du « projet démocratique » de l'AKP. Le Centre culturel Yunus Emre de Rabat commémore cette journée, en partenariat avec l'Ambassade de la Turquie au Maroc. En commençant par un petit mot de l'Ambassadeur turc devant une audience constituée d'invités marocains et turcs ainsi que d'autres invités de différentes nationalités. La fête organisée dans la résidence de l'Ambassadeur turc à Rabat connaît également la présence de la presse marocaine et internationale. Après le mot de l'ambassadeur, les invités découvrent les événements du putsch à travers une exposition photographique. Plusieurs photographies prises par des professionnels ou des amateurs sont exposées pour la commémoration de cette journée.

Le choix de la photographie pour commémorer cet événement n'est pas aléatoire. La médiation photographique a certes une fonction artistique à travers l'angle de vision choisi par le photographe, le contraste des couleurs, la lumière, etc., qui nous donne une idée sur le professionnalisme du photographe et sur son esprit artistique. Mais, la photographie a également une fonction historique en capturant un moment de la vie. Rosalin Krauss (1990) dit à ce propos : « Les photographies ont avec leurs référents un rapport techniquement différent de celui qu'ont les tableaux, ou les dessins, ou les autres formes de représentations » (p.77). D'après Krauss, le rapport qu'établit la photographie avec son référent est tout à fait différent en comparaison avec les autres moyens de représentation tels que le dessin ou la peinture. En effet, la photographie s'avère plus proche du vrai et moins artificielle que les autres moyens d'expression. Elle consiste à « capturer » un moment de notre vie et à le rendre plus vivant. Jean Lauzon (2002) explique la fonction de la photographie en stipulant que:

Il nous semble opportun de convoquer [les] deux systèmes historiquement récurrents en sémiologie, ceux de la transparence et de l'opacité. Pour la sémiotique de la texture photographique, est transparent ce qui relève d'un double savoir de type culturel : d'abord de la reconnaissance du médium, une photographie, puis d'une connaissance corrélative à l'événement photographié. Est opaque ce qui relève d'une perception de l'image photographique proprement dite, soit son plan d'expression qui rend compte de quelque chose, d'une certaine manière. Dans le premier cas, on considérera ce qui est absent de l'image et c'est le volet de la transparence, à savoir ce qui est désigné par la médiation photographique ; dans le second cas, soit le volet opaque, il faut considérer ce qui paraît s'y présenter, c'est-à-dire ce qui est actuellement montré et, surtout, perçu ! L'image devra être le point de départ de notre réflexion, en conjonction cependant avec l'acte même de réception. Ce qui signifie que l'image n'a pas de sens en soi, elle en a pour un sujet-récepteur en négociation avec cette image. (p. 5)

À travers les deux notions de la transparence et de l'opacité citées par Lauzon, on peut dire que le choix d'une exposition photographique par l'Ambassade de la Turquie au Maroc et l'Institut Yunus Emre pour la commémoration de la Journée de la Démocratie et de l'Unité nationale est ingénieux. Avec le système de l'opacité, les récepteurs (les invités de l'Ambassade) sont appelés à découvrir la beauté des

photographies en tant que telles en se focalisant sur le professionnalisme et sur la touche artistique des personnes qui les ont prises. Mais, toujours selon Lauzon, une photographie n'a aucun sens en soi, mais la médiation photographique sert à susciter une réflexion chez le récepteur qui entre en contact avec le support photographique. Pour le récepteur marocain, l'épopée vécue par le peuple turc la nuit du 15 juillet 2016 ne peut pas passer inaperçue.

Le putsch raté rappelle aux Marocains les deux coups d'État qui ont bouleversé la scène politique au Maroc en 1970 et 1971, et ont semé le doute dans l'esprit du citoyen marocain. Mais, par miracle, les deux putschs ont été avortés, et contrairement aux attentes des putschistes, les marocains se sont réunis davantage autour du roi qui est sorti sain et sauf après ces événements, en se déclarant le seul garant de la démocratie et de la stabilité politique au Maroc.

La question de l'unité nationale rappelle aux marocains aussi des événements connus le Maroc en 1953 notamment les révoltes du mois d'août de la même année. Effectivement, le 20 août, fête de la Révolution du Roi et du Peuple nous rappelle l'unité des Marocains autour du trône qui représente l'intégrité territoriale et la souveraineté du Royaume. À travers les expositions photographiques organisées à l'occasion de la Journée de la Démocratie et de l'Unité Nationale, la Turquie relève la question du « destin commun » qui réunit la Turquie surtout aux pays du Moyen-Orient en général et le Maroc en particulier. Les Turcs sollicitent également la solidarité des peuples par le biais de ces manifestations notamment les peuples qui ont vécu presque les mêmes événements.

En réalité, le centre Yunus Emre de Rabat joue le rôle d'un véritable « pont » entre les Turcs et les Marocains. La notion de solidarité représente le point le plus important que le centre investit pour jouer un tel rôle. L'Institut Yunus Emre de Rabat devient ainsi un espace qui relie les deux peuples turc et marocain dans les moments de joie aussi que dans les moments de deuil. Les deux pages officielles du centre sur Facebook et sur Twitter en sont la bonne illustration. La mort du petit Rayan au fond d'un puits a été l'occasion pour le centre d'exprimer au nom de tout le peuple turc, sur les réseaux sociaux, les sentiments de solidarité et les condoléances pour le peuple marocain. Les mêmes sentiments ont été présents dans un autre événement, mais dans ce cas c'est le tour du peuple marocain de partager les sentiments d'affliction avec le peuple turc à cause du séisme dévastateur qui a frappé le sud-est de la Turquie et une partie du nord syrien, la nuit du 5-6 février 2023. Cette catastrophe a causé la mort de plus de cinquante mille victimes et de milliers de familles sinistrées dans les deux pays.

Le Centre Culturel Yunus Emre de Rabat a été très actif sur les réseaux sociaux après le séisme. La plupart des publications ont été destinées à remercier les Marocains pour leur soutien et leur solidarité ainsi que pour leurs sentiments affectés pour leurs frères turcs. Le séisme a été ainsi une occasion pour la Turquie de reprendre les relations diplomatiques gelées avec ses adversaires. Comme cité ci-dessus, le pragmatisme de l'AKP en général et celui d'Erdoğan en particulier, poussent les Turcs à jouer sur tous les « fronts » et à saisir toutes les occasions mêmes les plus douloureuses pour réaliser des exploits diplomatiques. Dans les deux événements précités, la Turquie a capitalisé sur ce qu'on appelle « la diplomatie des catastrophes ». À vrai dire, ce sont les rivaux de la Turquie qui ont été les premiers à répondre aux appels à l'aide lancés par Erdoğan après le séisme.

L'Israël, la Grèce, le Kurdistan de Syrie et d'autres se sont engagés juste après la catastrophe, offrant

diverses formes d'aide tels que des soutiens financiers, logistiques, techniques, matériels, ou simplement des déclarations de solidarité, en répondant au devoir de solidarité envers leur voisin, la Turquie. On commence ainsi à parler de « la diplomatie des catastrophes » à l'aube du troisième millénaire (Streich & Mislán, 2013). En l'absence d'une définition de ce type de diplomatie, on peut dire que « la diplomatie des catastrophes » dépasse l'état d'urgence créé par une crise ou une catastrophe pour aboutir à des résultats plus profonds et plus bénéfiques pour l'État sinistré et ses « ennemis ». Mais, cette diplomatie ne concerne pas seulement les pays ennemis mais aussi les pays dont les relations diplomatiques sont plus actives. Dans ce dernier cas, le but est de perpétuer et de donner un nouveau souffle aux relations avec les pays en question.

De plus, le rôle de « pont » entre les deux peuples marocain et turc ne concerne pas seulement les moments de deuil, mais aussi les moments de joie. Cela se voit à travers les publications sur les pages officielles du centre durant la compétition de la Coupe du Monde Qatar 2022. Le centre a soutenu l'équipe nationale marocaine de football tout au long de son parcours dans la compétition en applaudissant les efforts de l'équipe après chaque exploit. Le centre a également investi le parcours exceptionnel de l'équipe nationale marocaine dans la Coupe du Monde, et relève de ce fait la question de l'identité musulmane en mentionnant dans ces publications que : « Le Maroc est le deuxième pays musulman étant arrivé à la demie finale de la Coupe du Monde après la Turquie en 2002 ».

Conclusion

Pour conclure notre article, on peut avancer que l'Institut Yunus Emre incarne vraiment la volonté politique turque en matière de culture. Entre projet d'ouverture sur le monde et promotion de la culture turco-ottomane, cette institution publique est l'élément efficace pour atteindre cet objectif. Le rôle de l'Institut Yunus Emre, en l'occurrence celui de Rabat, est de faire du centre la vitrine de la Turquie. Les activités culturelles organisées par les Instituts Yunus Emre dans le monde montrent que la politique culturelle déployée par cette institution ne consiste pas seulement à mettre en avant la richesse du patrimoine culturel de la Turquie mais aussi à révéler l'appartenance pluriculturelle de ce pays.

À travers les activités des centres culturels turcs, la Turquie divulgue sa double appartenance. Elle affirme sa place comme étant un pays émergent qui veut se construire une place parmi les « grands ». En même temps, les turcs, via le projet ambitieux de l'AKP, insistent sur leur identité en tirant profit de l'histoire commune qui réunit la Turquie avec la plupart des pays du Moyen-Orient à l'époque ottomane, dans le but de bâtir un nationalisme plus élargi, ciblant ces pays, et basé sur le *soft power* religieux. L'islam sera donc l'élément essentiel qui servira comme « ciment » pour faciliter le retour de la Turquie au Moyen-Orient et assurer sa visibilité dans cette région. Cette manœuvre fera de la Turquie un leader incontournable pour maintenir l'équilibre sécuritaire et économique dans la région. Pour aboutir à son objectif et pour assurer son influence régionale et dans le monde, la Turquie mènera une politique linguistique qui fera de la langue turque un levier très important pour promouvoir la place du pays, qui se montre de plus en plus ambitieux et déterminé à mettre en œuvre son projet. L'Institut Yunus Emre de Rabat s'affirme comme un véritable trait d'union entre les cultures turque et marocaine, en mettant en valeur la langue, les arts, la gastronomie et le patrimoine immatériel de la Turquie. En tant qu'institution à la fois culturelle et diplomatique, il joue un rôle de médiateur en promouvant les valeurs partagées par les deux pays, tout en mobilisant les instruments du *soft power* pour renforcer la présence et l'influence

de la Turquie en Afrique du Nord. Dans cette stratégie régionale, le Maroc, en sa qualité de pays pivot en Afrique Subsaharienne, constitue un partenaire stratégique pour Ankara. Il représente une porte d'entrée vers de nouveaux marchés en Afrique et un terrain favorable à une politique d'influence visant à accroître la visibilité de la Turquie, notamment à travers la diffusion des séries turques, devenues un levier essentiel de son *soft power*.

Niveau(x) de Contribution des Auteur(s): G. A. 100 %

Approbation du Comité d'Éthique: Il ne s'agit pas d'une étude qui nécessite l'approbation du comité d'éthique.

Soutien Financier: Aucun soutien financier n'a été reçu pour l'étude.

Conflit d'Intérêts: Il n'y a aucun conflit d'intérêts dans l'étude.

Author Contributions: G. A. 100 %

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Bibliographie

Demirag, T., Deniz, V. & Eliçin, G. (2010). La société appelle la poursuite des réformes d'Atatürk. *La chaîne d'union*, 52(2), 44-54. <https://doi.org/10.3917/cdu.052.0044>.

Dino, G., (n.d). (2022, 20 Avril) Biographie d'Yunus Emre. In *Universalis*. <https://www.universalis.fr/encyclopedie/yunus-emre/>

Giboreau, A. & Body, L. (2012). *Le marketing sensoriel: une démarche globale pour les produits et les services* (2ème Edition). Magnard-Vuibert.

Krauss, R. (1990). *Le Photographique*. Macula.

Lafortune, J-M. & Legault, C. (2012). Acteurs et dispositifs de la médiation culturelle. Lafortune, J-M. (Dir.). *La médiation culturelle : Le sens des mots et l'essence des pratiques*, dans (pp. 39-59). Presses de l'université du Québec.

Lafortune, J-M., & Racine, D. (2012). Sources de la médiation culturelle. J-M. Lafortune (Dir.). *La médiation culturelle : Le sens des mots et l'essence des pratiques*, dans (pp. 9-37). Presses de l'université du Québec.

Lamizet, B. (1999). *La médiation culturelle*. L'Harmattan.

Lauzon, J. (2002). *La photographie malgré l'image*. Les presses de l'université d'Ottawa.

Le centre Yunus Emre de Rabat. (n.d). (2023, 23 Mars) Le site officiel de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Rabat. <https://www.flshr.ac.ma/faq-item/centre-culturel-turc-yunus-emre-a-rabat/>

Lemoulec, J-B. (2017). L'implantation turque au Maroc. 1-10. In *Académia*. Consulté le 18 juin 2022, sur https://www.academia.edu/35871789/Limplantation_turque_au_Maroc_1

Message du président. (n.d). (2023, 15 Mars) Le site officiel de l'Insitut Yunus Emre. <https://www.yee.org.tr/en/corporate/presidents-message>

Nye, J. (1990). *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. Basic Books.

Pourquoi Yunus Emre ? (n.d). (2022, 13 Mars) Le site officiel de l'Institut Yunus Emre de Paris. Consulté le, <https://paris.yee.org.tr/fr/content/pourquoi-yunusemre#:~:text=Sa%20caract%C3%A9ristique%20la%20plus%20importante>,

Raffard, P. (2012). *Géopolitique de l'alimentation et de la gastronomie : de la fourche à la FoodTech*. Le Cavalier Bleu.

Rockower, P., S. (2012). Recipes for gastrodiploamacy. *Place Branding and Public Diplomacy*. 8(3), 235-246. <https://doi.org/10.1057/pb.2012.17>

Streich, Ph. A., & Mislán, D-B. (2014). What Follows the Storm ? Research on the Effect of Disasters on Conflict and Cooperation. *Global Change, Peace & Security*. 26(1), 55-70. <https://doi.org/10.1080/14781158.2013.837040>

Tir à l'arc traditionnel turc. (n.d). (2022, 25 Décembre) Le site officiel de l'UNESCO. <https://ich.unesco.org/fr/RL/le-tir-a-l-arc-traditionnel-turc-01367>

Transgression et Éthique de l'Universel chez Mohammed Mbougar Sarr

Loutfi Hicham *

Résumé

Fortement imprégné de l'héritage de ses prédécesseurs, le sénégalais Mohamed Mbougar Sarr, demeure une figure de proue de la nouvelle génération de la littérature négro-africaine de l'extrême contemporain. L'audace, sans pair, dont il fait manifestement preuve dans ses écrits, transcende incessamment les normes préétablies. En effet, dans sa quête ontologique de la condition humaine, le jeune récipiendaire du Prix Goncourt 2021, déconstruit les frontières étreintes de l'espace, du temps, de la convenance morale, de la religion et des codes scripturaires dans la fin de scruter la voie d'un humanisme œcuménique. La présente réflexion portera donc sur cette poétique originale qui se profile en filigrane dans l'œuvre de Mbougar Sarr. Articulant dans un tout cohérent transgression et liberté, l'art poétique de Mbougar Sarr s'entendrait comme une tentative de faire de la subversion un moyen de repenser l'homme et le monde, l'objectif étant d'ériger le panhumanisme en promesse d'un lendemain béat.

Mots clés : Mbougar Sarr, transgression, liberté, universalisme, esthétique.

Mbougar Sarr's Transgression and the Ethics of the Universal

Abstract

Mohamed Mbougar Sarr has become the first Sub-Saharan writer to win the Goncourt prize. The Senegalese who has been deeply immersed in his predecessors' legacy, remains a prominent figure in the new generation of contemporary Black-African literature. Sarr has manifestly displayed an unparalleled audacity that transcends established norms in his writings. In his ontological quest for the human condition, the young recipient of the Goncourt Prize has indeed deconstructed the narrow boundaries of space, time, religion, moral propriety and scriptural codes so as to scrutinize the path of ecumenical humanism... The present reflection will therefore focus on this original poetics that emerges implicitly in Mbougar Sarr's work. Articulating transgression and freedom into a coherent whole, Mbougar Sarr's poetic art can be understood as an attempt to make subversion a means of rethinking Man and the world, with the aim of establishing pan-humanism as the promise of a blissful tomorrow.

Keywords: Mbougar Sarr, transgression, freedom, universalism, aesthetic.

* Université d'Abdelmalek Essaâdi, Faculté Polydisciplinaire de Larache, Meknes, Maroc, hicham.loutfi@etu.uae.ac.ma, orcid : 0009-0008-9759-9625

Reçu (Received): 12.07.2025 **Accepté (Accepted):** 16.09.2025 **Publié (Published):** 27.09.2025

Citation/Cite: AHicham. L. (2025). Transgression et éthique de l'universel chez Mohammed Mbougar Sarr. *ChronAfrica*, 2(2), 244-250. <https://doi.org/10.62841/ChronAfrica.2025.241>

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open-access article under the Creative Commons Attribution License (CC BY) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

Introduction

Mohamed Mbougar Sarr est désormais le premier écrivain d'Afrique subsaharienne à remporter le Goncourt. Ce dernier, fortement imprégné de l'héritage de ses prédécesseurs, demeure une figure de proue de la nouvelle génération de la littérature négro-africaine de l'extrême contemporain. L'audace, sans pair, dont il fait manifestement preuve dans ses écrits, transcende incessamment les normes préétablies. En effet, dans sa quête ontologique de la condition humaine, le jeune récipiendaire du Prix Goncourt 2021, déconstruit les frontières étreintes de l'espace, du temps, de la convenance morale, de la religion et des codes scripturaires dans la fin de scruter la voie d'un humanisme œcuménique. La présente réflexion portera donc sur cette poétique originale qui se profile en filigrane dans l'œuvre romanesque de Mbougar Sarr. Articulant dans un tout cohérent transgression et liberté. Ainsi l'amour du prochain, enseignement malencontreusement délaissé au profit d'un fanatisme effréné, se voit-il subrogé en un vrai humanisme surpassant les dogmes sacrés hissant les hommes de Dieu au rang de prêcheurs d'humanité. L'expression osée de la sexualité, même dans ses formes perverses, fait écho à l'insurrection du sujet opprimé aspirant à une liberté hautement convoitée. La transgression prend également forme et se concrétise dans l'écriture du jeune lauréat du Goncourt qui prend plaisir à dérouter son lecteur par son style envoûtant où abondent les genres, les lieux, les temps les langues et les intertextes.

L'art poétique de Mbougar Sarr, moyennant des pratiques scripturales novatrices prenant appui sur l'hybridation et l'éclatement des frontières, s'entendrait comme une tentative de faire de la subversion et la transgression une manière de repenser l'homme et le monde, l'objectif étant d'ériger le panhumanisme en promesse d'un lendemain béat.

1. Transgression et blasphème du religieux

Faisant fi de toute sensibilité à quelque conscience religieuse, Sarr se lance dans un blasphème ardent des religions. Ainsi, dans *Terre ceinte*, qui relate la prise de la ville imaginaire de Kalep par la Fraternité (groupe islamiste extrémiste au pouvoir dans le *Sumal*), l'Islam est réduit à des pratiques barbares dont rendent compte les longs récits de lapidation ordonnées par la *Fraternité* (groupe islamiste extrémiste au pouvoir dans le *Sumal*). Au-delà de ce stigmate de brutalité, le préjudice est plus porté sur l'attitude qui excommunie les pécheurs et pécheresses de l'adultère ou de l'homosexualité de la communauté musulmane auxquels l'on refuse le droit d'inhumation dans les cimetières musulmans. C'est cette forme d'ostracisme dont est victime le père du narrateur de *De purs hommes aussi intransigeant croyant qu'il soit selon le témoignage de son fils* « si orthodoxe et si dur, lui qui était prêt à me déterrer sans pelle ni pioche, de ses propres mains, si j'étais homosexuel et qu'on m'enterrait dans un cimetière musulman » (Sarr M. M., 2018, p. 103) qui se voit voué aux gémonies parce qu'il a demandé, lors d'un prêche, de prier pour un homosexuel mort.

Toujours est-il que les scènes intimes accompagnent curieusement les moments de religiosité, en témoigne la scène entre Vieux Faye et Madjiguen Ngoné où l'appel du muezzin chante de concert avec le désir brûlant des deux amoureux : « *Même l'appel du muezzin qui retentissait, leur sembla être une ode à leur amour naissant. C'était le cas, en effet.* » (Sarr M. M., 2017, p. 306)

L'affront porté à la foi islamique résonne également dans l'image perverse que reflètent les personnages

: le jeune Ismaïla, irrémédiablement endoctriné, ne veut pas aider son père à porter sa mère évanouie lors d'une crise sous prétexte de ne pas être en droit d'avoir un contact charnel avec sa propre mère, le jotalikat (transmetteur ou traducteur de l'imam de la mosquée) ardent persécuteur de l'homosexualité s'avère être lui-même homosexuel, le narrateur, qui se met dans la peau d'un fervent croyant part assister à la prière du vendredi, sont tous des figures qui font écho à l'hypocrisie religieuse des faux dévots qui sont « *très nombreux dans ce pays à être de formidables comédiens sur la scène religieuse* » (Sarr M. M., 2018, p. 44)

La religion chrétienne est également objet du persiflage sarrien. L'auteur sénégalais attribue, cette fois, cette tâche sarcastique aux représentants de la croix. Ainsi, le père Bonianno du roman *Le silence du chœur*, succombe fatalement au charme de Gnilaan Juuf, une sublime femme indigène qu'il confessait dans le village sénégalais où il officiait et commet l'interdit : « *Après que le Christ, soulé par le vin de son sang, se fut endormi au-dessus d'eux sur sa croix. Et tandis que le Seigneur ivre et fatigué baissait ainsi sa garde, le curé relevait sa soutane.* » (Sarr, 2022, p. 128). Au-delà du simple fléchissement d'un humain devant la tentation de la chair, la fornication est à voir dans une perspective libératrice que permet l'inadvertance du seigneur ivre, un refus de soumission aux lois divines et dont le pasteur même est le veilleur, une jouissance éphémère d'une autonomie absolue à l'insu de Dieu. De surcroît, Bonianno ose, avec un air badin, aussi justifier le mensonge : il répond à la remarque de son ami le poète Fantini qui lui reproche de mentir : « *Il (Jésus) me dirait qu'il faut s'accorder un péché de temps à autre pour être plus humain* ». (Sarr M. M., 2022, p. 131) Si le curé est excommunié de l'étroite secte des prêtres immaculés, c'est pour mieux intégrer l'immensité de l'Humanité qui transcende le sacerdoce. Chemin faisant, ce même prêtre pousse la profanation à l'extrême en tenant des propos qui remettent en cause sa foi face au malheur humain, furieux de ne pas être informé de l'arrivée de nouveaux émigrés

Vous croyez que le Christ descend de sa croix la nuit pour me souffler des scénarios? Non, hélas! Notre Sauveur, eh bien, on l'a cloué très précisément, avec un certain talent artisanal, il ne descendra pas ! Le clou romain était le plus fiable au monde, à cette époque! (Sarr M. M., 2022, p. 70)

L'indignation du pasteur atteint son paroxysme en réaction à l'indifférence et l'égoïsme des Européens à l'égard des supplices des clandestins et par conséquent de l'Homme :

J'ai eu l'impression que pour la première fois depuis longtemps, ce continent où toute idée de sacré semble disparue, ou Dieu râle et agonise sur un vieux lit de chiffons et d'immondices - ce qui est, tu en conviendras, une vision plus effrayante que sa mort. (Sarr M. M., 2022, p. 275).

Bonianno, finit par substituer l'humanisme à un dieu agonisant, incapable de guider une humanité égarée. Le curé appelle les Européens à agir au nom de l'Humanité pour renouer avec un passé glorieux et retrouver le sens du sacré que l'individualisme moderne leur avait soustrait. Subséquemment, La transgression se manifeste aussi dans l'expression débridée de la sexualité dans l'écriture sarrienne.

2. La sexualité débridée :

L'œuvre romanesque de Mbougar Sarr abonde en scènes érotiques, parfois trop osées frôlant les confins de la pornographie. D'emblée, une scène nauséabonde amorce le récit dans *De purs hommes*,

Je revins donc à l'espace de ma chambre, où flottaient les senteurs d'aisselles en sueur et de cigarettes, mais où surtout régnait, étranglant les autres odeurs, l'empreinte appuyée du sexe, de son sexe. Signature olfactive unique, je l'aurais reconnue entre mille autres, celle-là l'odeur de son sexe après l'amour, odeur de haute mer, qui semblait s'échapper d'un encensoir du paradis... (Sarr M. M., 2018, p. 7)

Ce roman qui traite de l'homosexualité fut l'objet d'une violente polémique au Sénégal, le jeune auteur est accusé de faire l'apologie de l'homosexualité. Une polémique que l'auteur a subtilement anticipé dans une mise en abyme d'un jeune écrivain qui a publié un roman relatant les angoisses d'un homme tourmenté par un désir homosexuel naissant, le jeune écrivain qui a beau défendre son hétérosexualité, finit par se suicider. Dans *De purs hommes*, le désir déchainé sourd inopinément dans des situations où moralement il ne devait pas, notamment dans le deuil, non sans résonnance avec Meursault de Camus, Ndéné Gueye le protagoniste du roman éprouve étrangement le désir ardent entre les bras de sa copine Manon qui le consolait suite à la nouvelle du décès de sa mère. L'appétence libidinale l'emporte souvent sur la morale qu'exige une telle situation macabre, cette fois juste après avoir visualisé une vidéo de déterrement du cadavre d'un homosexuel dont le sexe bandait anormalement en une érection post mortem « *Le désir revint au bout de quelques minutes, beaucoup plus vite que la morale ne l'eût voulu mais j'aurais bien aimé l'y voir, moi, la morale, contre le corps nu et chaud de Rama* » (Sarr M. M., 2018, p. 15). La même image se répète dans *Le silence du chœur*, devant les corps alignés des victimes du massacre qui a eu lieu à Altino, le capitaine Falconi éprouve bizarrement une tension insoutenable, le même désarroi qu'il avait ressenti devant le corps nu de sa première partenaire « *comme s'il avait été sur le point de connaître le dernier secret de l'univers ou de rencontrer Dieu en personne – peut-être en effet était-ce de cela qu'il était question.* » (Sarr M. M., 2022, p. 462)

Le sexe figure aussi crûment dans le tableau *Vanitas Vanitatum* du couple Rivera dans le même roman. Toutefois l'auteur ne laisse pas de doute sur l'enjeu de la surenchère de la sexualité. C'est à quoi fait allusion la remarque d'un autre personnage Isabella, plus perspicace que ses concitoyens, avance :

Mais je crois qu'ici, la présence du sexe dressé et prêt à se déchaîner, comme une pulsion de vie, ne peut être compris que si on la met en rapport avec le reste du tableau, qui illustre plutôt la proximité de la mort (Sarr M. M., 2022, p. 247).

Comme Éros n'est jamais loin de Thanatos, on peut déceler dans la constante corrélation de ces deux pulsions antinomiques chez Sarr une volonté de célébrer la victoire d'Éros sur Thanatos comme l'affirme Freud (Freud, 1929, p. 60) « *Ainsi l'instinct de mort eût été contraint de se mettre au service de l'Éros* ». La pulsion de vie, qui est aussi désir de liberté, rejet de toute restriction sexuelle du sujet libre et refus de renoncement à l'instinct primaire, l'emporte sur la pulsion destructrice et prohibitive que représentent la culture et la civilisation.

Loin d'être de simples fantaisies discursives, ou une consécration du stéréotype faisant du Noir une bête sexuelle aux organes démesurément gros, les multiples images d'érection qui jalonnent l'œuvre sont révélatrices d'une volonté d'inscrire l'être humain, particulièrement le nègre, dans la lignée des hommes pécheurs, car le péché définit l'Homme et scelle son appartenance de plain pied au commun des mortels. À en croire Saint Augustin l'érection est la « *conséquence de la transgression du précepte* » (Foucault, 2018, p. 390) car avant la chute « *Le sexe paradisiaque était docile et raisonnable à la manière des*

doigts de la main. » (Foucault, 2018, p. 387). L'érection est alors expression d'une rébellion contre un ordre établi, la désobéissance de l'organe sexuel à la loi de l'esprit. Comme pour Adam, le sexe n'est devenu visible qu'après la violation de la loi divine. Le sexe dressé du déterré de *De purs hommes* est à voir comme une insurrection contre la persécution des homosexuels dans la société sénégalaise, et celui de la toile du copule italien dans *Silence du chœur* exprime une révolte contre l'hostilité des siciliens envers les immigrés africains.

La transgression est alors désordre et violence contre une éthique communautaire (Morin, 2008) qui exclurait les homosexuels ou les Noirs de la communauté humaine et empêcherait l'éthique universaliste qui serait capable de transcender les éthiques particulières propres à chaque communauté. Il s'agit plutôt de favoriser leur ouverture et leur intégration au sein d'une communauté plus vaste : celle de la Terre-Patrie, entendue comme une fraternité humaine encore à accomplir, mais rendue indispensable par la communauté de destin qui unit désormais l'humanité à l'échelle planétaire. L'accomplissement de l'éthique communautaire, en l'occurrence africaine, résiderait alors dans son extension à l'universalité. L'aspiration à l'universel que permet uniquement la liberté absolue se concrétise aussi dans le confort scripturaire que se permet Sarr dans la mise en scène de son projet universaliste.

3. Le chaos créatif : la transgression comme tremplin vers l'universel

Il va sans dire que l'engagement de Mbougar Sarr s'élève au rang d'un humanisme œcuménique qui n'est ni borné ni éborgné par une quelconque forme de barrière raciale, régionale, religieuse ou même esthétique. Une telle entreprise est intrinsèquement afférente à une poétique originale qui se voit sourdre avec comme devise les mots « *liberté / transgression* », ayant pour fin la décolonisation de l'esthétique littéraire africaine et la remise en cause d'une infrastructure discursive coloniale barrant aux plumes africaines tout accès aux sujets de la littérature. C'est l'expropriation de ce même droit dont est victime son personnage T.C Elimane, avatar de l'écrivain malien Yambo Ouologuem, que dénonce Sarr dans son roman *La plus secrète mémoire des hommes*. En se proclamant l'héritier du monde entier, de tout le patrimoine universel ! À cet égard, Mbougar Sarr adhérerait désormais au projet fondateur de ses aînés d'un Sédar Senghor et d'un Frantz Fanon pour qui la décolonisation ou la *décolonisation*, selon le mot de Jean Luc Nancy, se fait infailliblement dans et par la *création, la cocréation et l'autocréation*. (Achille, 2010, 2013, p. 68)

Pour rendre justice à la plume malienne, accusée de plagiat pour son roman *Le devoir de violence*, Sarr fait feu de tout bois et se permet « *des embarquées sur des territoires littéraires qui n'étaient pas tout à fait les siens* » (Sarr M. M., 2021) une pareille aventure instaure une esthétique propre au jeune écrivain qui tente « *de trouver un style tout à fait autre, de changer des choses et de faire un mélange* » (Sarr M. M., 2021) où fusionnent les genres et les formes littéraires ainsi, le roman devient un échafaudage tourbillonnant : Le lecteur se perd dans la diversité des genres : romanesque, autobiographique, policier, épistolaire, journalistique, historique, essai, mail...où la polyphonie narrative est déroutante mais fascinante, alliée à une multiplicité de langues et dialectes (français, anglais, néerlandais, italien, espagnol, sérère, wolof, lingala...). c'est cet affranchissement que cherche Diégane le narrateur central de *La plus secrète mémoire des hommes* quand il dit que :

Tout écrivain devrait pouvoir écrire librement ce qu'il veut, où qu'il soit, quelles que soient son origine ou sa couleur de peau. La seule chose à exiger des écrivains, africains ou inuits, c'est d'avoir du talent. Tout le reste, c'est de la tyrannie. Des conneries. (Sarr M. M., 2021, p. 86)

Subséquemment, dans sa soif insatiable de liberté, Sarr ose même justifier le plagiat en montrant explicitement que « *la littérature était un jeu de pillages.* » sinon pour l'auteur « *Être un grand écrivain n'est peut-être rien de plus que l'art de savoir dissimuler ses plagiats et références* » (Sarr M. M., 2021, p. 129)

Ce nomadisme éclatant les frontières génériques et linguistiques va de pair avec l'esprit d'errance que prône Sarr à travers la diversité spatiale où se meuvent ses personnages : Afrique, Europe et Amérique, pour renaître à l'universel « *Cela (l'errance) permet d'échapper aux vues déformantes ou aveuglantes, cela aide aussi à briser les verrous des identités asphyxiantes* » (Mizubayashi, 2017, p. 66) c'est une volonté pressante de s'arracher des conditions d'existence immédiates et des appartenances imposées. L'errance tient ainsi à un effort consciemment délibéré de rupture, à un déracinement consenti, à un exil choisi. Ce geste de retrait vise la transcendance du natal, du national, et plus largement de tout ce qui l'enferme dans une identité restreinte.

Conclusion

Au bout du compte, le projet esthétique de Sarr s'érige ouvertement sur la transgression, comme expression universelle de la liberté, de l'émancipation des normes pesantes qui entravent l'épanouissement des identités singulières. De la sorte, le projet sarrien s'inscrirait désormais dans ce que Mbembe (2005) appelle « *afropolitanisme* » qui transcende, sans les nier, les blessures ancestrales du continent noir et les déboires des générations africaines de la *Négritude* à la *Migritude* en passant par le nationalisme et le panafricanisme:

L'afropolitanisme est une stylistique, une esthétique et une certaine poétique du monde. C'est une manière d'être au monde qui refuse, par principe, toute forme d'identité victimaire – ce qui ne signifie pas qu'elle n'est pas consciente des injustices et de la violence que la loi du monde a infligé à ce continent et à ses gens. C'est également une prise de position politique et culturelle par rapport à la nation, à la race et à la question de la différence en général. (Mbembe, 2005)

Mbougarr Sarr cristallise cette vision du monde et adhère à la mouvance en mettant en scène les tourments de ses personnages africains, porteurs de gènes d'universalisme, face à l'hostilité du monde insensible à la porosité de l'Africain qui sait bien *imbriquer les mondes* et embrasser toutes les cultures humaines. L'Afrique est le giron de la diversité linguistique, ethnique, religieuse et traditionnelle, certes, le sujet africain n'a pas besoin de quitter cette matrice pour s'ouvrir à la différence et intégrer un nouveau monde, mais il n'en reste pas moins que les métropoles occidentales ont nettement favorisé la découverte de l'intrication de l'identité africaine. C'est exactement ce que T.C Élimane (personnage central du roman *La plus secrète mémoire des hommes*) a tenté de montrer avec son roman *Le labyrinthe de l'inhumain* en faisant de son chef d'œuvre un métissage sublime de diverses sphères et œuvres littéraires, c'est aussi le dessein de Mbougarr Sarr, pour qui, la sensualité, le sentiment religieux et l'écriture sont indissociables et sont irrigués de la même énergie. Cela se manifeste à travers une

mimésis où foisonnent démesurément les genres, les registres, l'intertexte, les références, les voix narratives, les langues et les thèmes pour concevoir un labyrinthe *sine qua non* à l'édification d'une esthétique totalisante inscrivant son œuvre dans la littérature-monde.

Niveau(x) de Contribution des Auteur(s): L. H. 100 %

Approbation du Comité d'Éthique: Il ne s'agit pas d'une étude qui nécessite l'approbation du comité d'éthique.

Soutien Financier: Aucun soutien financier n'a été reçu pour l'étude.

Conflit d'Intérêts: Il n'y a aucun conflit d'intérêts dans l'étude.

Author Contributions: L. H. 100 %

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Bibliographie

Foucault, M. (2018). *Histoire de la sexualité 4, Les aveux de la chair*. Gallimard.

Freud, S. (1929). Malaise dans la civilisation. Consulté sur https://ia800603.us.archive.org/0/items/malaise_civilisation/malaise_civilisation.pdf

Mbembe, A. (2005, décembre 25). Afropolitanisme. Consulté sur [africultures](https://africultures.com/afropolitanisme-4248/). <https://africultures.com/afropolitanisme-4248/>

Mbembe, A. (2010). *Sortir de la grande nuit Essai sur l'Afrique décolonisée*. La Découverte.

Mizubayashi, A. (2017). *Petit éloge de l'errance*. Gallimard.

Morin, E. (2008). *Éthique*, tome 6. Seuil.

Sarr, M. M. (2017). *Terre ceinte*. Présence Africaine, livre de poche.

Sarr, M. M. (2018). *De purs hommes*. Éditions Jimsaan.

Sarr, M. M. (2021, novembre 6). Interview sur RFI. Retour aux fondamentaux de la littérature, avec Mohamed Mbougar Sarr.

Sarr, M. M. (2021). *La plus secrète mémoire des hommes*. Phillipes Rey.

Sarr, M. M. (2022). *Silence du cœur*. Présence Africaine Éditions.